

Національна академія державного управління
при Президентіві України

*Г. П. Ситник, В. І. Абрамов,
Д. Я. Кучма*

Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України

Навчальний посібник

У трьох частинах

Частина 1

*Філософсько-методологічні та системні основи
забезпечення національної безпеки*

Київ
2009

УДК 351.746.1(477)(075.8)

C41

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 154/1-9 від 29 січня 2009 р.)*

Рецензенти :

Я. Ф. Радий, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною суспільного здоров'я НАДУ;

О. М. Суходоля, доктор наук з державного управління, доцент, заступник керівника управління Апарату Ради національної безпеки і оборони України;

С. О. Телещун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної аналітики і прогнозування НАДУ.

Ситник Г. П.

C41 Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. - Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. - К. : НАДУ, 2009. - 248 с.

ISBN $\frac{978-966-619-269-4}{978-966-619-268-7}$

У навчальному посібнику розкриваються суть, форми, способи, методи та принципи особливості забезпечення національної безпеки України, які вивчаються у межах навчальної дисципліни "Концептуальні та організаційно-правові засади національної безпеки України".

Для слухачів Національної академії державного управління при Президентіві України, які навчаються за спеціальністю "Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки", науковців, слухачів системи перепідготовки державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами забезпечення національної безпеки.

УДК 351.746.1(477)(075.8)

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

© Ситник Г. П., Абрамов В. І.,
Кучма Д. Я., 2009

© Національна академія
державного управління
при Президентіві України, 2009

ISBN $\frac{978-966-619-269-4}{978-966-619-268-7}$

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
Розділ 1. ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	7
Глава 1. Філософія безпеки	7
Глава 2. Принципи наукового вивчення безпеки	34
Питання для самоконтролю	58
Список використаних джерел	59
Список рекомендованої літератури	60
Розділ 2. СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	62
Глава 1. Основні поняття та категорії національної безпеки	62
Глава 2. Аксиологічні залежності у сфері національної безпеки	104
Глава 3. Ідентифікація та моніторинг загроз національній безпеці	133
Глава 4. Визначальні чинники впливу на вибір концептуального підходу щодо забезпечення національної безпеки	158
Питання для самоконтролю	195
Список використаних джерел	195
Список рекомендованої літератури	208
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДУНБ	Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки
СЗНБ	Система забезпечення національної безпеки
СНБ	Система національної безпеки
НІСД	Національний інститут стратегічних досліджень
Стратегія НБ	Стратегія національної безпеки
Концепція НБ	Концепція національної безпеки
Доктрина НБ	Доктрина національної безпеки
ВО держави	Воєнна організація держави
ВД України	Воєнна доктрина України
МО України	Міністерство оборони України
СБУ	Служба безпеки України
Генштаб ЗС України	Генеральний штаб Збройних сил України
ООН	Організація Об'єднаних Націй
Головдержслужба	Головне управління державної служби України
ЦОВВ	Центральні органи виконавчої влади
ВНЗ	Вищий навчальний заклад
ЄС	Європейський Союз
СНД	Співдружність незалежних держав
УЦЕПД	Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова
ЗМУ	Зброя масового ураження
ТНК	Транснаціональні компанії (корпорації)
ЗМІ	Засоби масової інформації

ВСТУП

За оцінками більшості аналітиків і експертів, у сфері міжнародної та національної безпеки на початку ХХІ ст. на перший план вийшли загрози, зумовлені передусім діями радикальних організацій, які використовують терористичні методи, зростанням імовірності появи нових ядерних країн, жорстким суперництвом за перерозподіл сфер впливу, насамперед в енергетичному секторі світового господарства та все більш очевидною схильністю до застосування силових методів при реалізації національних інтересів. В останнє десятиліття спостерігається стійке зростання витрат більшості країн світу на розробку новітніх систем озброєнь.

Усе це відбувається на тлі недостатньо ефективного державного управління в Україні, що значною мірою є наслідком незавершеності структурних економічних і політичних змін, необхідність яких об'єктивно зумовлена потребами суспільного розвитку та процесами глобалізації. Унаслідок цього накопичений потенціал загроз національній безпеці досяг рівня, за якого без розробки і впровадження цілеспрямованої системної державної політики захисту національних інтересів на порядку денному може постати питання про існування України як цілісної і суверенної держави.

Основним механізмом реалізації вказаної політики є державне управління у сфері забезпечення національної безпеки, але теоретичні підвалини побудови та ефективного функціонування системи забезпечення національної безпеки на цей час перебувають у стадії розробки. Як наслідок - відсутні загальноприйняті погляди щодо понятійно-категоріального апарату, мають місце досить суперечливі прогностичні оцінки змін геополітичного та гео економічного простору та їх наслідків у контексті забезпечення національної безпеки, а відтак, подальших напрямів удосконалення структури та управління сектором безпеки, методів, засобів, способів та механізмів реалізації державної політики з питань національної безпеки.

Тільки у 2008 р. в Україні була відкрита спеціальність "Державне управління у сфері національної безпеки" за освітньо-кваліфікаційним рівнем підготовки "магістр".

З огляду на сказане підготовлено навчальний посібник для слухачів, які навчаються за спеціальністю "Державне управління

у сфері забезпечення національної безпеки" та вивчають навчальну дисципліну "Концептуальні та організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки", в якому автори акцентують увагу на тих концептуальних засадах забезпечення національної безпеки, врахування яких у практичній площині дасть змогу державним службовцям суттєво підвищити ефективність розробки та впровадження державної політики з питань національної безпеки України та механізмів її реалізації, а також більш активно і оперативно реагувати на сьогоденні загрози життєво важливим національним інтересам України.

У першому розділі викладено та систематизовано накопичені знання, що стосуються сучасних поглядів на філософсько-методологічні основи забезпечення національної безпеки, зокрема висвітлено принципи наукового вивчення безпеки як суспільного явища.

Другий розділ присвячено системним аспектам основ національної безпеки. У межах цього розділу розглянуто основні поняття та категорії національної безпеки, аксеологічні залежності та моніторинг загроз у сфері національної безпеки, висвітлено визначальні чинники, які здійснюють вплив на вибір концептуального підходу щодо забезпечення національної безпеки. Чільне місце відведено також системі забезпечення національної безпеки та підходам щодо комплексної оцінки загроз національній безпеці. Особлива увага зосереджена на тому, що поняття "безпека" та "національна безпека" є фундаментальними інтегральними характеристиками розвитку соціальних систем, а також на оцінці ролі категорій "нація" і "націоналізм" при операціоналізації дефініції "національна безпека" та процедури визначення ієрархії національних інтересів та структуризації загроз національній безпеці.

Розглянуто теоретико-методологічні аспекти категорії "цінність", принципів особливості їх формування в Україні, висвітлено взаємозв'язок національних цінностей, інтересів та цілей, сутність моніторингу загроз національній безпеці та шляхи його вдосконалення з використанням Паспортів загроз. Викладено концептуальний підхід щодо оцінки оборонної достатності держави та наведені принципів особливості сучасних воєн і конфліктів.

Автори висловлюють глибоку і щирю подяку своїм колегам та друзям за критичні зауваження та пропозиції, які надійшли від них під час роботи над навчальним посібником.

Розділ 1. ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 1. Філософія безпеки

Поняття філософії безпеки

Методологія філософського підходу включає два найважливіших принципи у вивченні навколишнього буття: діяльний і ціннісний.

1. *Діяльний.* Філософія як форма діяльності людини, що зорієнтована на осмислення основних проблем її буття, на визначення меж і можливостей людського пізнання. За допомогою цього принципу формуються загальні уявлення (поняття), норми людських взаємодій і ставлення до навколишнього світу.

2. *Ціннісний.* Філософія як певний спосіб збагнення життя дає змогу зібрати знання про світ в цілому. Цей принцип спрямований на збереження і ціннісний розвиток людської цивілізації.

Окреслюючи зміст фундаментального для теорії національної безпеки поняття національної безпеки, слід узяти до відома, що в українській мові термін "безпека" є похідним від дієслова "пекатися" - відсторонюватися від чогось, відсахнутися. Отже, загалом в українській мові слово "безпека" можна витлумачувати як стан, коли немає потреби відсторонюватися, захищатися від чого-небудь, коли відсутні загрози, коли немає необхідності відволікатися від справи на убезпечення себе [8, с. 17].

З огляду на наведене цілком логічно приймати безпеку як стан системи, коли відсутні загрози її самозбереженню, а безпеку суспільну як стан суспільства, не обмежуваного ззовні щодо свободи вибору шляху свого подальшого буття, самовдосконалення й розвитку. Особисту безпеку можна подати як стан самопочуття людей, породжуваний впевненістю (інтуїтивною чи основою на достовірних знаннях) у тому, що ніяких загроз немає, або що для їх відвернення є адекватні засоби.

Таким чином, поняття "безпека" входить не тільки до числа глобальних проблем людства, але й виступає основою збереження і розвитку будь-якого соціального організму. Тому тенденція якісної зміни сучасного світу (як на різних рівнях відносин природи і суспільства, так і в різних сферах суспільного буття: соціального, економічного, політичного, культурного) - з необхідністю вимагає, з одного боку, теоретико-методологічного осмислення безпеки (уточнення принципів наукового дослідження і понятійно-категоріального апарату), а з другого - визначення філософії безпеки в контексті нового світоставлення і світобачення (геокультурного і гуманітарного).

Загальнофілософське розуміння безпеки, насамперед, зумовлене зростанням різного роду локальних, регіональних і цивілізаційних небезпек (загроз), що поставили під сумнів саме існування як деяких держав, суспільств, народів, так і самої людини. Таке розуміння передбачає наявність трьох основних проблемних рівнів розгляду:

- 1) **концептуальний** (онтологічні і гносеологічні аспекти);
- 2) **практичний** (як вираз життєвих потреб);
- 3) **ціннісний** (філософія безпеки, культура безпеки, ідеологія безпеки).

Феномен безпеки на всіх етапах розвитку людського співтовариства ніколи не втрачав своєї актуальної практичної значущості, маючи не тільки різні форми вияву, але й різний зміст і сенс [13; 20]. Якщо виходити з того, що всесвітня історія людства (соціогенез) є лише малою частиною глобальної історії (біогенезу: виникнення і розвитку на Землі життя), яка, у свою чергу, входить в історію універсальну (унігенез: виникнення і розвиток Всесвіту), то цей розвиток є системним і проходить певні структурні фази, кожна з яких принципово відрізняється від попередньої (аграрна - від індустріальної, а індустріальна - від інформаційної). Кожна структурна фаза має свої особливі цілі безпечного розвитку (тобто адекватні можливості відповіді на певні небезпеки, погрози, ризики), і загальну спрямованість самозбереження від постійних несприятливих для життя чинників.

З погляду феномена безпеки важливо відзначити, що перехід від однієї фази розвитку до іншої є певною системною перебу-

довою і переходом на новий системний рівень у сферах суспільних відносин, життєдіяльності, світобачення.

Перехід від однієї фази розвитку до іншої безпосередньо пов'язаний з виробленням нових системних властивостей безпечно-го розвитку. Причому цей перехід практично завжди супроводжується виникненням особливого стану невизначеності, нестабільності і появою різного роду небезпек і загроз.

Тому ситуація перехідного стану людства в ХХІ ст. з особливою гостротою ставить проблему майбутнього і формує життєво важливу потребу пошуку нового безпечного шляху розвитку як планети в цілому (збереження людської цивілізації), так і людини (як біосоціального виду). Людство практично підійшло до розуміння необхідності створення загальносвітової глобальної системи безпеки на основі гуманізації відносин (культури безпеки).

У попередній історії становлення різних систем міжнародної безпеки домінувала концепція насильницького (силового) вирішення міждержавних конфліктів, а не концепція, що заснована на принципах мирної співпраці. Звідси історія людства знайшла якийсь "кривавий відтінок": війни, конфлікти, насильство.

У контексті наукового світобачення еволюція життя на Землі визначається, насамперед, різноманітністю біологічних видів на всіх рівнях живої матерії, а вища форма її розвитку - соціальна - відрізняється різноманіттям людських суспільств і культур.

У попередній історичний період у межах певної філософської традиції було сформовано одновимірне (етнокультурне або соціально-економічне) уявлення про розвиток, пов'язане з домінуванням тієї або іншої держави, суспільства або народу. Такі консервативні погляди слугують джерелом виникнення різного роду небезпечних ситуацій. Ідеї нацизму, расизму і соціоцентризму (соціальної і культурної переваги), що ототожнюються з якимись природженими біосоціальними якостями, показали свою щонайповнішу історичну неспроможність у ХХ ст. Це пояснюється тим, що всі три основні моделі суспільного розвитку (націонал-соціалістична, соціал-демократична і соціалістична) були засновані на неоднозначних принципах осмислення безпечного існування, підвели людство до межі самознищення через свій крайній радикалізм на рівні видимості, а на рівні суті - одноманітністю правлячих еліт (відсутністю творчих здібностей), які прагнули тільки до

збереження своєї влади. Інакше кажучи, різні принципи єднання людей (національні, демократичні і соціалістичні) зумовлювали виникнення різних систем безпеки, які не змогли інтегруватися між собою, що призвело в ХХ ст. до трьох світових війн (одна - "холодна"), які принесли багатомільйонні людські жертви (майже 100 мільйонів) [9].

Тому проблема загальнолюдського цивільного об'єднання стає важливішою, оскільки її позитивна думка повинна визначати той або інший шлях безпечного розвитку людської цивілізації. Суперечливий процес трансформації пострадянського суспільства сприяв виникненню різного роду небезпек і погроз, які поставили пострадянські країни перед історичним вибором щодо збереження своєї самобутньої соціокультурної єдності. Звідси поняття "стійкість" і "нестійкість", "стабільність" і "нестабільність", "лінійність" і "нелінійність", "культура" і "полікультура" (або "мультикультура") в сучасному суспільствознавстві знаходять особливу значущість у тому або іншому філософському (соціальному або політичному) дискурсі осмислення проблеми безпеки. Так, наприклад, на думку деяких авторів, безпека ототожнюється із стабільністю.

Стабільність розуміється як можливість щодо виживання і вільний саморозвиток та є одним із найважливіших критеріїв існування будь-якої системи, яка, по суті, "винна" лише в тому, що визначає нестабільність і коригує ці відхилення.

Надстабільність - це здатність двох або кількох підсистем системи так коригувати непередбачувані збої, щоб завжди взаємодіяти із середовищем і одна з одною у межах допустимих відхилень.

Тому стабільність розглядається як дія, а не як стан, яка пов'язана з відповіддю на певні стимули, що викликають зміни (інформаційна трансляція і трансмутація). Інакше кажучи, чим більше інформації про умови безпечного функціонування всього соціуму порівняно з інформацією вхідних в нього груп (елементів, підсистем), тим воно стабільніше; якщо ситуація зворотна, то виникає нестабільний, небезпечний стан.

Звідси, з погляду стабільного і стійкого розвитку України, **поняття безпеки в сучасних умовах включає:**

- збереження національно-культурної своєрідності;

- забезпечення територіальної цілісності, державної самостійності;
- захист пануючого соціально-політичного ладу;
- підтримку способу життя, фундаментальних цінностей і ідеалів, стимулюючи згуртованість і силу духу народу;
- створення умов для особистого розвитку, морально-психологічного благополуччя громадян незалежно від національності.

Власне кажучи, поняття безпеки і стабільності можна розглядати як у контексті вияву певних цінностей, так і в сутнісному плані через категорію руху матерії.

З погляду історичної значущості людська цивілізація зафіксувала для себе збереження і захист п'яти головних узагальнених цінностей: держава, релігія, економіка, наука, мистецтво, які й означають ту або іншу безпеку: політичну (збереження певної еліти); економічну (захист матеріальної приватної власності) і духовну (збереження етнонаціональних традицій). Проте реалії сьогодення висувують на перший план не узагальнені цінності, а безпеку і збереження конкретних людей, що реально живуть, груп, суспільств незалежно від їх політичних, економічних і національних відмінностей.

Однією з фундаментальних властивостей матерії є рух, який виявляється в нерозривній єдності двох протилежних початків: мінливості і стійкості. У цій суперечливій єдності мінливості і стійкості провідну роль відіграє мінливість, оскільки все нове у світі виявляється лише через неї. На рівні видимості поняття безпеки пов'язане з поняттям стійкості, оскільки сприяє певному стану самозбереження, але на рівні суті воно співвідноситься з поняттям зміни, тому що тільки через нього знаходить нові властивості й сприяє розвитку.

Виходячи з принципу різноманіття руху матерії виділяють три основні форми її прояву:

- 1) у неорганічній природі (просторові переміщення, рух елементарних частинок і полів);
- 2) у живій (органічній) природі (сукупність життєвих процесів в організмах і надорганічних системах: обмін речовин, відтворення та ін.);
- 3) у суспільній формі руху (включає всі багатообразні прояви діяльності людей).

Тому у відомому сенсі поняття безпеки включає дві якості (мінливості і стійкості) і співвідноситься з рухом матерії взагалі, але знаходить специфічні форми прояву і в органічній природі (можливо, і в неорганічній), і в соціальному житті, найбільш актуалізуючись в перехідних станах, оскільки зумовлює ту або іншу нову форму самоорганізації.

Філософське осмислення безпеки: онтологічний і гносеологічний аспект

Філософське осмислення безпеки припускає відповідь на два ключових запитання: "Що таке безпека?" (онтологічний аспект) і "Наскільки пізнаване це явище?" (гносеологічний аспект).

Феномен безпеки має різні форми прояву в людській життєдіяльності. Розглянути окремі форми безпеки, описати їх і систематизувати - це перший ступінь її осмислення. Без неї розуміння сутнісної основи безпеки достатньо складне. Звідси - виявлення глибинної основи, яка дозволяє об'єднати різні форми прояву в єдину цілісність. Власне кажучи, це є онтологія безпеки, розуміння її сутності.

Сутність відповідає на запитання: чим цей предмет відмінний від інших явищ, які його особливості й відмінності? Вказати на ознаку, розкрити і виявити його - це і означає відповісти на запитання "Що це?". Філософський аналіз - це якраз та розумова процедура, яка полягає в тому, щоб виразити предмет, що вивчається, у загальних поняттях, які іменуються категоріями.

Сутність, за Аристотелем, - це гранична визначеність речі, далі за яку вона більше не мислиться. У класичній діалектиці Гегеля сутність - це істина буття, яка не лежить на поверхні: її необхідно виявити, знайти, виявити. Інакше кажучи, сутність і явище взаємопов'язані, не існують одне без одного. Сутність знаходить себе в бутті в багатообразних формах прояву, оскільки це - її спосіб отримання реальної визначеності. Різноманіття явищ відкриває різні рівні сутності. Звідси пізнання сутності - це процес безперервного поглиблення наших знань про реальність.

У спеціальній літературі поняття "безпека", як правило, трактується по-різному:

- безпека як відсутність небезпек (на основі принципу дихотомії, тобто якість ціле, яке складається з двох протилежних частин; у даному випадку це ціле - існування людини);

- безпека - це певна діяльність щодо забезпечення або попередження яких-небудь погроз, небезпек (тобто це - діяльний підхід, пов'язаний з рівнем розвитку суспільного виробництва, завдяки якому і створюються ті або інші захисні (застережливі) дії);

- безпека - це усвідомлена потреба, цінність, інтерес, так або інакше пов'язані з тим або іншим цілеукладанням.

Власне кажучи, усі вищезазвані визначення можна підвести до одного уявлення - антропологічного інструменталізму, тобто безпека була пов'язана з певною історичною практикою забезпечення життєдіяльності людини або його існування. Проте таке визначення безпеки не повністю (при всій своїй правильності) розкриває сутність даного явища.

Незважаючи на те, що поняття "безпека" не так давно увійшло до сучасного наукового і суспільного лексикону, воно вже має неоднозначну ціннісну інтерпретацію. Так, наприклад, у жовтні 2005 р. на телеканалі "Культура" пройшла дискусія на тему "Безпека важливіше за свободу" за участю провідних політологів, культурологів і філософів, які, проте, так і не змогли вийти за рамки ідеологізованого (ліберального або консервативного) спрощеного розуміння цього явища. У повсякденній свідомості безпека, як правило, ототожнюється з уявленням про певне соціальне благополуччя, із здоров'ям і захищеністю від несприятливих природних дій і від різного роду суспільно-політичного насильства. Концептуалізація ідеї безпеки, на думку деяких дослідників, бере початок наприкінці XVII ст. Потім вона мінялася, проте розуміння сенсу безпеки полягало в уявленні про стан або мету, що конституують відносини між індивідами і державами та суспільствами. Інакше кажучи, ідея безпеки розглядалася в контексті соціальних відносин, що визначали людину тієї або іншої держави, а надалі таке розуміння знайшло відповідний розвиток у двох основних сучасних концепціях безпеки: національній і суспільній.

Тому уточнимо поняття інструментальності в контексті її основних елементів - **засобів** і **цілей**. Засіб є якась дія, завдяки якій забезпечується і досягається певний результат. Реалізація мети (досягнення результату за допомогою тих або інших дій) пов'язана

з деякими причинами (або викликана ними). На думку М.Хайдеггера, сторіччями філософи слідували вченню Аристотеля, згідно з яким у світі існують чотири взаємозв'язані причини:

- 1) матеріал, речовина, з якої щось робиться;
- 2) форма, образ, що приймаються;
- 3) мета, що визначається формою і матеріалом, які необхідні для чогось;

4) той, хто створює своїми діями певний результат [22, с. 222].

Якщо перші три причини розкривають нам якісь дії, засновані на певному матеріалі, то остання розкриває той або інший кінцевий результат. Інакше кажучи, будь-який стан безпеки є взаємопов'язана єдність тих або інших дій, конкретного суб'єкта, завдяки якому досягається той або інший результат. Скажімо, у період становлення людини розумної, коли їй на історичній арені протистояла інша першолюдина - неандерталець (у якого, до речі, об'єм мозку був у середньому значно більшим, чим у сучасної людини), йому необхідно було виробити певні єдині дії, щоб добитися своєї переваги. А в сучасних умовах, коли зростає необхідність ефективної боротьби проти міжнародного тероризму, численні заяви політичних діячів про якісь сумісні дії шуканого результату не приносять, оскільки базуються на суперечливих моральних, культурних і соціальних стандартах, що і призводить до різного цілепокладання різних суб'єктів дій і до різного ціннісного результату (законного або протиправного).

Виходячи з вищевикладеного розглянемо філософію безпеки як філософію праксиса (дослівно з грецького - практика, звичай). З одного боку - це конкретне вивчення соціальної реальності, а з другого - конкретні практичні дії, які спрямовані на цілісне розуміння і збереження (розвиток) буття. Ця філософія зорієнтована на ціннісну перевагу соціальної практики (дійсності) і припускає не тільки певний рівень усвідомлення сутнісних суперечностей буття (де учений, дослідник самоусвідомлює себе елементом цих суперечностей, зводячи їх у провідний принцип пізнання і дії), але й конкретне розуміння онтологічних основ соціальної реальності. Зарубіжні соціологи (Е.Гідденс, Н.Аберкромбі та ін.) визначають онтологічну безпеку через особливі відчуття і стан довіри (упевненості) в постійності природного і соціального світу, з яким люди себе ідентифікують [1; 7].

Таким чином, філософія праксиса базується на онтології безпеки, у контексті якої даний феномен виникає як відповідь на виклик тим або іншим небезпекам у природі і суспільстві (тобто той або інший прояв безпеки безпосередньо взаємозв'язаний з характером небезпечної зміни навколишнього середовища, формуючи тим самим нестійке світовідчуття у людини). Хоча, на думку відомого німецького філософа М.Хайдеггера, "де небезпека виходить на світло як небезпека, там вже сходить рятівне", що означає "визволити, позбавити, звільнити, уберегти, укрити, узяти під захист, зберегти" [22, с. 87]. Інакше кажучи, якби у природному світі не було небезпек, то не було б і проблеми безпеки.

Проте на рівні сутності безпека - це властивість будь-якої живої системної організації як на рівні окремої особи, індивіда, так і певної групи, і вона формується на основі адаптивної біологічної або соціальної діяльності, тобто постає конкретний певний результат цієї діяльності (з нейтралізації, попередження загроз і забезпечення захисту).

Звідси два підходи стосовно розуміння природи безпеки:

1) як прояв об'єктивної природи живих систем зберігати свою цілісність на основі саморегуляції із зовнішнім середовищем завдяки стійкій або нестійкій взаємодії і стану;

2) як суб'єктивна природна захисна реакція або діяльність зі створення певного середовища для свого самозбереження.

Безпека - це якісна системна властивість органічного життя, яка не тільки забезпечує виживання різних організмів, але й сприяє їх розвитку.

У вищих видів безпека формується на основі інстинктів і умовних рефлексів. Буття складається з двох взаємопов'язаних систем: **органічної** і **неорганічної**, які підпорядковані загальним універсальним принципам виникнення і руйнування.

Неорганіка (нежива природа) створює умови для життя, а **органіка** (жива природа) відтворює життя в її різному видовому різноманітті. Органічна система складається з безлічі структурних рівнів (видів), тобто з організованих і впорядкованих форм життя. Основною метою будь-якого з цих живих структурних рівнів є його власне виживання за рахунок створення своєї ніші, тобто безпечної середовища існування. Виходячи з цієї мети було сфор-

мовано три види базових відносин між різними структурними видами життя.

1. Якщо одна структура починає порушувати середовище безпеки іншої, то сильніша з них пригнічуватиме слабкішу.

2. Якщо структури не взаємодіють одна з одною, то вони розвиваються незалежно.

3. Якщо структури зацікавлені одна в одній в цілях самозбереження (самовиживання), то вони можуть взаємодоповнювати одна одну, утворюючи при цьому складнішу і розширену (просто-риво) загальну структуру.

Будь-яка жива структура складається з деякої безлічі суб'єктів (індивідів, акторів), що створюють певні (необхідні) способи впорядкування й організації відносин, які сприяють самозбереженню системи того або іншого вигляду. Людство, наприклад, створило такі **елементи для самозбереження і розвитку своєї системи:**

- елементи культури - мова, писемність, релігія, мистецтво, наука, мораль, право;

- елементи соціальності - соціальна ієрархія, різні форми об'єднань і відносин;

- елементи політики - держава, влада, силові структури, фіскальні органи;

- елементи економіки - різні види виробництва, фінанси, ринок і т. ін.

Домінуючим елементом до останнього часу (до початку процесу глобалізації) у тій або іншій структурі була держава, яка об'єднувала всі елементи в одне ціле, виступаючи основним суб'єктом самозбереження і розвитку тієї або іншої системи. Як ми вже відзначали, основна мета системи - це самозбереження, яке розкривається через якісні критерії циклічного розвитку.

Існують **три етапи** розвитку системи безпеки: **конвергентний, перехідний і дивергентний**; або, в іншій послідовності, - від дивергентної до конвергентної (залежно від початкової точки руху: від однорідної до неоднорідної структури або навпаки).

Якщо в конвергентній фазі розвитку формується однорідна структура (структури), то в перехідний період з'являються нові чинники впливу, які утворюють зачатки неоднорідних структур, завдяки чому відбувається перехід до дивергентної фази (тобто на основі колишніх однорідних і нових неоднорідних структур). Як

правило, причина переходу до нового етапу пов'язана більшою мірою з економічною проблематикою (виснаження ресурсів, малоефективне виробництво та ін.) і меншою - з ціннісною кризою (хоча вони один одного взаємодоповнюють). Нова структура (у даному випадку дивергентна) на основі різних потенційних якостей, станів вибирає одну необхідну, з погляду самозбереження, структуру, яка найбільше відповідає існуючим новим умовам.

Механізмом циклічного розвитку виступає соціокультурна напруга (суперечність) між ціннісним ядром системи і чинниками (зовнішніми, внутрішніми), що несуть ті або інші зміни.

Виходячи з вищевикладеного можна сказати, що філософське осмислення безпеки, яке зорієнтоване, з одного боку, на з'ясування конкретних джерел різного роду небезпек, загроз, ризиків, а з другого - пов'язане з розкриттям значущих структурних елементів системи, які забезпечують її самозбереження і розвиток в умовах, що змінюються і є нестабільними.

Категорія "відображення" і філософське пізнання явища безпеки (онтологічний аспект)

Найповніше онтологічні основи безпечного існування живих організмів можна розкрити через категорію "відображення".

Термін "відображення" - латинський аналог слова reflexio і перекладається в двох значеннях: як фізичне (дзеркальне) відображення, наприклад, променів, і як роздум, самоспостереження, аналіз власних думок, переживань.

У загальному сенсі категорія "відображення" розуміється як: 1) реакція, протидія; 2) рефлексія, повернення назад; 3) відображення, додання образу [17, с. 498].

Інакше кажучи, "відображення" розуміється як здатність взаємодіючих речей відтворювати (у собі, на собі) характерні особливості один одного, що зумовлене одним із внутрішніх моментів загальної взаємодії речей, явищ, процесів. Більш того, слід говорити про специфічну взаємодію між двома акторами, коли виникає або одностороння дія (суб'єкт-об'єктна) одного на іншого (слід, образ), або двостороння (суб'єкт-суб'єктна) дія.

Найчастіше філософський інтерес до проблеми "відображення" не є самостійним і зумовлений міркуваннями побудувати те або інше вчення про людське пізнання. Так, наприклад, приймаючи ідею про мозок як про дзеркало природи, наївний реалізм у гносеології робить висновок, що родова людина бачить світ таким, який цей світ є сам по собі, тобто те, що відбивається, зумовлене відбитком (еволюцією органів чуття). Це положення було розкрито Декартом (1596-1650) у метафорі пізнання як "дзеркало природи" на основі суб'єктивної достовірності: "мислю, а отже, існую". А І.Кант (1724-1804) протиставив метафору пізнання розумовій здатності людини в дослідженні слідів, які сама ж людина залишила на об'єкті. Проте ні відчуття нашої чуттєвості, ні поняття і думки нашого розуму не можуть дати ніякого достовірного знання "про річ в собі". Речі ці непізнаванні, хоча емпіричні знання про речі можуть необмежено розширюватися і заглиблюватися.

У філософській літературі категорія "відображення" трактується неоднозначно через різний розгляд так званого "основного питання філософії" - ставлення свідомості до буття, духовного до матеріального. Те або інше вирішення цього питання (матеріалістичне, ідеалістичне, дуалістичне) і утворює основу цього суперечливого розуміння. У класичному ідеалізмі (Дж.Берклі, 1685-1753) визнається існування тільки духовного буття, що складається з ідеї і душі.

Ідеї - це суб'єктивні якості, що сприймаються нами, вони пасивні й не довільні, тому зміст наших відчуттів і сприйняття абсолютно не залежать від нас. Усі ідеї існують тільки в душі, оскільки тільки душа активна і діяльна. Звідси відчуття ніяк не можуть бути копіями речей, тому що вони не схожі на ті подразники, які їх породжують; образи є наші переживання, які виражають якість нашого внутрішнього життя. У теорії рефлексії Гегеля (1770-1831) джерелом всякого розвитку є взаємовідображення якостей, які в результаті активного протиставлення того, що відображає і образу, утворюють особливу тотожність цих внутрішніх протилежностей всякого наявного буття - проект нової майбутньої речі.

Тому в контексті ідеалістичної філософії пізнання безпеки може йти за рахунок розширення і поглиблення емпіричних знань про неї, з одного боку, а з другого - наші уявлення про безпеку виражають, насамперед, певний стан внутрішнього життя індиві-

да. Суперечливий процес взаємовідображення індивіда, який прагне до безпечного існування, і небезпечного місця його існування повинні створити якусь нову якість для подолання цих внутрішніх протилежностей.

З позицій матеріалізму відображення розглядається як загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відносин відбиваного об'єкта. Здібність до відображення, а також характер її прояву залежать від рівня організації матерії. Звідси воно виступає в якісно різних формах у неживій природі, світі рослин, тварин і людини. Взаємодія різних матеріальних систем має своїм результатом взаємовідображення, яке виступає у вигляді простої механічної деформації, а також скорочення або розширення залежно від коливань навколишньої температури. Безпека в даному випадку може розглядатися як той або інший стан захищеності матеріального об'єкта від якої-небудь механічної або природної дії. Невід'ємною властивістю живого організму є подразливість, тобто відображення дій зовнішнього і внутрішнього середовища. Будучи допсихічною формою відображення, вона (реакція) виступає як один із регуляторів пристосованої поведінки.

Інакше кажучи, безпека може розглядатися як певна норма реакції на виникнення реальних небезпек у навколишньому середовищі.

Подальший етап у розвитку "відображення" пов'язаний з виникненням у вищих видів живих організмів нової властивості - чуттєвості, тобто здатності мати відчуття, що є початковою формою психіки. Формування органів чуття і взаємної координації їх дій привело до утворення здатності відображати речі в якійсь сукупності їх властивостей - здібності до сприйняття. Тварини не тільки диференційовано сприймають властивості й відносини речей, але й відображають значну кількість істотних у біологічному відношенні просторово-часових і простих причинних зв'язків на навколишньому світі. З цього виходить, що безпека у тварин безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку у них відчуття, яке сприяє виділенню не тільки певного набору небезпечних ситуацій, але й дає змогу мати елементарне уявлення про умови виникнення потенційних небезпек в їх місці існування.

Еволюція людини і суспільства в процесі трудової діяльності (розвиток виробничих відносин) і спілкування (розвиток мови) зумовили виникнення соціальної, за своєю суттю, форми відобра-

ження у вигляді свідомості і самосвідомості. Для цих форм характерне те, що вони припускають не тільки дію на суб'єкт ззовні, але й активну дію самого суб'єкта, яка виявляється у вибірковості й цілеспрямованості сприйняття, здатного перетворювати плотські образи на певні абстрактні і конкретні поняття. У даному випадку сутність безпеки в контексті категорії "відображення" може розглядатися як соціально зумовлене явище, пов'язане з рівнем розвитку як суспільних відносин, так і рівнем розвитку людської свідомості і самосвідомості. Якщо в першому випадку йдеться про подолання антагоністичних відносин у суспільстві, то в другому - про створення спеціальних теорій і ідей безпечного існування.

Відображення як психологічна категорія посідає особливе місце серед інших (фізичних і фізіологічних) форм відображення дійсності. Форми відображення психічного - це такі специфічні явища, які відображають властивості об'єктивної дійсності в їх зв'язках і відносинах, тобто відображають дійсність в її наочності. Звідси відображення психічного є лише особливий стан самої матерії, функція його мозку.

В історичному розвитку форм відображення є переходи і діалектичні стрибки: 1) від фізичного до фізіологічного (подразливість); 2) від фізіологічної подразливості до того, що переживає суб'єкт (суб'єктивного), тобто до психічного; 3) від емоцій до відчуттів (від того, що переживає суб'єкт до чутливості); 4) від складних комплексних відчуттів до простого мислення (поняття); 5) від мислення до волі [15, с. 50-51].

Якщо розглядати безпеку в контексті відображення психічного, тобто як специфічне явище, яке відображає дійсність в її наочності (конкретний стан захищеності й наявність реальних небезпек, погроз), виділяючи особливий стан суб'єкта відображення психічного у вигляді образу існуючого світу (безпечного або небезпечного), то її слід розкривати і як через розвиток структури безпечної діяльності і як форм відображення психічного різного роду небезпек і погроз. Тому початковою формою відображення психічного (небезпек, погроз) можуть бути як відчуття (певній здатності органів чуття: бачити, відчувати, знати ті або інші види небезпеки), так і емоції. У найзагальнішому вигляді формами відображення психічного різного роду небезпек і загроз у людини висту-

пають як перша сигнальна система (емоції, відчуття, пам'ять), так і друга сигнальна система (мислення, сприйняття, відчуття, воля).

Виходячи з вищевикладеного можна сказати, що інстинкт самозбереження формує як безумовні, так і умовні рефлекси безпечного існування. Проблема самозбереження пов'язана, насамперед, не тільки з можливістю захисту (біологічні і соціальні засоби), але й зі створенням безпечного місця існування - зовнішньої (природної або штучної) і внутрішньої (система взаємин), тобто життєво важливих умов для свого розвитку.

Кожне співтовариство формує свою систему безпеки, що заснована на:

1) видовому генофонді (це певні зовнішні дані, необхідні для біологічного виживання);

2) своїй природній ніші, середовищі, місці проживання (певний характер захисту життєдіяльності);

3) характері домінуючих соціальних відносин (сприяє збереженню і розвитку вигляду в цілому).

Безумовні рефлекси - це природжені рефлекси, які передаються у спадок на генетичному рівні, забезпечуючи ті або інші пристосовані реакції до навколишнього світу. Будь-який рефлекс, з погляду психології, складається з певної кількості рецепторів (органів чуття), виконавських органів (залози, м'язи) і нервового центру (спинного і головного мозку, де розташована точка певного рефлексу).

Схема дії рефлексу достатньо проста: подразник (зовнішній виклик) => прийом (рецептор) => нервовий центр => у відповідь реакція (зовнішня або внутрішня) організму.

Як ми бачимо, ця схема у відомому сенсі нагадує комунікативну. Згідно з ученням відомого російського фізіолога І.Павлова, інстинкти - це різновид безумовних рефлексів. У природному світі у кожного живого організму існують три основних інстинкти: 1) самозбереження; 2) продовження роду; 3) орієнтації. Людина як біосоціальна істота з'являється на світ вже з певними потенційними (необхідними) якостями безпечного існування (генетична основа безпеки), проте в процесі соціалізації вона знаходить конкретні реальні властивості свого безпечного (або небезпечного) соціокультурного розвитку.

У найзагальнішому вигляді можна виділити чотири основні сфери взаємодії людини з навколишнім буттям:

1) людина \Rightarrow суспільство, де формуються умовні рефлекси, що необхідні для збереження суспільства, держави;

2) людина \Rightarrow суспільство, де формуються умовні рефлекси, необхідні для збереження людини;

3) людина \Rightarrow суспільство, де формуються умовні рефлекси, небезпечні або небезпечні для суспільства;

4) людина \Rightarrow суспільство, де формуються умовні рефлекси для небезпечного або небезпечного існування індивіда.

Інакше кажучи, людина зберігає суспільство, якщо суспільство орієнтоване на її безпечне існування (розвиток); і навпаки: людина не зберігає суспільство (не орієнтоване на її безпечне існування). Ідеологія безпеки (або небезпеки) ранжирує, формує певні безумовні (біологічні) і умовні (соціальні) рефлекси безпечного існування на основі певних ідеологічних установок (цінностей, інтересів, потреб), безпосередньо пов'язаних як з певною історичною культурною традицією, так і з конкретною соціальною дійсністю. Ідеологія безпеки повинна співвідноситися з трьома аксіомами життя (якщо немає, то вона стає ідеологією небезпеки), а саме:

1) збереження людського життя як найвищої цінності;

2) безпечний розвиток людини - це мета суспільства, держави (правові гарантії, гідні умови життя, можливість продовження роду);

3) безпечне існування одного суспільства не повинне будуватися на небезпечному існуванні іншого суспільства.

Так, у сучасній Україні домінує ідеологія небезпечного розвитку, яка базується на небезпечних для людини подразниках, - як природних (безпосередні погрози для життя: теракти, кримінал і т. ін.), так і штучних (відтворення небезпечного місця існування, ЗМІ). Проблема перетворення формування свідомості як у політичних, так і в соціально-економічних цілях (наприклад у найбільш вигідний бізнес) стає вельми актуальною в умовах глобалізації, оскільки вона змінює сам характер людського розвитку: *якщо раніше людство змінювало навколишній світ, то тепер (імовірно, через те, що антропогенне навантаження на біосферу наблизилося до якогось критичного рівня) воно перейшло до зміни самого себе.*

Звідси інформаційна свідомість сучасного суспільства, на думку фахівців, таїть у собі різного роду загрози.

Першою небезпекою є ефект самопрограмування, що пов'язане з перетворенням формування свідомості на найбільш ефективний бізнес: системи, що управляють, можуть просто втратити адекватність у масштабах усього розвиненого світу, що призведе до непередбачуваних, але сумних наслідків для всього людства.

З нею пов'язана **друга небезпека** - професійна хвороба піарників: прагнення розв'язувати проблеми реального світу "промиванням мозку". В обмежених масштабах такий підхід ефективний, але якщо він починає домінувати, то також веде до неадекватності систем, що управляють.

Третя небезпека великого поширення інформаційних технологій пов'язана зі зниженням відповідальності систем, що управляють. Працюючи з "картинкою" і уявленнями, людина неминуче втрачає розуміння того, що її робота впливає на реальне життя реальних людей. Людина, що формує чужу свідомість, відчуває значно більше позитивних емоцій за одиницю часу, ніж будь-які інші люди (за винятком закоханих). І безвідповідальний стиль діяльності стає зразком для наслідування, у тому числі й за межами "інформаційної еліти", що підриває дієздатність суспільства.

Четвертою небезпекою інформаційної свідомості є збочення (або, принаймні, звуження) демократії. І справа тут не тільки в ослабленні держави, що є конструкцією, що несе, опорою сучасних демократій, але й в тому, що для формування свідомості суспільства досить впливати на його еліту - відносно невелику його частину, що бере участь в ухваленні важливих рішень або є прикладом для наслідування.

З метою забезпечення ефективності (стійкості) формування соціальних (умовних) рефлексів безпечного існування необхідно дотримуватися певних правил, а саме:

- додання обов'язкової суспільної оцінки (негативної або позитивної), тобто визначення суспільно значущої емоції (скажімо, невідворотності покарання за соціально небезпечні діяння);
- класифікація вчинків (поганих або хороших) повинна бути незмінною, тобто етичні орієнтири не можна змінювати в процесі виховання;
- використання методів заохочень за позитивні вчинки (безпечні дії);

- публічність покарання, незважаючи на займане положення, тобто рівнозначність покарання для всіх.

Крім цього, слід взяти до уваги те, що ідеологія безпечного розвитку протистоїть реаліям небезпечного або небезпечного існування (формує соціально небезпечні умовні рефлекси), що декларує. Виходячи з цього постає питання не про зміцнення силових державних структур, а про жорсткий контроль їх конкретної діяльності з боку громадських (цивільних) організацій. Але для цього потрібна кардинальна зміна системи управління і системи контролю над засобами масової інформації.

Таким чином, у найзагальнішому вигляді можна сказати, що розгляд безпеки людини як біосоціальної істоти в контексті філософської категорії "відображення" пов'язано:

- *по-перше*, з біологічною властивістю життя відобразити (у різних формах) ті або інші умови як небезпечного, так і безпечного існування;

- *по-друге*, з різним рівнем розвитку психофізіологічних способів, засобів, форм реагування на різні небезпеки, погрози, що виникають у тому або іншому місці існування;

- *по-третє*, соціокультурна форма відображення властива лише людині та визначена не тільки рівнем розвитку її свідомості, але й особливостями дії на неї сучасних інформаційних технологій і характером стану суспільних відносин, орієнтованих або на безпечний розвиток, або на небезпечне існування.

Філософська рефлексія нового ціннісного підходу в забезпеченні безпечного розвитку сучасного суспільства

Філософське вчення про цінності - аксіологія - виникло порівняно недавно, у другій половині XIX ст., а сучасна теорія цінностей почала формуватися лише в 60-х рр. XX ст. В історії соціальної філософії досить сильна аксіологічна традиція, що сягає своїм корінням у ранні філософські системи. Вже в діалогах Платона приділяється велика увага найцікавішому аналізу *блага, Добра і Зла, задоволення і невдоволення, користі і шкоди, гарного і поганого та ін.*

Теорія цінностей пов'язана з фундаментальними питаннями людського буття. Предмети і явища, що оточують людину, не

тільки мають власні об'єктивні властивості, але й перебувають у взаємодії з людиною, сприяючи досягненню нею мети, здійсненню життєвих інтересів і потреб. Людина не просто пізнає предмети і явища дійсності, але й оцінює їх з позицій прагнень, потреб та інтересів. Залежно від оцінок, наявних ціннісних уявлень поступово створюється певна спрямованість інтересів, а отже, і діяльності особи. У становленні теорії цінностей важливе місце належить відомим мислителям: Рене Декарту і Бенедикту Спінозі, Клоду Гельвецію і Полю Гольбаху, Іммануїлу Канту і Георгу Гегелю та ще багатьом.

Предмети і явища, властивості яких стосуються інтересів людей, задовольняють їхні потреби, потрапляють у поле зору і ніби намагнічуються, здобувають притягальну силу для окремих осіб та соціальних спільностей, стають об'єктами їхніх потреб і інтересів. Це і є цінності.

Проблема цінностей не нова у філософії. На початку ХХ ст. у західноєвропейській філософії сформувалася наука про цінності - аксіологія. Саме поняття аксіологія вперше введено до наукового обігу французьким філософом П'єром Лапі.

Предмет аксіології - цінності всіх типів, їх природа і відносини. Цінності - це нормативна категорія, яка охоплює все, що може стати метою, ідеалом, предметом устремління, прагнення, інтересу.

Тривалий період аксіологія як наука про цінності ігнорувалася, оголошувалася як далека від соціальної практики тільки тому, що її теоретична основа - ідеалістична філософія. Найінтенсивніше теорія цінностей досліджувалася в 60-70-х рр. ХХ ст. (М.Дробницький, А.Здравомислов, І.Нарський, В.Тугаринов та ін.). В Україні проблему цінностей досліджували М.Попович, А.Конверський, В.Волович, А.Ручка, В.Андрющенко та інші філософи і соціологи.

Яка ж природа і суть цінностей? Люди, перетворюючи навколишній світ, виходять зі своїх потреб та інтересів і тим створюють навколо себе особливе, своєрідне поле - поле зацікавленості. А предмети і явища, що оточують індивіда, соціальну спільність, стають для них цінностями.

При всій удаваній суб'єктивності цінності завжди мають в основі два об'єктивних моменти:

- властивості матеріальної речі або духовного явища;

• самі потреби й інтереси людей - аж ніяк не продукти їхньої суб'єктивної сваволі, а глибокі підстави, що мають місце в існуючій системі суспільних відносин у біосоціальной природі людини.

Якщо люди орієнтуються тільки на цінності й ні на що інше, то не може бути не ціннісних орієнтацій, як не буває цінностей, що не орієнтують, - будь-яка цінність, власне кажучи, по-своєму орієнтує на себе відповідний суб'єкт. Тому в понятті "ціннісні орієнтації" є деяка тавтологія, тобто дублювання змісту. Ще більше суперечностей має в собі поняття "негативна цінність". Доводиться говорити про цінності негативні і позитивні, додаючи поняттю "цінність" родового значення. Виникає неминуче питання про взаємодію понять цінності й блага.

В історії філософії щодо питання цінностей, їх сутності склалися, щонайменше, п'ять точок зору:

• **по-перше**, цінності - це породження розуму і волі людини (суб'єктивний ідеалізм);

• **по-друге**, цінності - це ідеальна сутність, що існує зі століття в століття (об'єктивний ідеалізм);

• **по-третє**, цінності - природні характеристики оцінки одних предметів і явищ повсякденного життя порівняно з іншими предметами (метафізичний підхід);

• **по-четверте**, цінності - це соціальне явище - об'єктивне і суб'єктивне одночасно (діалектико-матеріалістичний підхід);

• **по-п'яте**, цінності - об'єктивне явище, породжене реальною взаємодією суб'єкта й об'єкта.

Основою теорії цінностей вважаються взаємини суб'єкта й об'єкта. З боку предмета (об'єкта) цінність об'єкта і її зміст не залежать від людини.

Розбіжності існують і в питанні про те, який ступінь суб'єктивності має цінність з боку суб'єкта?

Одні вважають, що, з боку суб'єкта, *цінність - суб'єктивна абсолютно*. Сам же предмет є цінністю для однієї людини, соціальної спільності, але може мати негативне значення для інших.

Інші вважають, що, з боку суб'єкта, зумовленість цінності - не суцільна суб'єктивність. Суб'єкт, володіючи свідомістю, одночасно є визначеним матеріальним утворенням.

Тому ціннісна взаємодія може бути усвідомленою або неусвідомленою суб'єктом, може бути усвідомленою частково або пов-

ністю, але поза залежністю від цього вона сама залишається об'єктивною взаємодією, що існує в реальній дійсності.

Виникає запитання: що ж таке оцінка і як вона співвідноситься з поняттям цінність?

Людство не тільки створює цінності в процесі суспільно-історичної практики, але й усвідомлює, оцінює їх. Оцінку можна визначити як процес суб'єктивного встановлення цінності, як усвідомлення міри відповідності того або іншого предмета і явища потребам і інтересам людини.

1. Поняття "оцінка" невід'ємно пов'язане з поняттями "цінність" і "ціннісна орієнтація".

2. Оцінка є наслідком пізнавального акту суб'єкта, що характеризує його аксіологічну природу. На рівні рефлексії окремої людини акт оцінювання завжди має суб'єктивний акцент.

3. У цьому сенсі варто зауважити, що лише суспільно визнана (визнана як суспільно значуща) оцінка є таким способом буття цінності, в якому віддзеркалюється її об'єктивна сутність.

4. Власне, оцінюється не сам об'єкт, а межа його значущості для людини, що користується (чи навпаки) визнаною соціумом аксіологічною традицією.

5. Адже не оцінка створює цінність, а саме остання є основою, на якій ґрунтується будь-яка оцінка.

Таким чином, по-перше, складний і специфічний момент пізнання дійсності - процес оцінки - містить елементи суб'єктивності, умовності, релятивності, але оцінка не зводиться до них, якщо вона правильна. Правильність оцінки полягає не в тому, що *правильно відображає інтерес суб'єкта*, який пізнає, а в тому, що в ній виражається об'єктивна істина.

По-друге, критерієм же істинності оцінених суджень, у кінцевому підсумку, є суспільно-історична практика.

Основні положення, що характеризують природу і суть цінності.

По-перше, цінність - функціональна взаємодія предметів та людини. Насамперед, людину цікавить не сам предмет, а функції, які він виконує для людини, тобто здатність задовольняти які-небудь потреби людини. *Цінність характеризується двома основними властивостями:*

- функціональним значенням. Функціональне значення цінності - це сукупність суспільно значущих властивостей функцій або предметів, що робить їх ціннісними в суспільстві;

- особистим змістом. Для ідеї характерний певний інформаційний зміст і ступінь її вірогідності. Власний зміст цінності, з одного боку, визначається об'єктом, що виконує функцію цінності, з другого - залежить від самої людини.

По-друге, цінність є екосоціальною властивістю об'єкта, що виникає тоді, коли він береться не сам по собі, а у зв'язку з діяльністю суб'єкта його пізнання, який надає йому аксіологічного статусу рівноправної сторони їхньої ціннісної взаємодії. Сенс цієї взаємодії полягає в її переводі на рівень статусу самоцінності життя як органічного поєднання буття суб'єкта й об'єкта. Взаємодія з визначення рівноправного статусу її сторін є такою їх (взаємо)оцінкою, що дорівнює поняттю екосоціальної гармонії як екосоціальної цінності. У цьому виявляється аксіологічна складова соціокультурної традиції. Тому оцінка є способом буття цінностей, який має об'єктивно-суб'єктивний характер, а соціальний план цінності завжди зумовлений як матеріально-біологічними, так і духовними потребами людини. Звідси сама цінність завжди виступає як відповідність певного явища, процесу, дії, ідеї об'єктивним потребам й інтересам людини.

По-третє, цінність як екосоціальне явище об'єктивується традицією, а притаманна їй оцінка є істотною рисою емоції. Тому ціннісне відображення є власне емоційно-ціннісним. Про нього кажуть так, коли в ньому присутнє переживання, що орієнтує людину і спонукає до дій. Це не означає, що ціннісне сприйняття світу виключає момент знання. Знання змісту цінності, що містить її значеннєву якість, завжди присутнє в ціннісній орієнтації.

По-четверте, за об'єктивним змістом цінність становить: предмет (явище), якому властива здатність задовольняти потреби людини; саму здатність, потенційну функцію; процес функціонування предмета як засоба (об'єкта) задоволення потреби, тобто його реальну значимість.

Судження про природу цінності, що висвітлюється в з'ясуванні її сутності, запропоновано філософом В.Тугаріновим через загальне визначення поняття цінності: *"Цінності суть предмети, явища і їх властивості, що потрібні (необхідні, корисні, приємні*

та ін.) людям певного суспільства або класу й окремій особі як засоби задоволення їх потреб і інтересів, а також ідеї і спонування як норми й ідеали" [21, с. 29].

Отже, цінності розглядаються як предмети, що володіють значимістю, *тобто здатні задовольняти потреби людей, служити їх інтересам*. Ближче до істини може бути визначення поняття "цінність", де робиться акцент на *значимість об'єкта* для суб'єкта ціннісної взаємодії.

- Цінність - це явище об'єктивної дійсності з якостями, що не залежать від суб'єкта, але не самі собою, а в позитивній значимості для суб'єкта, а також ідеї і спонування як норми й ідеали.

- Цінність - об'єкт потреби, інтересу суб'єкта.

- Цінність - не тільки потреба, але й дзеркало суті індивідуума.

- Цінність є способом вираження людської волі, що виявляється через конкретні предмети [19, с. 360].

Чи всі реальні цінності стають фактом людської свідомості?

Безумовно, ні. В одних випадках це відбувається з об'єктивних причин, в інших - з причин, що залежать від самої людини. Ті цінності, які усвідомлюються і переходять у переконання індивідуума, стають орієнтирами, що визначають образ його дій.

Ціннісна свідомість охоплює мету й ідеали, програми поведінки окремих осіб, соціальних спільностей. Перед ціннісною свідомістю постає завдання: орієнтація людської діяльності, і, у зв'язку з цим, оцінка об'єктів з погляду їх відповідності або невідповідності людським потребам і інтересам.

Практична ж свідомість - це сфера норм, імперативів, правил людської діяльності, що вказують людям, що і як потрібно робити. На основі практики свідомість насправді взаємозалежна і взаємодіюча. Визначивши три боки свідомості (відповідно до їх основних продуктів) як знання, оцінки і норми, можна уявити їх зв'язок: практика - знання - оцінка - норма - практика.

Поняття "**ціннісна орієнтація**" - досить складне утворення, що відбиває різні рівні й форми взаємодії суспільного й індивідуального в особі, певні форми усвідомлення нею навколишнього світу, свого минулого, сучасного і майбутнього.

У контексті соціологічного аналізу ціннісну орієнтацію особи розглядають у зв'язку з фактами її реальної поведінки.

По-перше, ціннісна орієнтація характеризує спрямованість і зміст соціальної активності особи.

По-друге, ціннісна орієнтація розглядається як регулятор соціальної поведінки особи. Перш ніж діяти, людині необхідно з'ясувати мету, визначити засоби її досягнення, осмислити їх та закріпити як стабільні орієнтири соціальної активності.

По-третє, цілісна і відносно стійка система фіксованих установок утворює те, що визначається як ціннісна орієнтація.

По-четверте, ціннісну орієнтацію можна визначити і через поняття "установка". Ціннісна орієнтація - система установок на ті або інші цінності, у світлі яких індивід, соціальна спільність сприймають ситуацію і вибирають відповідний спосіб дій.

По-п'яте, ціннісна орієнтація, як правило, передує зовнішнім проявам особи, виступаючи лише схильністю до тієї або іншої соціальної активності. Ціннісні орієнтації виявляються сукупністю уявлень про мету життєдіяльності та засоби їх досягнення.

З погляду ієрархії, тобто розташування цінностей відповідно до тієї ролі, що вони відіграють у житті суспільства і людини, виділяються **три групи цінностей**.

- Цінності, що мають другорядне значення для людини і суспільства. Це такі, без яких реальне функціонування суспільства і людини не порушується. За аналогією з третьою групою, ці цінності можна назвати нижчими.

- Цінності повсякденного попиту і щоденного побуту. До цієї групи належить більшість матеріальних і духовних цінностей. Це все те, що необхідне для нормального задоволення матеріальних і духовних потреб людини, без чого суспільство не може функціонувати і розвиватися.

- Вищі цінності. Ці цінності увінчують складну і багатоярусну систему та відображають фундаментальні відносини і потреби людей.

У різний історичний час існували ті або інші підходи забезпечення безпеки на основі стабільного світопорядку, що розуміється і як певний баланс сил, і як якийсь біполярний взаємозв'язок. Скажімо, така біполярна модель, тобто такий вид стабільних відносин, з одного боку, у межах тієї або іншої держави (або регіону) досягається певною взаємозалежністю (економічною, політичною, соціальною), а з другого - будується на принципі домінування одно-

го суб'єкта над іншим (відносини центру і периферії). Звідси і виникають доцентрові або відцентрові тенденції, які сприяють небезпечному або безпечному розвитку того або іншого суспільства. На ці процеси впливає наступне.

1. У сучасних умовах, пов'язаних із глобальними трансформаційними змінами, це привело до виникнення ефекту "полікультурності" або "мультикультурності".

З погляду ціннісної значущості багато сучасних суспільств є полікультурними утвореннями, заснованими на різних історично сформованих соціокультурних традиціях. Це зумовлює дві суперечливі, але взаємозв'язані тенденції безпечного розвитку: у прагненні до самозбереження своєї самобутності або в бажанні інтеграції.

Якщо в певний історичний час "ефект полікультурності" слугував основою формування тих або інших націй і сприяв виникненню національних держав або імперій, де проблеми безпеки розв'язувалися (насильницькими або ненасильницькими засобами) на принципах домінування (певній ієрархії інтересів або взаємозалежності), то сьогодні, не дивлячись на відому суперечність, воно (полікультурне суспільство) формує якісно нове світосприйняття і характер взаємозв'язку (загальногромадянське єднання на основі культури безпеки).

Явище мультикультурного суспільства більшою мірою пов'язане з поняттям ідентичності, оскільки в соціологічному сенсі "ефект мультикультурності" позбавляє суспільство його певної стабільності (стійкості) через руйнування певних зв'язків і відносин завдяки виникненню (формуванню) різних ідентичностей. Власне кажучи, мультикультурне суспільство - це невизначене суспільство, де людина втрачає свою індивідуальну визначеність.

Звідси безпеку, з одного боку, можна розглядати як уміння жити в різних світах (через розвиток біосоціальної здатності пристосування і самосвідомості), а з другого - вона пов'язана з необхідністю співіснування різних ідентичностей на основі рівноправ'я і терпимості (толерантності).

Класична форма самоідентифікації, по суті, була значущим отожденням людини з якою-небудь соціальною групою, з її культурними значеннями, цінностями, нормами і т. ін. Причому воно проходило майже несвідомо і залежало від його безпосереднього соціально-культурного оточення. Проте сучасне суспільство ви-

магає від людини певних якостей і умінь, щоб витримати тиск з боку небезпечного місця існування, яке ставить під сумнів як його здібність до самоідентифікації, так і його індивідуальне право на безпечний розвиток. Це середовище наповнене різними схемами насильства (інформаційними і соціальними) і змушує людину перебувати в певному напруженні, тобто у відносно постійному нестійкому стані.

2. У різні кризові періоди, коли відбувається зміна базових ціннісних орієнтирів у розвитку, починається, як правило, процес формування нової ідеології безпечного розвитку (на новій ціннісній основі) завдяки включенню природних і штучних механізмів (засобів) для регуляції соціальної енергетики (наприклад міграція і еміграція, іноді з використанням насильницьких методів для залучення населення на масові будівництва різного роду та ін.).

В умовах появи нестійкості стану виникає необхідність посилення контролю за всякими змінами, оскільки дії тих або інших новацій можуть принести як користь (бути ефективними) при відповідній соціокультурній підготовці, так і викликати різного роду соціальні небезпеки і погрози.

Наприклад, нині небезпека глобалізації полягає в тому, що зовнішні запозичення практично без критичного переосмислення упроваджуються безпосередньо в соціальне життя під виглядом випробуваних десь ефективних суспільних засобів, які за допомогою інформаційних технологій починають "пробивати" і руйнувати захисну реакцію традиційної культури, мімікуючи нібито під вже знайомий інтер'єр діяльності за рахунок настирливого свого масового тиражування і нескінченного повторення. Тому з погляду безпечного розвитку необхідно враховувати, щоб ті або інші новації сприяли, насамперед, консолідації суспільства і були на користь свого соціуму; тобто вони повинні мати якісь внутрішні ціннісні передумови. Ототожнення себе з кимсь або чимось - найбільш зручна форма досягнення стійкого безпечного стану, тобто самозбереження на основі самовизначення.

Біологічним виразом ідентифікації виступає наслідування як найпростіший спосіб перейняття інформації, необхідної для нормальної життєдіяльності (безпосередній шлях отримання яких-небудь знань, умінь і навичок). Механізм наслідування або копіювання не є тим, що одержується, а є генетично закріпленим меха-

нізмом пристосування організму до навколишнього середовища. Але для людини ідентифікація - це і біологічний, і соціокультурний механізм безпечного існування, оскільки він живе в певному суспільстві, яке, завдяки еволюційному історичному розвитку, сформувало іншу основу самозбереження (природну і суспільну). Бути культурним означає, насамперед, мати певну біосоціальну ідентифікацію, яка зумовлена традиціями конкретного суспільства. Звідси ідентифікація виступає значущим засобом формування тієї або іншої біосоціальної програми безпеки людини.

Відзначимо також, що бути нормально соціалізованим означає ухвалення певних нормативних правил суспільно безпечного існування як своїх індивідуальних. Проте якщо з боку суспільства норми і правила виступають як необхідний категоричний імператив, то з боку індивідуума його норми безпечного існування мають поліваріантність, пов'язану з тим або іншим рівнем розвитку свідомості, тобто усвідомлення індивідуальної, групової, суспільної і цивілізаційної безпеки.

Національна безпека ототожнюється з державною безпекою, оскільки безпека держави нерозривно пов'язана з її територією і незалежністю. Тому, з одного боку, ключовою її складовою є військова доктрина, а з другого - ті або інші інститути влади. Звідси державна безпека характеризує стан гарантованого захисту органів влади, суверенітету країни. Ключовим поняттям національної безпеки до останнього часу виступав національний інтерес, який, з одного боку, генетично пов'язаний з етнокультурною традицією того або іншого народу, а з другого - сукупністю соціально-економічних і політичних інтересів суспільства і держави. У сучасних умовах етнічна підстава через полікультурні тенденції в розвитку суспільства замінюється на нове - ціннісне, пов'язане з формуванням загальнонаціонального ідеалу, підвищенням рівня і якості життя, безпеки та ін. Проте, не дивлячись на процес глобалізації більшості держав сучасного світу, власні національні інтереси пов'язують, у першу чергу, із забезпеченням безпеки своєї нації і свого народу.

Залежно від ставлення людини до світу ці принципи можуть бути філософськими, науковими, релігійними, буденними і т. ін. Тому філософія безпеки є наукова рефлексія, що викликана нестійким і нестабільним станом сучасної цивілізації.

Таким чином, філософське осмислення безпеки (різні аспекти) дозволяє виявити значущість цього явища в розвитку будь-якої системи і дає можливість сформулювати основні ціннісні положення філософії безпеки як філософії безпечного розвитку людського суспільства завдяки цивільному єднанню і загальнонаціональній консолідації.

Глава 2. Принципи наукового вивчення безпеки

Порівняльний аналіз класичних і сучасних принципів наукового вивчення безпеки (гносеологічний аспект)

Усі процеси і явища в природі можна розглядати як об'єктивні властивості і якості матерії, що існують незалежно від людської свідомості, сприйняття і переконання. Цю позицію можна назвати **об'єктивною**, або **онтологічною** (онтологія - з гр. - "вчення про суще"), такою, що включає знання про принципи, будову, закони і форми буття. Проте об'єктивній позиції нерідко протиставляється інша позиція - **суб'єктивна**, або **гносеологічна** (від гр. gnosis - знання, logos - вчення). Тут віддається перевага загальноприйнятим, сталим істинам і суб'єктивним оцінкам, що відбуваються на основі наявного певного знання. Звідси нерідко виникають суперечності між тією або іншою науковою теорією і реальними подіями і фактами. Так, наприклад, соціологія базується на таких ключових поняттях, як суспільство, культура, нація, суть яких у сучасних умовах достатньо неоднозначна, а це ставить під сумнів правильність багатьох основоположних думок про майбутнє України. Тому більшість досліджень мають прикладний характер, тобто розв'язання якихось приватних проблем, з одного боку, а з другого - отримане емпіричне знання має, по суті, ту або іншу суб'єктивну інтерпретацію. Догматизація теорії і методології, що існувала до цього (у радянській філософії), суперечила діалектиці пізнання буття (соціального і природного), що не сприяло розвитку науки в цілому.

З історії розвитку науки відомо, що людство завжди прагнуло розв'язувати проблеми, що виникають перед ним, тільки виходячи зі свого рівня розвитку наукового знання і світогляду (домінуючій

ідеології) свого часу. При цьому людство вважало (у різний історичний час), що існують певні істини (наприклад релігійні догмати, закони класичної механіки, теорія наукового комунізму), які ніколи і ніким не можуть бути спростовані. Виходячи з цього можна припустити, що в процесі пізнання діє певний закон рівноваги, згідно з яким кожному періоду розвитку людства відповідає певний рівень знань, характерний для даної епохи і відповідний пануючому світобаченню. Інакше кажучи, встановлювалася "золота середина" або якась гармонія, коли все те знання, що не відповідало сталому рівню, заборонялося, відторгалось тощо.

Як наслідок цього, з'являються концепції, відповідно до яких навколишній світ вже пізнаний і належить тільки розширити і поглибити наявні знання на базі існуючого світогляду, тобто "пристосувати" наукові знання до певної ідеологеми.

З погляду філософського осмислення безпеки особливе місце посідає формування нових принципів пізнання [5; 16]. Наука взагалі як нове знання про світ базувалася на трьох взаємопов'язаних гносеологічних принципах пізнання: універсалізмі, індуктивізмі, редукціонізмі.

Універсалізм - це базовий принцип пізнання, що припускає єдині підстави для вивчення всього різноманіття природи навколишнього буття. Поняття "універсалізм" (з лат. - "загальний") позначає всю об'єктивну реальність у часі й просторі, тобто все те, що підлягає вивченню.

Принцип індуктивізму (з лат. - "наведення") пов'язаний з практикою наукової діяльності - індуктивним методом отримання знання про який-небудь клас явищ шляхом поширення знання про один об'єкт, представника цього класу на весь клас об'єктів. Його об'єктивною підставою слугують різного роду емпіричні дані (про природу, суспільство), отримані в результаті дослідження (експерименту, спостереження), а суб'єктивною - їх пізнаваність за допомогою логічних висновків (схем). Історично першою логічною індукцією є перелічувальна. Вона виникає, коли в окремих випадках убачається якась регулярність (тобто повторюваність властивостей), що дозволяє зробити певне узагальнення.

Принцип редукціонізму (з лат. - "приводити назад", "повертати") пов'язаний з діями, що приводять до спрощення структури якого-небудь об'єкта завдяки зведенню яких-небудь даних до про-

стіших, початкових начал. Згідно з цим принципом вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі властивостей нижчих форм.

Ці принципи наукового пізнання лягли в основу отримання позитивного знання, що привело до появи нових наукових напрямів (зокрема позитивної філософії або соціології), які сприяли затвердженню ідеї об'єктивної пізнаваності світу. Опис і систематизація різних явищ (у природі й суспільстві) завдяки цим принципам дозволив побудувати достатньо просту і зрозумілу картину світу, в основі якої лежали ті або інші закономірності.

Проте, якщо природознавство спочатку було орієнтоване на розробку пізнавальних методів (з погляду принципу корисності для людини), то суспільствознавство через специфіку досліджуваних об'єктів мало суб'єктивно-ціннісний відносний характер, де результатом пізнання є, по суті, не пояснення, а розуміння.

Виходячи з вищевикладеного філософське осмислення безпеки як однієї з провідних системних властивостей повинно базуватися на таких гносеологічних принципах: історизму (еволюціонізму), синергетизму, цілісності й аксіологічності.

Принцип історизму зводиться до уявлення, що процес розвитку (в даному випадку явища безпеки) слід розглядати в контексті конкретних історичних умов, тобто має свою історію безпеки (про що ми вже говорили) зі своїми певними якісними результатами розвитку.

Синергетика (з гр. - "сумісна дія") - це науковий напрям, що досліджує процеси самоорганізації в природних і соціальних системах. Синергетика виникла у відповідь на кризу стереотипного, лінійного мислення, основними рисами якого є: уявлення про хаос як виключно деструктивний початок світу; розгляд випадковості як другорядного, побічного чинника. Як новий напрям міждисциплінарного дослідження, що відображає сучасний рівень розвитку системного підходу, синергетика в онтологічному плані займається вивченням закономірностей виникнення, функціонування і розвитку систем різної природи, що самоорганізуються, тобто створенням загальної теорії систем, що самоорганізуються [3; 10; 14]. Таке визначення можна назвати вузьким розумінням синергетики.

Широке розуміння синергетики як методологічного підходу до всіх явищ живого і неживого світу ґрунтується на припущенні про те, що всі існуючі системи є такими, що самоорганізуються. Так, наприклад, атом, жива клітина, багатоклітинний організм, нервова система, психіка, людина, різні громадські організації, суспільство в цілому, сучасна цивілізація і культура, різні технічні системи, біосфера, Галактика і Всесвіт - усі вони розглядаються як системи, що самоорганізуються. Це пояснюється тим, що все, що доступно спостереженню в навколишньому світі, зазнає безперервних змін, які відбуваються за рахунок сил внутрішньої взаємодії; в усякому разі, ніяких зовнішніх по відношенню до нього сил ми не спостерігаємо. Згідно із твердженням відомого фізика Н.Бору ми маємо право вважати, що існує лише те, що спостережуване, або може бути зроблено таким. Отже, подібних сил не існує.

Таким чином, усе, що відбувається навколо нас, ми можемо вважати процесом самоорганізації, тобто процесом, що йде за рахунок внутрішніх стимулів, які не вимагають втручання зовнішніх чинників, що не належать системі. Згідно з синергетичною парадигмою безперервна еволюція не веде до рівноваги світу, оскільки рівновагою можна вважати абсолютний хаос. Звідси випливає, що Всесвіт розвивається, але закони цього розвитку в синергетичній парадигмі розглядаються через певне переосмислення ключових понять еволюційної теорії Дарвіна - спадковості, мінливості, відбору.

У цьому новому контексті явище (процес) мінливості розглядається в тісному взаємозв'язку з чинниками випадковості й невизначеності, які опосередковують еволюцію системи і появу нових якісних властивостей. Що стосується терміна "спадковість", то він означає лише те, що сьогодні і майбутнє будь-якої системи у природному світі залежить від його минулого. Цей (різний) ступінь залежності умовно називається пам'яттю системи. В ідеальній (жорстко детермінованій) системі минуле однозначно визначатиме майбутнє (можливо і зворотнє). Проте такі системи - системи з нескінченною пам'яттю (абсолютною спадковістю) - усього лише абстракція, але вона добре інтерпретує деякі процеси в неживому світі (наприклад рух планет у Сонячній системі). Проте така пам'ять

у реальних системах, тобто її залежність від минулого через різні умови (штучні або природні), найчастіше виявляється обмеженою.

Поняття принципів відбору є найскладнішим серед категорій дарвінівської теорії еволюції, оскільки процеси самоорганізації слідує певним правилам, законам. До таких законів належать, насамперед, закони збереження і другий початок термодинаміки, на підставі яких вивчають певні класи мислимо допустимих процесів у неживій природі (тобто спостережувані або доступні спостереженню і що підкоряються певним правилам). Подібні ж правила існують у природі й суспільстві. Ось ці правила і називають принципами відбору. Інакше кажучи, принципи відбору - це ті ж самі закони фізики, хімії, біології, закони суспільного розвитку, які з мислимо допустимих рухів "відбирають" ті, які ми і спостерігаємо.

Процес еволюційного розвитку з погляду синергетики пов'язаний з двома основними поняттями: **біфуркація** (втрата стійкості) і аттрактор (єдиний можливий стан рівноваги). Виходячи з цього можна представити схему еволюційного розвитку.

На початковому етапі еволюції відбувається повільний розвиток властивостей системи. Цей процес більш-менш передбачуваний, оскільки система коливається в деяких межах навколо свого аттрактора. У якийсь момент, коли зовнішня дія досягає критичного значення або відбувається кумуляція (з лат. - "збільшення", "скупчення") внутрішніх сил (або те та інше разом), параметри системи починають швидко змінюватися, що призводить до порушення раніше стабільного стану, і тоді з'являється можливість різних шляхів розвитку - ціле поле (спектр) нових аттракторів. У такій ситуації навіть незначна дія може перевести еволюційний процес в абсолютно іншу лінію розвитку. І цей процес продовжуватиметься до тих пір, поки не наступить новий відносний стабільний стан, що в якийсь момент знову може змінитися втратою стійкості.

Тому принцип синергетики, пов'язаний з особливим станом розвитку системи в умовах нестабільності й невизначеності, примушує по-новому розглядати явище безпеки в сучасному житті, а саме:

- безпека виступає як основна властивість відкритої системи, де кожний елемент має достатній ступінь свободи для свого самозбереження, не порушуючи цілісності системи;

- безпека виявляється в контексті нелінійного розвитку як один із можливих шляхів подальших суспільних змін;

- система безпеки в цілому та різні елементи, що входять до її складу, можуть розглядатися як дисипативна структура (з лат. - "розсіювати"), здатна підтримувати свій впорядкований стан за рахунок самоорганізації;

- виникає необхідність і можливість досліджувати особливий стан системи безпеки в точці біфуркації (тобто вибору можливого варіанта розвитку), коли одні види безпеки можуть бути конструктивними, а інші - деструктивними;

- стан невизначеності й стійкості, наявність різного роду погроз і ризиків для збереження цілісності соціальної системи породжує тенденцію ускладнення системи через появу нових якісних властивостей.

Але найважливіше, напевно, полягає в тому, що невизначеність і нестійкість системи визначаються появою нової якості, що є складнішою (за своєю поведінкою) порівняно з іншими елементами системи, оскільки вона, як правило, виникає із взаємодії її елементів і має нематеріальний порядок. У найзагальнішому вигляді основна теза нестійкості сучасного світу - це суперечність інтересів і цінностей багатобразних акторів, що діють, геополітик, які не сприяють стабілізації світу, а, швидше, навпаки, є чинником виникнення все більшої кількості і небезпечної якості ризиків. Так, наприклад, на думку деяких соціологів, глобалізація є мультиплікатором ризиків, що породжуються трансформаційними процесами усередині країни, які пов'язані:

- 1) з різким зростанням ризикогенного середовища існування;

- 2) із зміною логіки формування соціального простору (від територіального принципу до мережевого, що створює загрози для поділу простору України на два світи: в одному - безліч локальних співтовариств, в іншому - "безкореневі" глобальні мережеві системи;

- 3) із соціальним порядком, що все більше підкоряється могутньому і незворотному зв'язку вертикалі влади міжнародних фінансових політичних інститутів ("організована безвідповідальність"), що має мережевий і потоковий характер глобальних ризиків (тероризм, кримінал та ін.), робить неефективною територіальну організацію суспільної безпеки;

4) з тим, що під впливом "сировинної орієнтації" змінюється вся соціальна структура суспільства, а індивідуальні й групові поведінки набувають захисного характеру;

5) з тим, що у ціннісно-нормативному плані соціальний простір України відрізняється множинністю конкуруючих світоглядних парадигм, де існує небезпека втрати соціальної ідентичності держави і де багатонаціональна культура матиме не інтегруючий, а етнографічний характер.

Як точно відзначив П.Сорокін, "суспільство або колективна єдність як сукупність взаємодіючих людей, відмінна від простої суми не взаємодіючих людей, існує. Але, всупереч реалізму, суспільство існує не "зовні" і "незалежно від індивідів", а тільки як система взаємодіючих одиниць, без яких і поза якими воно немислиме і неможливе, як неможливе всяке явище без всіх складових його елементів" [18, с. 247].

Принцип аксіологічності. Виходячи з цього принципу безпека цілісності системи породжена певною взаємодією і поведінкою її елементів, які не тільки "доцільно" організовані (тобто орієнтовані не на з'ясування відносин один з одним, а на подолання конкретної ситуації), але і мають у своєму розпорядженні певну ціннісну систему, де в основу покладена загальна ідея (мета) та ін. Це, власне кажучи, і є останній принцип аксіологічності, який можна розглядати в контексті формування ідеології безпечного розвитку суспільства і гуманітарної безпеки людської цивілізації.

Особливе значення в розробці методологічних основ філософії безпеки має категорія середовища безпеки, яка в спеціальній літературі розуміється як інституційне або культурне середовище. У соціально-філософському відношенні **поняття "середовище" включає:**

- **з одного боку**, два рівні розгляду: на макрорівні (макросередовище) - умови його існування (безпечні, небезпечні й дуже небезпечні), що оточують людину (суспільні, матеріальні, духовні); і на мікрорівні (мікросередовище), тобто безпосереднє оточення людини (сім'я, а також трудові, навчальні, етносоціальні групи і колективи), де індивід себе відтворює як особистість (носії і представники певної сукупності соціальних рис);

- **з другого боку**, середовище визначає ступінь взаємовідносин людей (взаємозв'язків, взаємовпливу) - позитивних або нега-

тивних, а також спрямованість характеру тієї або іншої взаємодії (об'єктного або суб'єктного).

У даному випадку соціальне середовище трактується з позиції принципу суб'єктивного індивідуалізму. У результаті виникає парадокс "центральної" позиції особи, тобто особа фіксується в центрі середовища, є ніби головною його фігурою, а, по суті, виявляється істотою пасивною, об'єктом всіляких дій з боку середовища. Методологічною передумовою цього уявлення є невизначеність поняття "середовище": у ньому не зафіксована особиста взаємообумовленість людей, і це, відповідно, не відображає конкретний зміст їхньої діяльності. У результаті може сформуватися уявлення, що в суспільстві, крім взаємодіючих людей, самореалізується ще якийсь середовище.

Найповніше категорія "середовище" розроблена у світовій науці стосовно організації, яка "може бути визначена як цільовий, жорстко структурований соціальний інститут, що забезпечує з'єднання різномірної і різноспрямованої діяльності в єдиний процес з метою досягнення загальних цілей". У рамках такого підходу середовище розглядається в двох аспектах.

Внутрішнє середовище організації. Внутрішнє середовище розглядається як структура організації, якій властивий поділ діяльності, система ділових комунікацій, правила координації і контролю, способи і форми ухвалення рішень. Особлива роль у структурі належить цілям організації, її стратегії, технології, організаційній і діловій культурі.

Зовнішнє середовище організації. Зовнішнє середовище організації може бути розглянуто як ширша і складніша система, ніж сама організація. У широкому сенсі зовнішнє середовище - це сукупність зовнішніх по відношенню до організації чинників, що впливають на процеси життєдіяльності організації (природних, технологічних, культурних, економічних, юридичних і т. ін.). На думку фахівців з теорії організацій (наприклад П.Лоуренса, Дж.Лорша), саме організація (інститут) може бути розглянута як посередник між людиною і середовищем (зовнішнім). А перспективи виживання і ефективності діяльності самої організації прямо пов'язані з урахуванням її адаптації до змін стану зовнішнього середовища.

Таким чином, порівняльний аналіз різних принципів наукового пізнання показав значущість синергетичної парадигми у ви-

вченні безпеки і виявив необхідність формування елементів філософії безпеки на різних системних рівнях.

Визнана необхідність створення середовища безпеки, що складається з таких передумов: 1) на мікрорівні - це створення нової культури взаємовідносин з урахуванням інтересів кожного члена колективу; 2) на макрорівні - це формування загальнонаціональної мети розвитку; 3) на рівні міжнародних відносин - аналіз динаміки різних цивільних об'єднань у цілях світового безпечно-го розвитку.

Особливості інституціоналізації філософії безпеки як інтегруючого напрямку розгляду проблем безпеки

Філософія безпеки зараз є одним із найбільш важливих напрямів сучасної науки. Якщо раніше вивчення феномена безпеки перебувало як би поза наочним полем суспільних наук, то тепер ми є свідками зростаючого інтересу до різних аспектів соціальної проблематики безпеки не тільки представників суміжних дисциплін (психології, економіки, політології), але й фахівців у галузі техніки і природознавства.

У найзагальнішому вигляді актуальність вивчення безпеки викликана наявністю гострої необхідності у вирішенні цілої низки суперечностей, від яких безпосередньо залежить майбутнє людської цивілізації. До них можна віднести наступне.

По-перше, невідповідність рівня наукового знання як теоретичного, так і практичного потребам розвитку сучасного суспільства. Оцінки ситуації найчастіше теоретично дуже слабообґрунтовані. Швидше, вони складаються під впливом політичних симпатій і антипатій і вельми рідко включають у свій багаж теоретичні конструкції, розроблені як напрям сучасного гуманітарного знання. Тому виникнення тих або інших дослідницьких підходів до вивчення феномена безпеки можна розглядати як спробу осмислення небезпек, загроз, ризиків і викликів для життя людини, функціонування сім'ї, суспільства, держави, самої цивілізації, - оскільки в основі феномена безпеки лежать різні форми, що історично склалися, види соціокультурної діяльності щодо захисту і

забезпечення людьми, соціальними групами, сім'єю, суспільством, державою своїх цілей, ідеалів, цінностей, інтересів.

Основними об'єктами безпеки є: інтереси особи (права, свободи, якість життя тощо); інтереси суспільства (зміцнення демократії, мир); інтереси держави (суверенітет, територіальна цілісність, конституційний лад).

По-друге, актуалізацію наукових знань про безпеку викликають цивілізаційні суперечності людського співтовариства, пов'язані з пошуком розв'язання глобальних проблем свого існування (екологічних, геополітичних, демографічних, гео економічних, гео соціальних та ін.), перетворенням сучасного суспільства (інформаційного) в суспільство ризиків.

На думку відомого англійського соціолога Е.Гідденса, світ у процесі глобалізації не тільки не став більш "керованим", але взагалі вийшов із-під контролю" [6, с. 28]. Разом з тим глобальна системна криза традиційних цінностей (соціальних, національних, релігійних та ін.) породжує різного роду конфлікти між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю. Слідуючи цій логіці (У.Бека, Е.Гідденса) [2; 6], сучасне суспільство перебуває на такій стадії розвитку, коли виробництво товарів і послуг витісняється виробництвом ризиків (тобто формує небезпечну культуру відносин), яка з необхідністю починає відтворювати численні антагонізми на різних системних рівнях, тим самим дезінтегруючи і руйнуючи систему в цілому.

Логіку розвитку минулого століття зруйнували три великі ілюзії людства: а саме: наука - це практичне благо; гуманізм - це природний стан людства; демократія - це єдина форма відносин між людьми.

Сучасний світовий геополітичний і соціокультурний простір перебуває напередодні серйозних змін, пов'язаних із новим розумінням ціннісної значущості захисту своїх національних інтересів.

По-третє, неоднозначний процес сприйняття суспільною й індивідуальною свідомістю об'єктивної соціальної реальності виступає як суперечність сучасного життя. Існуюча міжнародна політична, економічна, культурна еліта (у тому числі й українська) для збереження свого пануючого положення використовує сучасні інформаційні технології з метою контролю і управління свідомістю через позбавлення (вихолощення, деформації) його реальної

об'єктивності (соціального змісту) і наповнення різного роду химерами, фантазіями, ілюзіями і галюцинаціями. У результаті відбувається зміна базисних параметрів сприйняття навколишнього буття, яке формує спотворену свідомість і новий образ мислення.

Звідси соціальна реальність підмінюється якимись симулакрами: політичними, економічними, культурними і т. ін. (тобто структурними образами або інтерпретаціями, що не мають відношення до цієї реальності.)

Це призводить до того, що індивідуальна свідомість втрачає свою цілісність, стає фрагментарною, а суспільна свідомість формується на взаємовиключних ідентичностях, які ведуть до психологічної і соціальної дезорієнтації. На місце "ідеї" або "концепції" стає "образ", що виявляється сьогодні не тільки в культурі, але й у політиці, і навіть в економіці (наприклад усе зростаюча роль реклами у сфері комерції). Але образ, "імідж" - елемент якраз ірраціональної сторони людської психіки. Крім того, висунення на перший план телебачення як засобу масової інформації остаточно закріпило цю центральну позицію "образу" порівняно із змістом. Для того щоб маніпулювати суспільною свідомістю необхідно викликати у людей певний стан незадоволеності, стурбованості, страху або "когнітивного дисонансу".

Таким чином, ми дійшли висновку, що актуальність вивчення безпеки як особливого явища викликана суперечливим характером розвитку сучасної людської цивілізації, що негативно проявляється в різних сферах суспільного життя.

Проблема безпеки в контексті формування нової парадигми філософського знання

Зростаючий науковий і практичний інтерес до вивчення різних аспектів безпеки з необхідністю поставив проблему формування нової парадигми філософського знання, яка в найзагальнішому вигляді повинна базуватися на таких теоретико-методологічних положеннях.

Положення перше. Розуміння феномена України як значущої соціокультурної цінності серед інших світових людських спільнот, де розгляд суспільства, народу, держави, культури пови-

нен іти в умовах збереження певної історичної цілісності, спрямованої на безпечний розвиток і єднання в контексті формування нової національної ідеї (ідеології безпеки).

Труднощі соціокультурного положення посилюються наростанням негативних процесів у духовній, соціальній і економічній сферах життя суспільства. Проте деякі автори вважають, що українці не тільки культурно, але й генетично не складають єдину націю, єдину державу. Тому, з філософської точки зору, важливо зрозуміти, що збереження людської цивілізації пов'язане з формуванням нової культури безпеки: нового світовідчуття, світобачення, світосприйняття, тобто усвідомлення і можливості негативного майбутнього і практичних дій з його запобігання.

Положення дуге. Нове філософське осмислення проблемної ситуації безпеки повинне включати дві взаємодоповнюючі формули, з одного боку, як суспільне буття визначає суспільну свідомість (основне положення марксистської філософії), коли ті або інші соціальні умови формують усвідомлений або неусвідомлений характер спрямованості поведінки людини, з другого боку, так і свідомість визначає буття. Якщо люди сприймають деяку ситуацію як реальну, то вона і буде реальною за своїми наслідками. Інакше кажучи, у кожної людини існує своя реальність, тобто та, яка її влаштовує. У цьому відношенні методологічно важливі два зауваження, а саме: 1) те, що існуюча реальність (соціальний універсум) є неоднозначною (багатовимірною, неоднорідною, топологічною і т. ін.), оскільки різні підходи до її осмислення висувають різні підстави її поділу і структуризації; 2) виникає необхідність формування нової ціннісної основи про пізнавальну стратегію, що складається: з прагматичної єдності неприйняття традиційних меж, хто пізнає, і пізнаваного в галузі наукового знання. Воно повинне бути орієнтовано на: а) проблематизацію наукового пізнання; б) міждисциплінарність як спосіб подолання наочного знання; в) моральну відповідальність дослідника.

Інакше кажучи, *реальність може бути тоді об'єктивною, коли спостерігач (людина) є частиною цієї реальності, що спостерігається, бачить і ототожнює себе з нею за умови, що вона дає йому певні можливості самореалізації і гарантує його безпеку.*

Особливості сучасного стану України були пов'язані з історичною динамікою небезпечного розвитку, спрямованого на подолання *трьох суперечностей* між:

- різними культурними генотипами (проблема соціальної роздробленості);
- архетипами української культури (проблема національної ідентифікації);
- різними типами української культури (проблема відсутності єдиної ціннісної концепції розвитку).

Розглянемо характер прояву цих суперечностей в реальній дійсності крізь призму ключових понять філософії постмодернізму, оскільки своєрідність нашого соціокультурного коду в тому, що він має безліч критеріїв, точок відліку і підходів до оцінки будь-якого явища соціокультурного життя.

Концептуальною основою постмодернізму виступають такі три поняття: а) **різома**, різоматичне мислення (плюралістичне, але на основі однієї ідеї). Різома - це специфічна форма кореневища, що не володіє чітко вираженим центральним підземним стеблом. Різомі уподібнюється і текст, і мистецтво, і культура в цілому; б) **симулакр**, симулакрне світосприймання (відсутність реального образу) або дисторсивної (тобто викривленої) свідомості; в) **перфоменс**, хепенінгова поведінка (заздалегідь спланована).

Якщо говорити про реальність українського соціуму, то він складається з двох частин: "верху" і "низу". Різома "низу" - це власне кореневище: повсякденне життя, народна культура з безліччю відгалужень, об'єднаних однією підставою (традицією). Різома "верху" - це рослина, яка пов'язана, з одного боку, зі всім численним корінням, а з другого - жодним із них: росте і квітне само по собі. Це суперечливе з'єднання "верху" і "низу" визначає і особливість стану менталітету, і характер сприйняття реальності зокрема.

На думку деяких дослідників, специфіка українського світосприйняття пов'язана, насамперед, з її спадково-природним генотипом (архетипом), який за своєю суттю є епілептоїдний. При слабкій вираженості складових його рис він пластичний і піддається психосоціальної і культурній обробці й регуляції. Тільки у хворобі він стає сильним і жорстким, відмітаючи всі спроби його якомось пом'якшити і перетворити. Різомність як принцип світосприйняття реальності зумовила таку якість, як дисторсивність свідомості, з

"хаотичним" зіставленням різнорідних знань (наприклад про одну і ту саму історичну подію). Це і визначає деяку подвійність сприйняття української реальності. З одного боку, вона пов'язана з міфологією радянської свідомості, розчиненої в стереотипах масової поведінки, і відбита в офіційному політичному дискурсі, з другого - зорієнтована на цінності ринкового суспільства.

Інакше кажучи, з позицій філософії постмодернізму сучасна реальність - це особливий життєвий простір у суспільстві, який характеризується специфічно ігровим ставленням до дійсності; у цьому просторі людина по-новому ставиться до навколишнього буття; вона заперечує не тільки ті загальноприйняті стереотипи, але й офіційно прийняті норми і правила, задані тією або іншою ідеологією. Реальність для людини - це всього лише матеріал для імпровізації, гра з "реальністю" з метою "очищення" і відновлення реальності від різного роду нальоту і деформацій. У рамках такої свідомості затверджується загальне взаєморозуміння на основі однієї якоїсь заданої цінності і вельми непримітної деталі. По суті, взаєморозуміння спрямоване на заперечення одних соціально прийнятих правил гри іншими, оскільки офіційно прийняті норми існують для виправдання самих себе, моделюючи дійсність, намагаючись при цьому стерти грані між різними речами реальності. Сучасна реальність - це особлива репрезентація реальності через певну образність. Саме тому особливо визначилася виняткова роль у справі об'єднання всіх громадян для участі в досягненні мети - об'єднуючої національної ідеології.

Таким чином, проблема майбутнього нерозривно пов'язана з новим осмисленням існуючої реальності в контексті зміни як соціальних умов (від небезпечних на безпечні), так і характеру суспільної свідомості (з позицій громадянського об'єднання на основі ідеології безпечного розвитку).

Положення третє. Необхідне принципово нове (гуманітарне) осмислення не тільки всього суспільствознавства в цілому, але, насамперед, філософської проблематики, зорієнтованої на творення, консолідацію, об'єднання різних аспектів наукової творчості на основі загальнонаціональної мети: безпеки і благополуччя людини.

Для розкриття значущості цього теоретико-методологічного положення розглянемо загальну картину стану сучасної філософії

і соціології (проблеми, моделі, парадигми, тенденції), але заздалегідь зробимо деякі уточнення:

1) соціологічна наука, що виникла в середині XIX ст. як відповідь на виклик потреб європейського суспільства, була зорієнтована на розв'язання реальних проблем, які вимагали конкретних знань про соціальне життя, тобто достатньо повно відповідала динаміці суспільного розвитку впродовж всього історичного періоду свого існування;

2) незважаючи на свою відносну цілісність (наявність різних концептуальних підходів), соціологія була спрямована, насамперед, на вивчення тих або інших національних реалій соціального буття, тобто мала свої певні відмінності в розумінні його специфіки і проблематики.

Так, наприклад, М.Вебер [4] особливу увагу приділяв розробці національних проблем Німеччини, оскільки вплив протестантизму на дух капіталізму був безпосередньо пов'язаний із завданням обґрунтування єдиної німецької держави, а політико-економічне життя Франції того ж часу стало для Е.Дюркгейма основою розробки ідеї органічної солідарності.

Тому можна сказати, що поява в останньому десятиріччі широко відомих праць У.Бека і Н.Лудана [2; 12] з ризикології відомим чином "підштовхнули" вітчизняну науку на розробку даної проблематики і сприяли появі філософії та соціології безпеки, орієнтованої на вивчення загальнонаціональної значущої практичної проблеми безпеки України в сучасному житті.

У найзагальнішому вигляді в розвитку сучасної соціальної філософії можна виділити дві основні тенденції. З одного боку (у контексті теорій середнього рівня) - це фракціоналізація соціальних дисциплін, дроблення наочних сфер соціального аналізу, що пояснюється появою нових (у даному випадку - "філософія безпеки") або висуненням на перший план раніше не значущих наочних сфер дослідження (гендерна соціологія, соціологія молоді, соціологія сім'ї, економічна соціологія, соціологія культури та ін.). З другого боку - це і спроба підвести якусь загальну підставу під універсальне розуміння загальнолюдської соціальної реальності (концепції глобалізації, ризику інформаційного суспільства) в її песимістичних і оптимістичних варіантах, так і прагнення обґрун-

тувати нову парадигму розвитку суспільствознавства в сучасних умовах у двох варіантах.

Перший варіант базується на основі наявного теоретико-методологічного знання - натуралістичного (строге проходження методології і методики природничих наук і строга опора на об'єктивні факти), що інтерпретує (якісною відмінністю процесу соціального пізнання від інших пізнавальних процесів, заснованого на новому рівні осмислення соціальної реальності) та оцінює (на основі знань провести якісь сприятливі для суспільства або "задані кимсь" необхідні зміни).

Другий варіант - це якісно нове розуміння соціологічної науки (в її цільовому призначенні, змістовному і функціональному плані) в сучасних умовах у контексті формування тієї або іншої ідеологічної парадигми.

Таким чином, виходячи з проблемної ситуації (цілого ряду суперечностей), що склалася, пов'язаної, з одного боку, зі станом суспільствознавства, тобто з умінням оцінити, наскільки якісний рівень пізнання навколишнього буття сприяє позитивному процесу соціальних змін (проблема співвідношення теорії і практики), а з другого - із тим, наскільки людська цивілізація здатна протистояти різним сучасним викликам (небезпекам, загрозам), самій собі й навколишній природі (глобальні проблеми). Ми прийшли до розуміння необхідності розробки нового концептуального підходу у вивченні безпеки як наукової проблеми в контексті формування нової парадигми філософського знання.

Особливості інституціоналізації філософії безпеки як спеціальної галузі наукового знання

Як ми бачимо, перелічена проблематика сучасної соціальної філософії прямо або опосередковано взаємопов'язана з різними аспектами безпеки, висуваючи тим самим філософію безпеки як один з інтегруючих елементів у соціальному пізнанні, сприяючи тим самим створенню подальших передумов для її інституціоналізації як наукової дисципліни. Існують різні підстави виділення нового наукового напрямку, але головне, напевно, полягає в тому, щоб отримане нове знання перебувало в межах певної об'єктивно-

суб'єктивної парадигми світу знань своєї історичної епохи, тобто доповнювало його, слугувало одним з умов його подальшого розвитку і сприяло розв'язанню існуючих проблем суспільного буття.

Історично в науковому знанні сформувалися два уявлення про поняття об'єктивної і суб'єктивної реальності.

У найзагальнішому вигляді наукове знання як цілісна система включає три основних елементи:

- **перший** - це різні наукові дисципліни (природні, технічні і суспільні), їх різноманітність ніби фіксує певний інтелектуальний рівень людського співтовариства;

- **другий** - це соціокультурна спільність учених, що створили різні корпоративні структури на тих або інших загальних підставах;

- **третій** - це певні наочні галузі вивчення зі своїми специфічними об'єктами, відповідними методами, зі своїми власними межами і суміжними зонами для міждисциплінарних досліджень.

Як відомо, починаючи з останніх десятиріч ХХ ст., відбулося розширення міждисциплінарних зон дослідження, а також через різні соціокультурні і політичні зміни у світі почалося серйозне "розмивання" цих меж (епоха постмодернізму в науці), яка зберігає свої передумови і до сьогодні, визначаючи специфіку процесу інституціоналізації наукового знання. Інституціоналізація будь-якої дисципліни - це можливість збереження своїх наочних меж і способів відтворення існуючої практики. Вона зорієнтована на створення реальних мереж, що набувають форми певних корпоративних структур, які мають нормативні вимоги, правила входження і свої коди для шляхів вертикальної мобільності, що визнаються.

Інституціоналізація філософії безпеки відбувається за двома основними напрямками: **теоретико-методологічним** (становлення науки про безпеку, формування загальної теорії безпеки, поява нових дисциплін); **організаційно-практичним** (виникнення нових інститутів безпеки, які формують нові "правила гри" в суспільстві).

Суть інституціоналізації - це створення людиною обмежувальних рамок, які організують взаємодію між людьми. Отже, ці рамки задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії - будь-то в політиці, соціальній сфері або економіці. Інституційні зміни визначають те, як суспільство розвивається в часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін.

Початок процесу інституціалізації філософії безпеки поклав діалог, представлений в матеріалах I Міжнародного конгресу "Наука безпеки", який відбувся 24-26 вересня 1990 р. у м. Кельні (Німеччина). Перший конгрес мав девіз: "Життя в безпеці". Особливістю цього наукового симпозиуму став узагальнений аналіз системи "людина - машина - навколишнє середовище", осмислення підсумків досліджень з управління ризиками, що виникають на стику техніки, природи, соціуму. За підсумками конгресу були видані два томи матеріалів, які не втратили своєї наукової цінності значущості до сьогодні.

На пленарному засіданні при відкритті конгресу була доповідь Віллі Гейзена, професора Католицького університету з м. Лувен (Бельгія), "Структура науки безпеки: визначення, цілі, за-соба" [11, с. 393].

Уперше було дано працююче визначення науки безпеки: "Наука безпеки вивчає взаємодію між людиною, технологією і навколишнім середовищем і націлена на створення урівноваженого симбіозу цих трьох елементів". Для нас особливо важливі такі моменти, а саме:

- первинною підставою виникнення науки безпеки слугувало зростання різного роду технічних і промислових ризиків, що розуміються як порушення певних норм;

- виділення реальної лінії можливого соціологізування науки безпеки: "технарі" - фахівці в галузі ризику класифікують різні технічні (техногенні) ризики, але не враховують соціальні аспекти технічної діяльності, що сприяло формуванню суб'єктивної концепції ризиків і суб'єктивних уявлень про безпеку в суспільстві;

- фактично громадяни розглядають безпеку як суб'єктивну цінність, що відповідає їх власним поняттям (зразкам), цінностям, що базуються, здебільшого, на суб'єктивній вигоді;

- звідси розуміння ризику й опір його ухваленню були логічним наслідком цієї суб'єктивної концепції ризику, в якій рівень збитку був значно важливіший, ніж вірогідність запобігання цьому збитку;

- природне уявлення концепції ризику як синоніма безпеки викликало в суспільстві заклопотаність і страх, що призводило до неправильного уявлення про скорочення ризиків до нульового рівня;

- проте в житті людини нульовий ризик недосяжний, оскільки життя і ризик істотним чином переплетені між собою.

Наука безпеки прагне до зниження рівня ризиків деяких подій до прийняттого мінімального значення. У результаті оптимальний рівень ризиків іноді описують як "такий низький, наскільки розумно досяжний". Безпечна ситуація часто розглядається як нормальна ситуація, а ризик - як вид відхилення від норми. Насправді, ризик є нормальною ситуацією, і зменшення ризику до прийняттого рівня повинне розглядатися як "благо", за яке суспільство повинно платити, а не як "нормальна ситуація", яку кожен заслуговує без додаткових витрат. Безпека є вельми обширним і комплексним питанням, для вирішення якого проста методологія недостатня. Це означає, що наука безпеки має мультидисциплінарну природу. Наука безпеки бере свої етичні основи з філософії і етики, а своє походження - з медицини, психології, соціології і всіх позитивних і інженерних наук. Відносно суспільства положення науки безпеки повинні втілюватися через правила і закони. Наука безпеки є одним із найбільш яскравих прикладів синергетики (нелінійного взаємного посилення впливів при накладенні) у науці.

Наука безпеки найбільш інтернаціональна зі всіх дисциплін. Тому національні інтереси є неприйнятними в безпеці. Безпека є правом усіх націй, і вона може бути реалізована тільки завдяки уніфікації норм безпеки поперек національних меж.

Таким чином, конституювання науки безпеки як самостійної галузі знань відбулося та було вперше визначено:

- галузь наукового аналізу безпеки: об'єкт - це система "людина - машина - оточуюче середовище"; предмет - взаємодія цих елементів, які потенційно і реально містять виникнення ризиків, а також можливості їх мінімізації;

- мета науки безпеки - підтримка рівноважного функціонування соціоприродної системи з вирішенням завдань зниження ступеня ризику людської діяльності до прийняттого мінімального значення;

- дослідницький підхід як міждисциплінарний, включаючи різні знання (природничих і суспільних наук), які повинні базуватися на моральній основі (етики і філософії).

Подальша інституціалізація (інтелектуальна) науки безпеки розійшлася за двома взаємодоповнюючими (а іноді й взаємовиключаючими) напрямками: ризикологічним та безпекологічним.

Перший напрям ми співвідносимо з працями, присвяченими концептуальним, методологічним і прикладним питанням соціальної ризикології. У них розглянуто важливі питання аналізу, динаміки й управління ризиками, що має фундаментальне значення для продовження досліджень соціології викликів, погроз, небезпек, небезпеки - основ соціології безпеки.

Основоположними в цій сфері є праці М.Дуглас, А.Вільдавські, У.Бека, Н.Лумана, Е.Гідденса. Серед праць російських учених можуть бути виділені роботи О.Н.Яніцького, А.У.Мозгової, Е.В.Шликової, А.І.Городнічевої, М.Ю.Елімової, В.І.Зубкова та ін.

Другий напрям був пов'язаний з розробкою теоретичних і практичних проблем безпеки в контексті соціологічного знання (проблеми національної, економічної, інформаційної безпеки тощо). Це праці Р.Г.Яновського, Г.В.Осипова, Г.Г.Силласте, В.І.Ковальова, В.В.Серебрянникова, В.І.Добренькова, А.Т.Хлоп'єва, В.Г.Льовашова, В.Н.Льовашова, В.Н.Іванова, А.А.Прохожева та ін.

Слід зазначити, що іноді ці два напрями як вираз двох традицій - західноєвропейської і української - протиставляються, що утрудняє вирішення дослідницьких завдань (практичних і теоретичних) у формуванні загальної синтетичної теорії безпеки і ризиків.

Важливим кроком в об'єднанні і взаємодоповненні цих двох напрямів у галузі філософії безпеки і ризику слугувала теоретико-методологічна розробка філософії безпеки на основі нової інституціалізації членом-кореспондентом РАН В.Н.Кузнецовим, який вважає, що теоретичні основи філософії безпеки повинні базуватися на фундаменті підсумків нової інституціалізації за такими напрямками: а) небезпека - не зовсім безпечний - безпека - культура безпеки - геокультура; б) геополітика - геоekonomіка - геокультура; в) системний підхід - інституційно-мережевий підхід; г) соціокультурні технології - високі технології - високі гуманітарні технології.

Важливішим концептуальним базисом у становленні філософії безпеки стає взаємозв'язок у розумінні суб'єкта і об'єкта безпеки: *людина (минуле) - сім'я (сьогодення) - народ (майбутнє)*.

Концептуальним ядром у створенні нової теорії безпеки сучасної цивілізації XXI ст. є *логіка і мотивація в досягненні самого*

світу в цілісності, світу як Системи, світу як Економіки, світу як Культури-Мережі. Такий підхід в інституційному становленні філософії безпеки обґрунтовується виходячи з ідей фахівців у галузі інституційної теорії (Д.Норт, К.Штайльманн, М.Мойсеєв, В.В.Радаєв).

Особливості інституціоналізації безпеки в сучасних умовах пов'язані насамперед із характером зміни первинних витоків самої інституції безпеки (характеру відносин з приводу захисту і ліквідації джерела небезпек і загроз). Будь-яка інституція - це свого роду матриця відносин, що історично склалася в контексті соціокультурного розвитку людської цивілізації, яка забезпечує стійкість, збереження і захист життєво важливих сфер.

Поява нової інституції безпеки (нової ролевої структури відносин), пов'язаної з формуванням культури запобігання і ідеології безпеки, з необхідністю викликає подальшу структурацію - характер становлення і розвитку інституту безпеки через основні соціокультурні практики, тобто що діють тим або іншим чином соціальні інститути, такі як наука і освіта, через яких, власне кажучи, і відбувається легітимація інституційних норм.

Одним із найбільш важливих аспектів інституціоналізації у сфері безпеки виступає формування інституційного середовища, що включає цілу низку елементів (нормативних, організаційних, соціокультурних, пізнавальних та ін.), які забезпечують динаміку розвитку процесу інституціоналізації. Власне кажучи, особливості інституціоналізації філософії безпеки і виступають одним з елементів інституційного середовища безпеки. Потреба в інституціоналізації знання про безпеку настійно відчувається в практиці повсякденного життя, роботі спеціальних установ і соціальних інститутів, а також у сфері організації і управління системою безпеки суспільства.

Останнім часом безпека життєдіяльності (БЖД) почала оформлятися як один із самостійних напрямів науки про безпеку. Основна мета науки БЖД - захист людини в техносфері від негативних дій антропогенного, техногенного і природного походження і досягнення комфортних умов життєдіяльності. Предметом досліджень у науці про БЖД є небезпеки і їх сукупність (поле небезпек), що діють у системі "об'єкт захисту - джерела небезпеки", засоби і системи захисту від небезпеки, а об'єктом захисту від небезпек є людина.

Деякі дослідники в контексті основ безпечної життєдіяльності виділяють культурну складову - культуру безпечної життєдіяльності. Під **культурою безпечної життєдіяльності** розуміється: по-перше, рівень розвитку і усвідомлення необхідності забезпечення адекватної відповіді на екологічний виклик, необхідності розробки методів розв'язання демографічних, ресурсних, енергетичних та інших проблем, у тому числі й в соціальній сфері; по-друге, ступінь розробки і практичного здійснення відповідних заходів на всіх ступенях громадської організації: від всесвітньо-глобального рівня до кожної людини-індивіда.

Культура безпечної життєдіяльності включає цілісну систему знань проблем формування особи, суспільства і держави, що засноване на безпечному стилі життєдіяльності як у звичайних умовах, так і в умовах надзвичайних ситуацій на виробництві, побуті та інших сферах. Проте "феномен культури безпечної життєдіяльності" залишається маловивченим, оскільки не вироблено загальноприйняте визначення культури безпечної життєдіяльності як соціального явища, сфери практичної життєдіяльності, галузі знань і навчальної дисципліни, з одного боку, а з другого - культура безпечної життєдіяльності має бути не тільки усвідомлена, але й сприйнята кожним як безальтернативна модель поведінки.

Таким чином, до середини першого десятиріччя XXI ст. в Україні наука безпеки (безпекологія) в загальному вигляді отримала інституційне (теоретичне, організаційне і практичне) оформлення, маючи три самостійних (хоча фактично взаємопов'язаних різною мірою) напрями наукового вивчення різних аспектів безпеки.

Перший напрям - академічний, такий, що включає кілька шкіл, пов'язаних із соціологічною розробкою різних аспектів феномена безпеки:

- теоретико-методологічні проблеми безпеки: теорія і методологія філософії і соціології безпеки, гуманітарні, ідеологічні і духовні проблеми безпеки;
- моніторинг національної безпеки України;
- соціально-політичні, державні і військові аспекти безпеки;
- соціально-екологічні і соціально-філософські проблеми безпеки;
- міжнародні і геополітичні аспекти безпеки.

Другий напрям - соціальна ризикологія (філософія ризику) включає наступні аспекти досліджень:

- теорія філософії ризиків, основи концепції суспільства ризику в Україні;
- соціальні і екологічні проблеми ризику (динаміка управління, комунікація);
- соціологічний аналіз середовища детермінації ризикованої поведінки.

Третій напрям - це наука безпеки життєдіяльності людини в техносфері (науково-практичні дослідження).

У спеціальній літературі **промислова безпека** визначається як стан, при якому шляхом дотримання правових норм, економічних, інженерно-технічних і технологічних вимог, а також проведення відповідних заходів запобігають порушенням технологічного процесу і техніки безпеки, а у разі їх виникнення - максимального зниження вірогідності виникнення аварійної ситуації на промислових об'єктах і транспорті або зменшення збитку.

У загальному вигляді особливості інституціоналізації (відносини) наукового інтересу до проблеми безпеки зумовило появу нових навчальних дисциплін і прикладних досліджень, де можна виділити кілька основних напрямів:

- концептуальне осмислення феномена безпеки на основі появи науки безпеки і формування передумов загальної теорії безпеки в контексті виникнення потенційних і реальних загроз людській цивілізації;
- теоретико-методологічна розробка основ і різних аспектів безпеки суспільства, людини, держави (завдяки новій інституціоналізації соціологічних знань (соціологія безпеки, соціологія ризику тощо);
- розвиток (практика) як соціологічного аналізу (створення моніторингу) динаміки, викликів, загроз і ризиків у процесі забезпечення безпеки, так і конкретних досліджень стану соціальних, природних і технічних об'єктів в наочному полі безпеки і ризику на різних рівнях відносин (взаємозв'язків) між собою в безпечних і небезпечних умовах;
- особливості інституціоналізації філософії безпеки як навчальної дисципліни в різних вищих навчальних закладах України;

- практика створення і впровадження інновацій і високогуманітарних технологій в забезпечення безпеки.

При розгляді динаміки розвитку процесу інституціоналізації філософських напрямів у вивченні безпеки в Україні можна виділити особливості (позитивні і негативні, загальні і специфічні). На відміну від колишніх ідеологізованих підходів, сьогодні розглядаються:

- 1) конкретні відносини між суб'єктами соціальних дій, з урахуванням їх реальних і потенційних можливостей і ресурсів;

- 2) ціннісно-сміслові аспекти визначення цілей розвитку, де поняття ідеї і ідеології безпечного існування в теперішньому і майбутньому часі стає домінуючим;

- 3) нормативно-правові засоби досягнення поставлених цілей (тобто створює інституційні основи середовища безпеки).

- 4) розвиток соціокультурного різноманіття людської цивілізації в цілому, а для України - це, перш за все, збереження своєї цілісності на основі цивільного єднання, безпеки і благополуччя людини.

Інакше кажучи, такі категорії, як безпека громадянського суспільства, національне єднання, якість життя, благополуччя повинні лежати в основі нової парадигми знання в сучасній Україні.

Розвиток особистості фахівця багато в чому залежить від його соціогуманітарної підготовки. Світоглядна наочно-домінуюча орієнтація фахівців безпосередньо позначається на його професійному мисленні. Техногенні, соціальні, політичні, економічні, культурні небезпеки, загрози, ризики, а також кризові ситуації багато в чому пояснюють затребуваність фахівців у ХХІ ст. з домінуванням в мисленні знань про соціогуманітарну безпеку. Проте реалії державних стандартів, орієнтуючи на вивчення циклу загальних гуманітарних і соціально-економічних дисциплін з урахуванням профілю вищого навчального закладу, показують пріоритет дисциплін економічного циклу по відношенню до соціальних і культурних. Тому в сучасній системі знання, в умовах необхідності вирішення (розробки) соціальної проблематики безпечного розвитку суспільства особливу роль повинні відігравати нові галузеві теорії, такі як філософія безпеки, філософія ідеології безпеки, соціологія ризиків тощо.

Таким чином, особливості інституціоналізації філософії безпеки пов'язані, з одного боку, з формуванням нової парадигми філософського знання і створенням нового інституційного сере-

довища безпеки, а з другого - суперечливим станом соціальних інститутів освіти і виховання, які не відповідають сучасним критеріям розвитку суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте ціннісну систему безпеки європейської цивілізації.
2. Наведіть філософське обґрунтування сутності безпеки (онтологічний аспект).
3. Розкрийте особливості становлення і розвитку різних систем безпеки в тих чи інших цивілізаціях (інституціоналізація безпеки).
4. Розкрийте основні тенденції формування та розвитку різних моделей і систем безпеки.
5. Назвіть фактори сприяння формуванню особливого погляду на особистісну безпеку західного суспільства.
6. Дайте характеристику основних сценаріїв світового не-безпекового розвитку.
7. Розкрийте актуальність філософського підходу до вивчення безпеки.
8. Назвіть основні об'єкти безпеки.
9. Наведіть причини актуалізації міждисциплінарного вивчення безпеки.
10. Охарактеризуйте основні напрями вивчення безпеки: ризикологічний та безпекологічний.
11. Дайте визначення культур безпекової життєдіяльності.
12. Охарактеризуйте сучасні методології розробки проблеми безпеки на основі нових теоретичних підходів.
13. Висвітліть проблему безпеки в контексті формування нової наукової парадигми.
14. Назвіть напрями наукового вивчення різних аспектів безпеки.

Список використаних джерел

1. *Аберкромби Н.* Социологический словарь : пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. - М. : Изд-во "Экономика", 2004. - 620 с.
2. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну : пер. с нем. / У. Бек. - М. : Прогресс - Традиция, 2000. - 384 с.
3. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. - СПб. : Лань, 1999. - 480 с.
4. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. - К. : Основи, 1994. - 261 с.
5. *Викторов В. Ш.* Введение в социологию безопасности : курс лекций / В. Ш. Викторов. - М. : Канон, 2008. - 586 с.
6. *Гидденс Э.* Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. - М. : Весь мир, 2004. - 120 с.
7. *Гидденс Э.* Устроение общества. Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. - 2-е изд. - М. : Академ. проект, 2005. - 526 с.
8. *Канак Ф. М.* Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях / Ф. М. Канак // Філософ. думка. - 2001. - № 4. - С. 14-36.
9. *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. - М. : Эдиториал УРСС, 2001. - 288 с.
10. *Князева Е. Н.* Основания синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. - СПб. : Алетейя, 2002. - 414 с.
11. *Кузнецов В. Н.* Социология безопасности / В. Н. Кузнецов. - М. : Кн. и бизнес, 2003. - 880 с.
12. *Луман Н.* Теория общества / Н. Луман // Теория общества. - М. : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 1999. - С. 196-236.
13. *Моздаков А. Ю.* Понятие безопасности в классической и современной философии / А. Ю. Моздаков // Вопр. философии. - 2008. - № 4. - С. 18-25.
14. *Нестационарные структуры и диффузионный хаос / Т. С. Ахромеева, С. П. Курдюмов, А. А. Самарский, Г. Г. Малинецкий.* - М. : Наука, 1992. - 540 с.
15. *Платонов К. К.* О системе психологии / К. К. Платонов. - М. : Мысль, 1972. - 201 с.

16. *Рыбалкин Н. Н.* Философия безопасности : учеб. пособие / Н. Н. Рыбалкин. - М. : Моск. психол.-социал. ин-т, 2006. - 296 с.
17. Современный философский словарь. - М. : Академ. проект, 2004. - 864 с.
18. *Сорокин П. А.* Система социологии / П. А. Сорокин. - М. : Астрель, 2008. - 1008 с.
19. Соціальна філософія : корот. енцикл. слов. / уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. - К. ; Х. : ВМП Рубікон, 1997. - 400 с.
20. *Степин А. С.* Наука, религия. Междисциплинарный и крос-культурный подход : науч. тр. / А. С. Степин. - М. : Канон+ : РООИ "Реабилитация", 2006. - С. 16-28.
21. *Тугаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. - Ленинград : ЛГУ, 1968. - 124с.
22. *Хайдеггер М.* Бытие и время / М. Хайдеггер. - М. : Наука, 2006. - 482 с.

Список рекомендованої літератури

1. *Андрущенко В. П.* Сучасна соціальна філософія / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. - К. : Генеза, 1996. - 368 с.
2. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. - СПб. : Лань, 1999. - 480 с.
3. *Викторов В. Ш.* Введение в социологию безопасности : курс лекций / В. Ш. Викторов. - М. : Канон, 2008. - 586 с.
4. *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. - М. : Эдиториал УРСС, 2001. - 288 с.
5. *Князева Е. Н.* Основания синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. - СПб. : Алетейя, 2002. - 414 с.
6. Культурологія : навч. посіб. / В. І. Абрамов, Б. Г. Мачульський, Т. С. Пітякова та ін. - К. : КНЕУ, 2007. - 376 с.
7. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов / Ю. М. Плотинский. - М. : Логос, 2001. - 296 с.
8. *Рыбалкин Н. Н.* Философия безопасности : учеб. пособие / Н. Н. Рыбалкин. - М. : Моск. психол.-социал. ин-т, 2006. - 296 с.

9. *Сорокин П. А.* Система социологии / П. А. Сорокин. - М. : Астрель, 2008. - 1008 с.
10. Соціальна філософія : підруч. для вищої шк. / В. С. Афанасенко, М. І. Горлач, О. Г. Данільян та ін. - Х. : Прапор, 2007. - 688 с.
11. *Уемов А. И.* Системные аспекты философского знания / А. И. Уемов. - Одесса : Студия "Негациант", 2000. - 160 с.
12. *Хайдеггер М.* Бытие и время / М. Хайдеггер. - М. : Наука, 2006. - 482 с.

Розділ 2. СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 1. Основні поняття та категорії національної безпеки

Національна безпека як мета та характеристика розвитку соціальних систем

Ефективне державне управління національною безпекою (далі - ДУНБ) передбачає певну якісну трансформацію накопичених знань у цій сфері, а саме: систематизацію, деталізацію, класифікацію, пошук закономірностей, взаємозв'язку та визначення внутрішньої ієрархії між тими чи іншими поняттями у сфері забезпечення національної безпеки тощо.

Сьогодні теорія національної безпеки та теорія державного управління оперує багатьма поняттями. Серед них такі, як: "національна безпека", "стратегія національної безпеки", "регіональна безпека", "міжнародна безпека", "національні інтереси", "загроза національним інтересам", "система національної безпеки", "система забезпечення національної безпеки", "сектор безпеки" та багато інших. Деякі з них наведено у короткому глосарії до цього посібника.

Проте деякі з цих понять, незважаючи на їх досить широкий вжиток сьогодні, унаслідок кардинальних змін геополітичного і гео економічного простору, необхідності врахування сучасних реалій розвитку міжнародних відносин заслуговують окремого розгляду.

Серед них ключовим є поняття "національна безпека". Очевидно, воно значною мірою пов'язане з поняттям "безпека", сутнісно-філософське наповнення якого є далеко не тривіальним завданням, як це було нами показано вище.

Проте вважається, що першим, хто із системних позицій проаналізував проблеми безпеки і виживання держави, суспільства та окремого індивіда в контексті їх взаємодії був Т.Гоббс [35]. На його думку, страх перед загрозами власній безпеці змушує

людину жити в суспільстві і шукати в ньому засоби *колективного* захисту від вказаних загроз. З огляду на це важко не погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що за логікою Т.Гоббса, пошук безпечних умов розвитку і життєдіяльності суспільства зумовлює прогрес цивілізації [37, с. 21].

Таким чином, безпека - одна з найважливіших потреб поряд з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо. Це означає, що потреба в безпеці, а отже, і саме це поняття як категорія виникло разом із появою людини на землі, а її забезпечення - головна передумова її прогресивного розвитку.

Як і більшість понять, пов'язаних із соціальною сферою, поняття безпека є досить складне соціально-політичне явище, яке акумулює в собі наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, урешті-решт, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, загалом - земної цивілізації [25; 32; 61; 93; 94; 96; 114; 135; 150]. Тому варто погодитися з В.Д.Могилевським, що безпека має розглядатися як *специфічна властивість* динамічних систем, як комплексний критерій оцінки її якості, який характеризує динаміку розвитку системи та її технічне втілення. "Ще раз підкреслимо, що безпека є показник якості будь-якої сучасної системи як цілісності", - зазначає він [81, с. 225].

Глумачні словники трактують поняття безпека як стан, коли немає небезпеки, або як стан, при якому ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує [111, с. 333]. Тобто фактори та умови, які можуть нести загрозу існуванню, наприклад, окремому індивіду, сім'ї, соціальній групі, суспільству - відсутні. Це дало підставу А.В.Кострову та А.А.Ткачовій стверджувати, що "безпека" є крайнє значення небезпеки, коли остання абсолютно відсутня, тобто це фактично ідеальна ситуація [62, с. 28].

Але за будь-яких умов безпеку не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки. Історичний досвід не містить прикладів, коли б такого стану вдалося досягти навіть окремій людині, не кажучи вже про різні форми соціальних утворень. Навпаки, намагаючись захистити себе від тих чи інших загроз, вони створили такі види та системи виробничих і технологічних потужностей, озброень і в такій кількості, що це стало однією із найбільших

загроз для кожної людини. З огляду на це як основу для розкриття змісту поняття "безпека" В.Л.Манілов пропонує розглядати певний стан системи, досягнутий унаслідок запобігання шкоди її розвитку (життєдіяльності) [76, с. 145].

У контексті сказаного заслуговує на увагу й те, що Статут ООН визначив як одну із головних цілей створення та діяльності цієї організації об'єднання зусиль міжнародного співтовариства для підтримки безпеки, а учасники ОБСЄ в ст. 5 Заключного акта від 1 серпня 1975 р. записали: "утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити становище такою мірою, що буде поставлено під загрозу підтримання безпеки" [133, с. 513-514]. Тобто у даному випадку під безпекою розуміється деяка *якість* міжнародних відносин, яка ставиться у залежність від того чи іншого *рівня* міжнаціональних правовідносин.

Це дає змогу стверджувати, що безпеку можна розглядати як своєрідну інтегральну характеристику соціальної системи, яка залежить від багатьох параметрів і характеризує той чи інший її *стан* (аж до людської цивілізації включно). У такому випадку досягнення *бажаного* для соціальної системи стану визначає її головну мету, а також спосіб і умови існування під впливом тих чи інших факторів.

Водночас безпечний і сталий розвиток соціальної системи можна розглядати як особливу форму буття, що може бути охарактеризоване такими філософськими категоріями, як *якість*, *кількість* та *структура*, оскільки *якість* характеризує цілісність, неподільну визначеність предметів і явищ, а *структура*, яка залежить від кількості (наприклад елементів структури) одночасно тісно пов'язана з *якістю* і характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів системи та програму їх розвитку.

Головна особливість структури системи - її *цілісність* та *якісна* відмінність від складових її елементів. Тому зміна структури завжди пов'язана зі зміною якості і, навпаки. З огляду на вищесказане можна погодитися з американським політологом А.Уолферсом, на думку якого безпека в *об'єктивному* плані передбачає відсутність загроз набутим цінностям (цінностями у даному випадку є структура та якісні характеристики соціальної системи), а в *суб'єктивному* - відсутність страху, що вказаним цінностям буде нанесено шкоду і вони будуть піддані руйнації [168; р. 150].

Вважається, що накопичена система цінностей є фундаментальним фактором, який визначає сутнісне наповнення змісту поняття "безпека" і, відповідно, цілі, засоби, способи і методи держави у намаганні її забезпечити [77, с. 31]. У цьому випадку безпека визначається й безпосередньо пов'язується із *суб'єктивними* за своєю природою оцінками характеру та масштабів загроз цінностям суспільства, характерними для того чи іншого конкретно-історичного моменту його розвитку. І наявність безпеки дозволяє суспільству зберігати накопичені базові цінності.

Тому безпека сама є *цінністю* поряд з іншими цінностями суспільства і держави. Таке розуміння поняття "безпека" сьогодні вважається класичним серед наукових шкіл США і провідних країн Заходу [83]. Її можна вважати характеристикою щодо таких базових цінностей, як добробут, сталий розвиток тощо, а відтак наявність певного рівня безпеки є передумовою збереження та підтримання вказаних цінностей.

Останніми роками спостерігається активізація спроб щодо операціоналізації поняття "безпека" і, відповідно, поняття "національна безпека" в контексті системи базисних цінностей суспільства як структурного (цінності типу: справедливість, виживання, розвиток, свобода, права людини, добробут та ін.), так і функціонального рівнів [88; 115].

Таким чином, не будучи чимось матеріальним, безпека є своєрідною характеристикою і необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності об'єктів реального світу.

Вказані об'єкти існують й розвиваються у середовищі, параметри якого формуються під впливом різноманітних, часто взаємопов'язаних та взаємозумовлених факторів, вплив яких обумовлює деякий інтегральний рівень загроз безпеці. Тому органи державної влади повинні гарантувати певний рівень захисту щодо задоволення життєвих потреб людини, суспільства, держави. Очевидно, досягнутий рівень безпеки залежить від можливостей, які є у розпорядженні держави, ефективності практичних заходів щодо реалізації вказаних можливостей державою при прогнозуванні, виявленні, нейтралізації загроз безпеці або принаймі зниженні їх інтегрального рівня.

Сьогодні найважливішими серед факторів, що справляють вплив на безпечний розвиток соціальної системи, є:

- стійка тенденція зростання ролі екологічних факторів у житті людства, усе більше розуміння економічної природи проблем, які накопичилися в біосфері та вимагають для успішного розв'язання спільних зусиль світового співтовариства, тобто певного рівня співробітництва в системі міжнародних відносин;

- необхідність подальшого пізнання та врахування при розробці стратегії безпечного розвитку того чи іншого суспільства еволюційних законів функціонування й розвитку природи та суспільства;

- важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонія екологічних, соціальних, економічних, політичних взаємовідносин та співвідношень;

- всебічне врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових і характеристик міжнародної безпеки, вплив яких часто є вирішальним при розв'язанні проблем забезпечення національної безпеки, тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому взаємозалежного та цілісного світу;

- суперечливість, взаємозалежність та тенденції досить динамічних змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках і ціннісних орієнтацій.

Оскільки безпека є суспільною потребою, то головним принципом сталого розвитку суспільства має бути передусім суспільна згода в питаннях щодо необхідності всебічного врахування вищеназваних факторів. Тому розкол національної ідентичності на будь-яких напрямках неминуче призводить до відсутності національної згоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних реформ в українському суспільстві і, таким чином, має розглядатися як значна загроза безпеці України.

Вказані реформи, незважаючи на об'єктивну необхідність їх проведення, часто супроводжуються низкою криз, які руйнують усталені традиційні цінності та ідеологічно-світоглядні уявлення про безпеку життєдіяльності на рівні окремого індивіда та суспільства в цілому. Вказані цінності та уявлення функціонують на рівні соціальних взаємодій і поведінки окремих індивідів, а в сучасних умовах глобалізації з'являється й вагомий міжнародний контекст [17; 100; 103; 107; 108; 142; 148].

Таким чином, **безпека**, з одного боку, це тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне, яке відповідає їх природі, функціонування. З другого боку - це певна захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних загроз.

Саме тому відсутність національної злагоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних змін українського суспільства значною мірою є наслідком наявності серед різних соціальних груп і між гілками влади найрізноманітніших, часто суперечливих тлумачень й світоглядно-філософських уявлень щодо сутності безпеки. Конфлікт щодо визначальних чинників безпеки, зовнішньої та внутрішньої політики між соціальними групами й між гілками влади не може не приводити до зростання соціальної нестабільності, злочинності, корупції, виникнення етнічних, конфесійних і регіональних конфліктів, і загалом - до зниження ефективності використання наявного потенціалу України для забезпечення її безпечного та сталого розвитку.

Таким чином, рішення щодо забезпечення безпеки соціальної системи необхідно приймати на підставі аналізу динаміки її розвитку й функціонування, які можна характеризувати такими показниками, як: якість перехідних процесів з одного рівня на інший, лабільність, керованість, адекватність, реакції на впливи зовнішнього середовища та ін. Вихід вказаних показників за деякі допустимі межі призводить або до погіршення якості управління, або до невиконання завдань системи, а в кінцевому підсумку - до руйнування системи (розпаду її структури, порушення цілісності). Тому в процесі державного управління необхідно відслідковувати параметри, які визначають рівень безпеки системи.

Водночас у процесі досліджень сформувалося два підходи щодо операціоналізації поняття "національна безпека". Згідно з першим - національна безпека розглядається в контексті національних інтересів (С.Браун, Б.Броді, У.Липман, М.Каплан, Дж.Коллінз, Г.Моргентау, С.Хоффман та ін.), а згідно з другим - у контексті базисних цінностей суспільства (А.Уолферс, К.Норр, Ф.Трегер, Д.Кауффман, А.Архарія та ін.). Але в межах обох підходів

виникає ключова проблема - необхідність визначення множини національних інтересів або множини національних цінностей. Вона може бути зведена до тріади запитань: національні цінності (інтереси) - які, кого, за рахунок кого (чого) їх захищати (реалізувати)? Однозначно відповісти на ці запитання досить важко.

Коли поняття "національна безпека" увійшло в політичний лексикон на Заході, воно використовувалося насамперед як синонім обороноздатності держави і фактично до середини 80-х рр. ХХ ст. під "національною безпекою" на Сході та Заході головним чином розуміли саме воєнну та політичну безпеку. Але на початку 90-х рр. у теоретичних дослідженнях, філософсько-соціологічній та політичній літературі поняття "національна безпека" й проблему її забезпечення все більшою мірою починають розглядати з різних боків.

Водночас, незважаючи на те, що на Заході уже певною мірою сформувалось загальне розуміння базових категорій, які використовуються при розробці проблеми національної безпеки, необхідно констатувати про відсутність у дослідників єдиної думки, що доцільно розуміти під поняттям "національна безпека" - стан чи категорію.

Так, Е.І. Скакунов під поняттям "національна безпека" розуміє: "стан, що забезпечує достатню економічну і військову могутність нації для протидії загрозам, які виходять як з інших країн, так і зсередини власної країни" [119, с. 104]. На думку Н.О. Ушакова, національна безпека "реальна здатність бути вільними від зовнішньої небезпеки" [137, с. 15]. Колишній міністр оборони США Г. Браун також зазначав, що національна безпека - це здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути та систему управління, контролювати свої кордони [155, р. 4].

Фахівці Європейського Центру по вивченню питань безпеки ім. Дж. К. Маршалла (Німеччина) вважають, що національна безпека: "загальний термін, що включає як поняття національної оборони, так і відносини країни із зарубіжними державами. Зокрема, умови, що створюються військовою або оборонною перевагою над будь-якою країною чи групою країн, або сприятливою

позицією в міжнародних відносинах, або ж рівнем обороноздатності, що дає змогу успішно відбивати ворожі чи підіривні дії як усереднені країни, так і ззовні, за допомогою несекретних і секретних засобів" [34, с. 15].

Вітчизняні дослідники О.М.Гончаренко, Е.М.Лисицин, В.Б.Вагапов схильні вважати, що національна безпека - категорія, яка характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави [37, с. 20].

У свою чергу, А.В. Возженіков, цілком слушно зазначаючи, що національна безпека як соціальне явище має багато відтінків, закріплених правом як сукупний стан, який акумулює безкінечну множину видів збитків, а також можливих уявлень про загрози та їх наслідки, пропонує під національною безпекою розуміти "стан країни, за яким відсутні або усунені (відбиті) реальні зовнішні і внутрішні загрози її національним цінностям, інтересам і національному способу життя, тобто забезпечується реалізація життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави" [23, с. 55].

Водночас він же разом із І.Н.Глебовим та В.А.Золотарьовим в іншому місці, без особливих обґрунтувань своєї позиції, стверджує, що "національна безпека Російської Федерації - це захищеність життєво важливих інтересів поліетнічного російського соціуму від зовнішніх і внутрішніх загроз, негативних факторів природного і техногенного походження" [24, с. 7].

На думку В.Л.Манілова, національна безпека - це: "сукупність зв'язків і відносин, що характеризують такий стан особистості, соціальної групи, суспільства, держави, народу, за якого забезпечується їх стійке стабільне існування, задоволення і реалізація життєвих потреб, здатність до ефективного відбивання внутрішніх і зовнішніх загроз, саморозвитку і прогресу" [77, с. 29]. Правда, в іншій своїй праці він схильний вважати під цим поняттям: "складну багаторівневу систему, що формується в руслі об'єктивних процесів як під безпосереднім, так і опосередкованим впливом безлічі факторів" [76, с. 17].

У виданому в Російській Федерації словнику-довіднику, який певним чином сконцентрував результати системних досліджень

сучасного понятійно-термінологічного арсеналу геополітики, міжнародної та національної безпеки, під національною безпекою пропонують розуміти "захищеність життєво важливих інтересів громадян, суспільства і держави, а також національних цінностей і способу життя від широкого спектра зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю природою (політичних, економічних, військових, екологічних, психологічних та ін.)" [31, с. 30]. Очевидно, що вказане визначення національної безпеки потребує, у свою чергу, визначення понять "національні цінності" та "національний стиль життя". Автори згаданих словників-довідників пропонують під поняттям "національні цінності" розуміти: "духовні досягнення, що належать народові й складають основу його морального існування і розвитку, фундаментальні норми, що дають змогу людині здійснити вибір життєвої позиції, лінії поведінки в значущих, особливо критичних ситуаціях" [31, с. 333]. Але, очевидно, що поняття "національні цінності" є більш глибоким, ніж його розуміють автори вказаного словника. Зокрема, цим поняттям мають бути охоплені також матеріальна та інтелектуальна власність, яка належить народу (суспільству), і яка складає основу його існування та прогресивного розвитку. Важко погодитися й з наведеним у цьому словнику-довіднику поняттям "національний стиль життя", під яким розуміється "історично сформовані, широко поширені й стійкі форми та особливості соціальної й індивідуальної поведінки, способу життя і оцінок народів країни, порушення яких веде до втрати самобутності, сукупність типових форм життєдіяльності особистості, суспільства і держави" [31, с. 189].

По-перше, у визначенні йдеться про "народи країни" та про "суспільство". Але навіть поверховий аналіз сутності поняття "нація" дозволяє стверджувати, що в даному випадку мова має йти саме про "націю", оскільки з методологічної точки зору некоректно говорити про національний стиль життя народів.

По-друге, виникає також питання, а що власне необхідно розуміти під типовою формою життєдіяльності особи, суспільства й держави, бо якщо існує сукупність (множина) таких типових форм (до речі, відкрита чи замкнена вказана множина?), то при чому тут національний стиль життя?

I, *по-третє*, а що, власне кажучи, мається на увазі, коли стверджується про сукупність *типових* форм життєдіяльності держави?

Таким чином, наведені визначення понять "національні цінності" та "національний стиль життя" не менш туманні ніж поняття "національна безпека", яке намагаються визначити через ці поняття. Є й такі, які фактично ототожнюють поняття національної та соціальної безпеки, як, наприклад, А. Тер-Акопов [128].

Не існує однозначності у визначенні поняття "національна безпека" й в офіційних нормативних документах.

Так, згідно з Концепцією національної безпеки Російської Федерації під цим поняттям розуміється: "безпека її багатонаціонального народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Російській Федерації".

Закон "Про національну безпеку", прийнятий Конгресом та підписаний 26 лютого 1947 р. Президентом США Г. Труменом, визначив національну безпеку як *інтеграцію питань* внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики в інтересах вироблення урівноваженого підходу до розв'язання проблеми використання США різних засобів - воєнних і невоєнних - у своїй зовнішній політиці для забезпечення власної безпеки [166, р. 9]. Тобто передусім акцент робиться на зусиллях США у зовнішній сфері.

Згідно із Законом України "Про основи національної безпеки України" під поняттям "національна безпека" розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [1]. Зауважимо, вказане визначення відрізняється від наведеного в донедавна чинній Концепції НБ України, де під вказаним поняттям розуміється *стан* захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Таким чином, вітчизняні та зарубіжні дослідники, нормативні документи дають різні тлумачення сутності поняття "національна безпека" через його складний, багатокомпонентний та міждисциплінарний характер. Тому є підстави стверджувати, що в міжнародній політиці, внутрішній та зовнішній політиці держав, у теорії та практиці державного управління, не існує поняття, яке могло б порівнятися за ступенем туманності, частоті відносно не чіткого вживання з поняттям "національна безпека". Хіба що з ним можуть порівнятися такі поняття, як "націоналізм", "національні

інтереси" та "загрози національним інтересам". Це свідчить про відсутність єдиного розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й можливого управлінського впливу на системні характеристики явища, яке означають поняттям "національна безпека".

Водночас не може бути сумніву в тому, що для теорії і практики державного управління у сфері забезпечення національної безпеки необхідне чітке розуміння, що, власне кажучи, необхідно забезпечувати органам державної влади (стан, якість, рівень і т.ін. - *див. вище*) і в чому має проявлятися його ефективність?

Теоретико-методологічні труднощі операціоналізації поняття "національна безпека" дають змогу дійти висновку про необхідність більш детального дослідження не тільки поняття "безпека", а й понять "нація" і "націоналізм", без чого важко з'ясувати, який зміст вкладається в поняття "національні інтереси" та "національні цінності".

Таким чином, важливим кроком, який певною мірою дає змогу дійти до єдиної думки щодо поняття "національна безпека", є всебічний розгляд поняття "нація" та феномена явища, яке прийнято називати "націоналізм".

Поняття "націоналізм" і "нація" як базові категорії національної безпеки

Аналіз різних точок зору на сутність понять "націоналізм" і "нація" в контексті сучасних глибинних змін світового економічного, політичного та культурного простору дає змогу дійти висновку, що сьогодні важко уявити собі будь-яке інше політичне явище, яке до цього часу залишалося б таким загадковим і призводило б до таких великих розбіжностей серед дослідників, як феномен "націоналізму" [6; 9; 10; 13; 14; 18; 19; 60; 67; 69; 89; 90; 124; 134; 147]. Ніхто так і не зміг навести переконливих доказів його сучасності або ж архаїчності, його корисності або ж шкідливості. Унаслідок цього розбіжності з приводу джерел походження націоналізму співіснують з неясністю відносно його майбутнього.

З одного боку, у глобальному поширенні "націоналізму" вбачають похмуру метафору метастази міжнародної стабільності та

безпеки і, відповідно, сталого світового розвитку. Цьому об'єктивно сприяє різке зростання кількості та інтенсивності збройних конфліктів і регіональних війн, які не можуть не підірвати основ міжнародної та національної безпеки.

З другого боку, у поширенні націоналізму вбачають добрі ознаки набуття національної ідентичності й визволення від національного пригноблення, про що свідчить намагання використати національний рух як ефективний інструмент отримання державного суверенітету з метою створення належних умов для збереження набутих національних цінностей.

Таким чином, маємо дилему: або створення кращих умов для збереження та подальшого розквіту нації, захисту її національних цінностей, але при цьому досить часто підривається міжнародна стабільність, або забезпечення міжнародної стабільності, але нерідко за рахунок втрати національних цінностей нації.

Сьогодні цю дилему неможливо безконфліктно розв'язати у межах існуючих концептуальних підходів, які є панівними у сфері міжнародного права та організації й функціонування системи сучасного світового порядку.

Проте варто на вказану дилему поглянути під іншим кутом зору, оскільки в основі зростання кількості збройних конфліктів і регіональних війн лежать не тільки міжетнічні, міжнаціональні суперечності. Неупереджений аналіз свідчить, що фундаментальні особливості як їх виникнення, так і їх урегулювання базуються на трьох підвалинах облаштування світового порядку, які фактично антагоністичні:

- претензії, права і можливості національної (суверенної) держави;
- претензії, права і можливості національних груп, які намагаються здобути власну державу;
- претензії, права і можливості міжнародних організацій та структур безпеки.

Аналіз свідчить, що квінтесенцією вказаних претензій є те, що конкуруючі сторони часто називають поняттями "національна безпека" та "міжнародна безпека", але їх сутність, як правило, розуміють по-своєму.

Наслідком цього є суперечки щодо тлумачення джерел, причин, засобів, способів і методів попередження та врегулювання

конфліктів, що виникають при зіткненні окреслених претензій як у межах "суверенної" держави, так і у відносинах між ними.

Наприклад, сказане достатньою мірою ілюструє аналіз конфліктів у Косово і Чечні, проведений К.Цурхером [171].

На його думку, Росія переконана, що дії НАТО (у Косові) підривають існуючі механізми забезпечення міжнародної безпеки, що застосування сили як засобу "гуманітарного втручання" без санкцій Ради Безпеки ООН, є порушенням загально визнаних принципів і норм міжнародного права. НАТО ж, у свою чергу, стверджує, що її дії були виправдані, оскільки мали за мету захист прав людини та запобігання гуманітарній катастрофі, яка, на їх думку, була б неминучою внаслідок політики, яку здійснювало тогочасне керівництво Федеративної Республіки Югославії.

Російська Федерація як суверенна держава наполягає на своєму праві захищати свою територіальну цілісність і суверенні права у Чечні, а Захід стверджує, що Росія порушувала міжнародні норми стосовно прав цивільного населення Чечні.

Цікавими є також міркування відомого на Заході вченого Ж.Рупника [162, р. 123], який переконаний, що політична фрагментація та будівництво національних держав на Сході справляє непередбачуваний вплив і на Захід, а саме: приклад Чехії та Словаччини став прикладом для наслідування для Бельгії й Квебека. На його думку, відродження концепції національної держави ні в якому разі не є продуктом політичної відсталості Східної Європи. Сучасна Європа - своєрідна конструкція із сполучених посудин - процеси інтеграції можуть поширитися із Заходу на Схід, але й процеси фрагментації мають шанси поширитися зі Сходу на Захід.

Тому сьогодні ми є свідками фундаментальної глобальної суперечливості історичного світового процесу, певним відображенням якого і є феномен "націоналізму". Але, як ми зазначили вище, спектр оцінок вказаного феномена надзвичайно широкий: від фанатичного захоплення й готовності віддати за національну ідею життя до глибокого його осуду (залежно від конкретно-історичних умов і політичної кон'юнктури).

На підтвердження сказаного варто звернути увагу й на те, що деякі російські вчені, розуміючи важливу консолідуючу та мобілізуючу роль національної ідеї, досить чітко визначають її як: "сукупність найважливіших, ключових уявлень про цілі, завдання

і перспективи розвитку особистості, суспільства і держави", але одночасно вбачають у націоналізмі ідеологію, психологію, соціальну практику, світогляд і політику підпорядкування одних націй іншим [31, с. 188]. Легко переконатися - таке розуміння націоналізму майже не відрізняється від його змістовного наповнення за радянських часів [122, с. 866].

Але й в Україні, як зауважує К.Бондаренко, спостерігається прищеплене за радянських часів традиційне протиставлення націоналізму й інтернаціоналізму, коли в поняття "націоналізм" вкладали характеристики, властиві шовінізму та ксенофобії, а не розуміння, що націоналізм може бути політичною формою прояву патріотизму, що інтернаціоналізм можна розуміти як співдружність націоналістів [19].

Нам близька позиція дослідників Заходу, які вважають, що "націоналізм" являє собою "згуртованість усередині групи, через її унікальні характеристики, які можуть включати спільну мову, расу, етнічну належність, історію і т.ін." [34, с. 15]. Це означає, що боротьба з націоналізмом означає не що інше, як боротися проти вказаної згуртованості групи, розщеплювати, розпорошувати її.

Але сутність націоналізму полягає не тільки в усвідомленні етноантропологічних основ нації як матеріального носія націоналізму, культури чи традицій. Це засіб, який дає змогу національній еліті згуртувати націю щодо виконання ключових суспільно-політичних та соціально-економічних завдань національного розвитку. Саме тому Д.Донцов розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі починання і встановлює відносини з усіма проектами зовнішнього світу [48].

Це дає змогу стверджувати, що сутність поняття "націоналізм" як *суспільно-політичного процесу* й *явища* полягає в усвідомленому вираженні як нацією, так її політичною, інтелектуальною елітою життєво важливих національних інтересів та відповідних їм стратегічних національних цілей, а отже, й в усвідомленні себе нацією як одного із повноправних суб'єктів історичного розвитку світового співтовариства. За такого розуміння націоналізму він майже тотожний поняттю "патріотизм" і є стрижнем національної ідеї, яка зовсім не обов'язково має вироджуватися в шовінізм чи протиставлення іншим націям.

Таке розуміння сутності націоналізму також досить адекватно відображає його місце та роль при вирішенні широкого кола

концептуальних і практичних завдань у процесі забезпечення національної безпеки - від розуміння самого поняття "національна безпека" та усвідомлення національних інтересів до загроз вказаним інтересам, засобів, способів і методів реалізації цих інтересів.

Тому не варто очікувати продуктивних ідей у сфері забезпечення національної безпеки від представників політичної еліти, які не є націоналістами у вищезазначеному розумінні.

Вищевикладене розуміння поняття "націоналізм" дає змогу певною мірою просунути у напрямі операціоналізації поняття "національна безпека", але все-таки не дозволяє вийти за межі існуючої парадигми міжнародних відносин (з одного боку, право націй на самовизначення, а з другого - намагання суверенної держави, у межах якої нація намагається реалізувати це право, зберегти свою територіальну цілісність), а отже й наблизитися до вирішення вищезазначеної дилеми. Як тут не згадати відому формулу Платона: "Заборонити всі політичні зміни. Переміна - це зло, а спокій - добро", яку наводить у своїй книзі К.Поппер [102]. Але як їх "заборонити" у наш вік надшвидкісних глобалізаційних змін?

Водночас є ще додаткові можливості у напрямі вирішення вказаної дилеми та операціоналізації поняття "національна безпека".

Передусім - це з'ясування сутності поняття "нація" в контексті сучасних тенденцій геополітичного, культурного та економічного розвитку світового простору. Загалом серед науковців і практиків існують прихильники **трьох напрямів** визначення поняття "нація".

Згідно з *першим* - це поняття пов'язується з групою людей, яка ідентифікує себе за тими чи іншими ознаками, зокрема, спільність самосвідомості та соціальної структури. Тобто у даному випадку на перший план висувається передусім етнічна сутність і, як наслідок, стверджується, що "нація" не є вічною категорією, а історичною.

Прихильники *другого* напрямку переконані, що поняття "нація" передбачає розгляд передусім певної сукупності людей щодо належності до тієї чи іншої держави.

Третій напрям є поєднанням попередніх двох.

Тому не випадково у словнику російської мови С.І.Ожегова поняття "нація" розглядається і як етнічне поняття та конкретно-історичне явище, і як поняття, що отожднюється з державою [120, с. 352].

Як зазначалося у Радянському енциклопедичному словнику, в умовах капіталізму нація "складається з класів з протилежними інтересами, ідеологіями; у кожній національній культурі є дві національні культури: культура експлуататорів і культура демократична, народна" [122, с. 867].

А.В.Возженіков стверджує, що ленінсько-сталінська теорія нації протистоїть світовій науці. На його думку "акцентуючи увагу на етнічному в понятті "національне", комуністична ідеологія поступово витіснила зі свідомості, а згодом і з науки і літературної мови другий (державний, країнознавчий) бік поняття "нація" [23, с. 53]. Він же переконаний, що світова наука стверджує, ніби поняття нація є "вічна" категорія.

Навряд чи можна погодитися з цими категоричними твердженнями А.В.Возженікова. У такому випадку поняття: "націоналізм", "національна безпека", "національний інтерес", які значною мірою є похідними від поняття "нація", мають бути також "вічними" категоріями. Але такою категорією, як ми показали вище, є поняття "безпека". Це підкреслює принципову різницю між поняттям "безпека" та "національна безпека", хоча ці поняття безпосередньо пов'язані зі створенням сприятливих умов для забезпеченням прогресивного розвитку людини і суспільства.

Не випадково, мабуть, Б.Андерсон звертав увагу на те, що такі видатні мислителі, як Маркс, Ніцше, Вебер, Дюркгейм, Беньямін, Фрейд, Кейнс, Грамши, Фуко свого часу мало сказали про "націю" і про "націоналізм", тому що якби це була "вічна" категорія, вона б не залишилася поза їхньою увагою [89]. Та й саме поняття "національна безпека" фактично увійшло в науковий та практичний лексикон тільки у першій половині минулого століття.

Таким чином, нація є *історичною* категорією і результатом перемішування розрізнених спільнот у сучасних *індустріальних* суспільствах, які вимагають солідарності, заснованої на абстрактній, підкріпленій загальною грамотністю, високій культурі.

Представники західної науки також часто стверджують, що поняття "нація", як правило, вживається як синонім поняття "держави", тобто відносять його до сфери політики, до націй, які мають власну державність. Це підтверджує, зокрема, і назва міжнародного органу - ООН, де під словом "нація" розуміється "держави". Проте вони ж слушно зауважують, що можливі непорозуміння.

Так, держава може складатися з кількох націй. Великобританія є державою, але включає в себе англійську, шотландську, уельську та частину ірландської нації. Крім того, представники однієї нації можуть проживати на територіях багатьох держав, не маючи власної держави.

Особливо характерним прикладом є єврейська нація, яка століттями не мала власної держави. Прикладом є й українська нація, яка до 1991 р. була не тільки однією з найбільших в Європі, але й не мала своєї держави. Більше того, українська нація й сьогодні не має чітких природних, історичних та етнолінгвістичних кордонів. Тому будь-який конфлікт "історичних" спогадів нації з її сусідами може трансформуватися у збройний конфлікт.

Таким чином, сучасна нація є витвором індустріального суспільства, функціонування якого вимагає солідарності, заснованої на абстрактній, підкріпленій загальною грамотністю, високої культурі. Вона завжди містить у собі державне начало. Кристалізуючись навколо питань формування власної державності, нація набуває етнополітичного характеру свого розвитку, визначальною ознакою якого є її прагнення до самовизначення. У цьому нація вбачає гарантію виживання, збереження її цінностей та подальшого розвитку, що фактично тотожне світоглядно-філософському змісту поняття "національна безпека".

Національні інтереси та визначення їх ієрархії

Переважна більшість підходів щодо забезпечення національної безпеки базується на усвідомленні та реалізації на державному і міжнародному рівнях концепції національних інтересів.

Сферою, де виявляються інтереси, є політика. Вона визначається різними детермінантами, зокрема рівнем і особливостями культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, географічним положенням країни, ресурсними можливостями, її національно-історичними традиціями, потребами забезпечення суверенітету та територіальної цілісності тощо. Саме вказані детермінанти і знаходять своє сумарне відображення в національних інтересах.

Тому зміст національних інтересів зумовлює, якою має бути реальна державна політика та стратегія національної безпеки, в

якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля органів державної влади, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені, громадяни жили в державі, яку поважають в усьому світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси.

Першоосновою інтересу є потреби, які за своєю спрямованістю зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивного розвитку й тією чи іншою мірою лідерства особи, суспільства, держави. Тільки крізь призму їх реалізації та захисту можуть та повинні розглядатися всі проблеми, пов'язані із забезпеченням національної безпеки. У цьому більшість фахівців доходять консенсусу.

Неоднозначна позиція серед дослідників та практиків виникає при намаганні знайти відповіді, передусім на такі питання:

- коли вказані потреби набувають статусу "національних", тобто коли та за яких умов стає можливим трактувати потреби як "національні інтереси", і у зв'язку з цим, що розуміти під поняттям "національні інтереси"?

- чи правомірно стверджувати, що національні інтереси відображають в інтегрованому вигляді інтереси особи, суспільства та держави і якщо так, то яким має бути механізм узгодженості інтересів зазначених суб'єктів?

- чи є національні інтереси відносно постійними, чи вони мають виключно кон'юнктурний характер?

- чи є можливість узгодити національні інтереси різних суб'єктів міжнародних відносин?

Думки фахівців дуже розходяться, інколи в діаметрально протилежних напрямках.

Водночас сьогодні при дослідженні проблем забезпечення національної безпеки значного поширення й схвалення отримав методологічний підхід, згідно з яким її першооснову складають інтереси окремих людей, з яких витікають інтереси суспільства та держави.

Але, очевидно, що формування національних інтересів - суперечливий і довготривалий процес. Національні інтереси є далеко не механічна сума, яка складається з інтересів окремих громадян. Тому значною мірою має рацію І.А.Льїн, коли стверджує, що держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, "бо приватний і особистий інтерес громадян може лише

остільки братись до уваги, оскільки він може бути сприйнятий і тлумачений як інтерес загальний і всенародний" [52, с. 202].

Досить детально проблеми, пов'язані із практичною реалізацією концепції національних інтересів, розглядали й вітчизняні вчені, зокрема О.С.Бодрук, О.М.Гончаренко, Г.В.Костенко, М.М.Іващенко, Е.М.Лисицин, В.О.Шевченко [17; 38; 61; 145]. Вони окремо виділяють такі проблеми: визначення поняття "національний інтерес"; складність діалектики взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів національного інтересу (будь-яким його оцінкам притаманний суб'єктивний характер); так би мовити, хронічне бажанням правлячої еліти репрезентувати власні корпоративні інтереси або вподобання як життєво важливі національні інтереси.

Водночас, очевидно, що в той чи інший історичний період існування держави і розвитку суспільства існує деяка множина нагальних потреб їх прогресивного розвитку. Потреб досить різних за своєю спрямованістю, пріоритетністю, можливістю реалізації, які й творять систему національних інтересів. Тому визначення множини національних інтересів - ключова передумова забезпечення логічної послідовності у внутрішній і зовнішній політиці держави, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного соціально-економічного та політичного розвитку. З огляду на це національні інтереси виконують роль своєрідної домінанти у визначенні магістральних напрямів державного будівництва.

Але, як ми вже згадували, визначення вказаної сукупності інтересів залишається значною науковою та практичною проблемою.

На формування системи національних інтересів справляють об'єктивний вплив чинники зовнішнього (особливо ті, які визначають тенденції розвитку геополітичної ситуації та світового господарства) та внутрішнього середовища (передусім стан, в якому перебуває країна та нація). Так, у суспільстві, де спостерігається стійкий розвиток політичної, економічної та інших систем, що забезпечують його життєдіяльність, національні інтереси, як правило, мають також відносно стабільний характер (за структурою та змістом) і є консолідованим результатом інтелектуального пошуку представників інститутів громадянського суспільства та вищого політичного керівництва держави.

Очевидно, держава не в змозі одночасно охопити весь комплекс проблемних питань у сфері національної безпеки та приступити до їх розв'язання. Тому вкрай важливо визначити пріоритетні напрями діяльності щодо забезпечення безпеки, на яких мають бути зосереджені основні зусилля суспільства й держави в конкретний історичний період розвитку країни та суспільства. З огляду на завдання практичної політики щодо забезпечення національної безпеки зумовлюють необхідність класифікації та визначення ієрархії національних інтересів.

Але побудова ієрархії національних інтересів також є значною науковою та практичною проблемою (на що й звертає увагу чимало дослідників).

Національні інтереси можуть бути класифіковані за різними ознаками. Так, Г.Ф.Костенко пропонує класифікувати національні інтереси за:

- характером (коаліційні, національні);
- взаємністю (однобічні, взаємні);
- ступенем черговості (першочергові, інші);
- масштабом (глобальні, регіональні, локальні);
- ступенем важливості (життєво важливі, важливі, істотні);
- ступенем терміновості (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні) [61].

Водночас О.С.Бодрук вирізняє: фундаментальні національні інтереси і життєво важливі національні інтереси [17], а В.Л.Манілов вбачає доцільність класифікації національних інтересів на: життєво важливі інтереси, важливі національні інтереси, просто національні інтереси [76].

Крім того, важливим є розподіл національних інтересів на внутрішні та зовнішні. Певною мірою можна стверджувати, що внутрішні національні інтереси відображають життєво важливі потреби існування і розвитку природи, людини, групи, суспільства і держави, а зовнішні - умови їх реалізації (досягнення).

Треба сказати, що і серед вчених Заходу існують різні підходи щодо класифікації національних інтересів [34; 83; 165]. Інтереси здебільшого ґрунтуються на оцінці збитку (шкоди) національній безпеці (в контексті реалізації того чи іншого національного інтересу), до якої може призвести реалізація тієї чи іншої загрози. З огляду на це, зокрема, розрізняють інтереси виживання, життєво

важливі, важливі й периферійні національні інтереси. Особливо акцентують увагу на інтересах виживання або життєво важливих національних інтересах, для захисту яких використання збройної сили вважається цілком виправданим кроком.

Комплексним критерієм при класифікації національних інтересів (визначенні їх пріоритетності) могла б бути ієрархія національних цінностей, побудована з огляду на розмір "плати" за збиток (шкоду), який може виникнути при захисті цінностей. Вказана плата є показник, який дозволяє визначити межі необхідного та достатнього захисту національних цінностей і певною мірою сил і засобів, які для цього залучаються, у тому числі засобів збройної боротьби. Але побудувати ієрархію національних цінностей практично неможливо.

В Україні, на жаль, взагалі не прийнято на законодавчому рівні класифікувати національні інтереси на відміну, наприклад, від США [166]. Український законодавець, як правило, дає визначення поняття "національний інтерес" та перелік пріоритетних національних інтересів [1; 2].

Але такий підхід не можна вважати правомірним і він є наслідком відсутності чіткого розуміння суті національних цінностей, інтересів та цілей.

По-перше, національні інтереси є відображенням (тією чи іншою мірою) національних цінностей.

По-друге, оскільки частина інтересів законодавцем визначена як пріоритетні, а згідно з чинним законодавством [1] національні інтереси - це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу, то виникає думка, що захист деякої частини національних цінностей (у розумінні українського законодавця - національних інтересів) не є пріоритетом для держави, що свідчить про повну відсутність логіки при визначення суті (змісту) поняття "національний інтерес".

По-третє, більша частина національних інтересів, які визначені на законодавчому рівні як пріоритетні, фактично є національними цілями.

Очевидно, вказана "класифікація" національних інтересів України на законодавчому рівні породжує значні труднощі при розробці та впровадженні *практичної* політики щодо реалізації національних інтересів. Політичні спекуляції навколо цього пи-

тання, які періодично активізуються "від виборів до виборів", в кінцевому підсумку призводять до розпорошення обмежених ресурсів, передусім коштів державного бюджету.

Дійсно, в Україні сьогодні мабуть тільки ледарі не розмірковують в ЗМІ, на семінарах, конференціях, у публічних дискусіях і т.ін. про "необхідність захисту національних інтересів", "загрози національній безпеці", "обслуговування національного інтересу", "національні пріоритети" тощо, не особливо замислюючись над сутністю цих понять. Це модно. Виходячи з вищевикладеного аналізу поняття "національний інтерес", яке визначене чинним законодавством України, можна обґрунтовувати будь-яку політику національної безпеки і відстоювати її як істину в кінцевій інстанції.

Одним із підходів, який може бути використано для побудови ієрархії національних інтересів, є підхід, в основу якого покладено ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки [115]. У цьому випадку ступінь важливості є засобом для визначення пріоритетності тих чи інших інтересів стосовно інших із сукупності інтересів, які розглядаються. Пропонується класифікувати національні інтереси як такі, реалізація яких має високий, середній та низький ступінь важливості для забезпечення національної безпеки. Для визначення ступеня важливості пропонується критерій, суть якого полягає у результатах відповіді на запитання: "Які будуть наслідки для держави, якщо національний інтерес не буде реалізованим?".

Очевидно, високий ступінь важливості будуть мати ті національні інтереси України, які пов'язані зі збереженням (захистом) та подальшим розвитком національних цінностей, девальвація та втрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення. Фактично це інтереси *виживання*. Тобто йдеться про такі наслідки (збитки, шкоду) для національної безпеки, які є недопустимими. Тому за будь-яких умов вказаних збитків (шкоди) необхідно уникати, використовуючи весь потенціал, який є у розпорядженні держави. Так, територіальна цілісність, державний суверенітет, добробут населення, основи демократії для України - саме ті інтереси, про які йде мова. Особливо варто зазначити, що ймовірність виникнення загроз національним інтересам, які мають високий ступінь важливості, може бути незначна. Але катастрофічні наслідки реалі-

зації цих загроз обумовлюють необхідність створення та утримання в належному стані відповідних сил і засобів (зокрема збройних сил, спецслужб тощо). Очевидно, що пов'язані з цим витрати держави (матеріальні, фінансові, кадрові тощо) є цілком виправданими, оскільки дають змогу *не допустити* реалізацію ймовірної загрози нанесення збитків (шкоди), розмір яких є *недопустимий* для національної безпеки за будь-яких умов (наприклад втрата територіальної цілісності).

При цьому в нестабільному суспільстві (державі) реальна загроза фізичному чи духовному існуванню народу (нації) може виникнути не обов'язково внаслідок загроз зовнішнього характеру (зокрема збройного нападу). Так, інтереси добробуту населення (його певного рівня) можуть набути статусу високого ступеня важливості (тобто інтересів виживання) під впливом інших загроз, як на це цілком справедливо звергає увагу О.С.Бодрук [15, с. 54]. Водночас не може бути сумніву, що якщо нереалізація будь-якого національного інтересу *негайно і безумовно* поставить під загрозу реалізацію інших інтересів, які вже за даних умов мають високий ступінь важливості, - його необхідно також ідентифікувати як інтерес високого ступеня важливості (або "життєво важливий"). Якщо ж відсутність прогресу в реалізації вказаного інтересу лише *певною мірою* зашкодить реалізації інших інтересів (мається на увазі допустимий для національної безпеки рівень втрат), що мають високий ступінь важливості, він має бути ідентифікованим як інтерес середнього ступеня важливості (або "важливий").

У разі, коли нереалізація національного інтересу завдасть шкоди (збитку) національній безпеці, але практично не вплине на реалізацію інших інтересів, що мають високий ступінь важливості (мається на увазі рівень втрат для національної безпеки, який нижче допустимого) - це інтерес низького ступеня важливості (або "другорядний"). Водночас віднесення національних інтересів до тих, що мають низький ступінь важливості не означає, що, по можливості не повинні передбачатися ті чи інші заходи, спрямовані на його реалізацію. Найважливішим завданням як науково-дослідної, так і практичної роботи, спрямованої на забезпечення національної безпеки, є визначення системи національних інтересів та ієрархії у цій системі.

Вищевикладений підхід, в основу якого покладено ступінь важливості національних інтересів для забезпечення національної безпеки, може бути одним із практичних засобів, який дозволяє обґрунтувати ієрархію національних інтересів.

Види та складові національної безпеки

В основі взаємовідносин, взаємодії та можливих суперечностей між суб'єктами та об'єктами безпеки (національної, регіональної, міжнародної) лежать ті чи інші концептуальні підходи щодо реалізації їх інтересів. Незбігання за глибинною сутністю цих підходів та поглядів на можливі механізми їх практичної реалізації породжують явища, процеси, події та інші чинники, які вказаними суб'єктами та об'єктами безпеки розглядаються як загрози щодо реалізації їх інтересів.

З огляду на сказане доцільно розрізнити два взаємопов'язаних види національної безпеки: внутрішню і зовнішню. У науковій та публіцистичній літературі ці поняття досить вживані, але Закон України "Про основи національної безпеки України" не дає визначення цих понять [1]. При цьому у вітчизняній літературі та російських джерелах досить часто робиться акцент на внутрішніх аспектах забезпечення національної безпеки. Певною мірою так воно і є. Тому вважаємо за доцільне дати наступне визначення поняття "внутрішня безпека".

Внутрішня безпека - це міра (рівень) захищеності життєво важливих національних цінностей і інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, причинами (носіями) яких можуть бути дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають на території держави і під її юрисдикцією. Тобто масштаби, характер, спрямованість вказаних загроз обумовлені внутрішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) головним чином визначається можливістю державної влади.

Загрози внутрішній безпеці проявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави: політичній, економічній, соціальній та гуманітарній (духовній).

Що ж до **зовнішньої безпеки**, то це також міра (рівень) захищеності життєво важливих національних інтересів і цінностей від загроз, але джерелами їх є процеси, явища, події тощо, причи-

нами (носіями) яких можуть бути дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають поза межами території держави і не підпадають під юрисдикцією держави.

Тобто масштаби, характер, спрямованість вказаних загроз обумовлена зовнішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) визначається не тільки можливостями державної влади, а й наявною архітектурою міжнародних структур безпеки, станом системи міжнародних відносин і, безумовно, місцем та роллю, яку відіграє в них держава. Загрози зовнішній безпеці можуть проявлятися у політичній, економічній, гуманітарній (духовній) сферах.

Забезпечення зовнішньої безпеки передбачає не тільки наявність та підтримання на необхідному рівні оборонного потенціалу, застосування комплексу різноманітних інструментів впливу на перебіг подій (дипломатичних, економічних та інших), які є у розпорядженні суверенної держави. Очевидно, що на зовнішню безпеку значною мірою впливає стан справ щодо забезпечення її внутрішньої безпеки.

Але більш ґрунтовний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки потребує подальшої диференціації національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства і держави, в яких органам державної влади необхідно розробляти та вживати комплекс заходів щодо захисту національних інтересів.

Питання диференціації національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства та держави посідає чільне місце в багатьох працях. Аналіз показує, що в Російській Федерації та в Україні розрізняють, зокрема: безпеку в державній, економічній, енергетичній, зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, політичній, суспільній, соціальній, гуманітарній, інформаційній, екологічній, воєнній, науково-технологічній сферах, а також у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону (остання - "творчість" українського парламенту).

При цьому деякі дослідники, зокрема А.В.Возженіков складові національної безпеки називає не сферами, а видами національної безпеки [23]. Але, у даному випадку це не є суттєвим. Важливо, що наявні декомпозиції національної безпеки на її види, сфери чи якісь інші складові можуть бути визнані з досить високою часткою умовності із-за недостатньої наукової розробки меж, які окреслюють ту чи іншу складову національної безпеки (вид,

сферу, компонент тощо). На це також вказують й інші дослідники, зокрема А.В.Макеєв, А.М.Кондаков, С.В.Смульський [73; 138].

Теоретики і практики знають, що для вирішення важливих і практичних завдань часто необхідно будувати модель, яка б могла бути використана як прогнозна. Проте досить часто, а особливо у сфері суспільних відносин, ми стикаємося з дуже важливим обмеженням, яке є наслідком складності моделі.

Як показують результати моделювання, розмірність фазового простору, тобто кількість чисел, за допомогою яких можна описати процес чи об'єкт (тобто його стан у той чи інший момент часу), не може перевищувати 5-10, оскільки в подальшому дуже важко здійснити аналіз отриманих у процесі моделювання результатів [5; 101]. Тому один із найпоширеніших підходів при моделюванні складних об'єктів (процесів) полягає в тому, що цілісність останнього поділяють на частини, досліджують їх, а потім отримані результати намагаються інтерпретувати на цілісний об'єкт (процес). І саме тут виникають інші методологічні труднощі.

У рамках теорії систем при побудові моделі того чи іншого об'єкта (процесу) доводиться керуватися традиційним діалектичним підходом - "від часткового до загального". Але широке використання індукції, як цілком справедливо зауважує В.Д.Могилевський, породжує проблеми, що викликані такою властивістю систем, як їх *цілісність* [81, с. 216]. Тобто послідовне об'єднання елементів, у даному випадку сфер (складових, видів, елементів тощо національної безпеки), не дає повного (адекватного) уявлення про вказану безпеку в *цілому* через неможливість врахувати повною мірою перехід кількості у якість.

Це досить принципове зауваження. Воно має бути враховане як при поділі національної безпеки на елементи - сфери, види, сектори тощо (зазначимо - при будь-якому її сутнісному розумінні: як інтегральної характеристики умов розвитку, як рівня захищеності національних інтересів, як стану об'єкта тощо) та дослідженні вказаних елементів, так і при узагальненні отриманих результатів та їх інтерпретації на національну безпеку (будь-то загрози національним інтересам, можливості щодо їх нейтралізації тощо).

Водночас поділ національної безпеки на зовнішню, внутрішню, інші складові є доцільним при розв'язанні низки практичних завдань. Серед вказаних завдань, наприклад, можуть бути ті, які пов'язані з дослідженням елементів системи національної безпе-

ки та їх взаємозв'язків, створенні та оцінці ефективності функціонування елементів системи забезпечення національної безпеки, зокрема, сектору безпеки, пошуку раціонального розподілу повноважень та відповідальності між органами державної влади, на які згідно з чинним законодавством покладаються функції щодо забезпечення національної безпеки.

На підтвердження вищесказаного зазначимо, що на Заході, як правило, при дослідженні комплексної проблеми забезпечення національної безпеки увага концентрується на:

- **політичних аспектах** (у контексті аналізу загроз основам ліберальної демократії, які останнім часом розглядаються в контексті глобалізації, розвитку інформаційних технологій, змін традиційних уявлень про державний суверенітет та показників фіксації ідентичності тієї чи іншої соціальної групи, альтернативних моделей політичних трансформацій тощо) [83; 158; 163];

- **економічних аспектах** (у контексті економічних основ та економічних обмежень планування національної оборони, складання відповідного бюджету, ролі та місця громадянського контролю в цих питаннях) [153; 160; 164];

- **воєнних аспектах** (у контексті розвитку теорії та практики взаємовідносин між цивільним і військовим секторами, тобто між демократичною цивільною владою і суспільством, "силовими" структурами національної безпеки, які трансформуються у так звану проблему цивільно-військових відносин).

Загалом же на Заході концептуальні підходи щодо забезпечення безпеки базуються на постійному діалозі державної політики з філософією лібералізму, згідно з якою наявність розвиненого громадянського суспільства є головним гарантом безпеки індивіда, суспільства і держави. Крім того, вважають, що загрози національній безпеці балансуються можливостями економічної, політичної могутності та воєнними й розвідувальними ресурсами. Тому головна увага передусім приділяється захисту та розвитку вказаних можливостей, а не поділу національної безпеки на ті чи інші сфери (економічну, політичну тощо). При цьому робиться чіткий акцент на виявленні, попередженні та нейтралізації загроз інтересам виживання (життєво важливим інтересам).

Вважається також, що стабільність політичної системи, ефективність функціонування збройних сил, інших структур сектору безпеки, відносини між ними та суспільством і урядом мають визначатися законом, визнаватися у плані культури і насаджуватися політичною владою. Тому таке важливе значення приділяється вдосконаленню взаємовідносин між цивільними і військовими, налагодженню громадянського цивільного контролю над сектором безпеки, зокрема, збройними силами.

Таким чином, науково обґрунтованих підходів щодо визначення переліку складових, зокрема, сфер національної безпеки, які б дозволяли класифікувати національні інтереси і загрози щодо їх реалізації за сферами прояву і, відповідно, здійснювати аналіз чинників, які їх породжують за вказаними сферами, відсутні, але складові національної безпеки часто отримують відповідну назву в тих чи інших керівних документах з питань забезпечення національної безпеки (концепціях, доктринах, стратегіях тощо).

Очевидно, кожна країна має своє коло національних інтересів в тій чи іншій сфері своєї життєдіяльності і своє бачення на низку загроз щодо їх досягнення. Для одних країн, наприклад, розвиток основ демократії є головним орієнтиром національного розвитку, а їх захист - головною метою державної політики з питань національної безпеки, а для інших - модна тема для політичних дебатів, не більше.

Аналіз основних положень Конституції України, найбільш імовірних загроз національній безпеці, наявних процесів у різних сферах життєдіяльності Української держави, результатів наукових досліджень вітчизняних та іноземних вчених у сфері забезпечення національної та міжнародної безпеки дає змогу стверджувати, що сьогодні в Україні передусім доцільно відслідковувати фактори, які справляють вплив на національну безпеку в: економічній, політичній, соціальній, гуманітарній, оборонній та біосфері (рис. 2.1). Відповідно доцільно розрізняти такі складові національної безпеки, як: економічну, політичну, соціальну, гуманітарну (духовну), оборонну, інформаційну та безпеку біосфери.

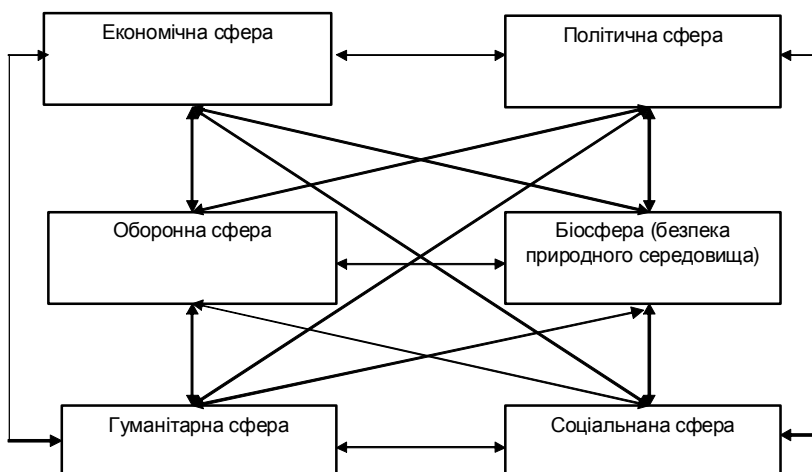

Рис. 2.1. Взаємозв'язок основних складових національної безпеки

Законом України "Про основи національної безпеки України" визначено дев'ять сфер національної безпеки, де, на думку українських законодавців, проявляються загрози національним інтересам, а саме: зовнішньополітична сфера; сфера державної безпеки; воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону; внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна сфери.

При цьому визначені Законом пріоритетні національні інтереси не класифіковано за вказаними сферами, а загрози щодо їх реалізації не корелюють з вказаними пріоритетами, що не зовсім логічно. Адже однією із передумов виникнення загрози є наявність національного інтересу. Загроза завжди спрямована проти досягнення того чи іншого інтересу, оскільки виникає запитання - загроза кому, проти чого? Більше того, практика переконує - чим більш рішуче суспільство і держава налаштовані на безумовну реалізацію національного інтересу, тим більше зростає спротив, наприклад, з боку інших країн.

Варто також зазначити, що поняття "оборонна сфера" є більш загальним, ніж поняття "воєнна сфера", хоча останнє вживається значно частіше. Це зумовлено тим, що сьогодні забезпечення обороноздатності держави передбачає розгляд значно більшої сукупності взаємопов'язаних чинників, які справляють вплив на її здатність забезпечити свій суверенітет та територіальну цілісність із застосуванням засобів збройної боротьби. Серед них, зокрема, можна назвати такі проблемні питання, від успішного вирішення яких залежить обороноздатність країни:

- воєнна реформа (а не тільки реформування та розвиток збройних сил);
- стан оборонно-промислового комплексу;
- забезпечення належного рівня воєнно-економічного та воєнно-технічного співробітництва;
- налагодження ефективної взаємодії між цивільними і військовими при вирішенні завдань, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності (а не лише вдосконалення демократичного цивільного контролю над збройними силами та правоохоронними органами);
- організація належної протидії негативним впливам інформаційно-психологічних операцій з боку інших країн, спрямованим на зниження оборонного потенціалу держави (у військовій сфері є поняття "радіоелектронної боротьби", що, звичайно, є лише одним із елементів вказаної протидії);
- оптимізація розподілу функцій, повноважень та відповідальності на політичному, адміністративному та оперативному (військовому) рівнях управління сектором безпеки та у питаннях військового будівництва взагалі (а не просто розподілу повноважень і відповідальності між Генштабом ЗС України та МО України);
- забезпечення системного підходу до аналізу сукупності воєнно-політичних та воєнно-технічних факторів, які мають місце у зовнішньополітичній діяльності держави (будь-то приєднання до НАТО, вступ до ЄС, інтенсифікація взаємовідносин з Російською Федерацією чи нарощування потенціалу своєї участі у миротворчій діяльності).

Теж саме варто зазначити і стосовно досить широкого вжитку поняття "екологічна сфера". Екологія - наука, яка вивчає умови існування живих організмів та взаємозв'язки між організмами і

середовищем, в якому вони живуть. Основою традиційної екології стало вчення Ч.Дарвіна про боротьбу організмів за існування. Основою ж сучасної екології є вчення про біосферу, фундатором якого став вітчизняний вчений В.І.Вернадський [22; 151].

Він показав, що всі три оболонки Землі (атмосфера, гідросфера, літосфера) пов'язані воєдино живою речовиною, яка безперервно справляє вплив на неживу природу, перетворюючи і формуючи сучасний вигляд планети. При цьому вплив людини на природу постійно посилюється (так, світове промислове виробництво за останні 100 років зросло більше ніж у 100 разів) [25, с. 27]. З огляду на це роль суспільства у відношенні до біосфери повинна зводитися до збереження в ній встановлених закономірностей та зв'язків або до заміни їх такими, які б не погіршували біофізичне середовище. Таким чином, при дослідженні системи "суспільство - навколишнє середовище" доцільним є виокремлення і дослідження "біосфери".

Складові національної безпеки справляють безперервний взаємний вплив одна на одну із-за взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх факторів, дія яких може проявлятися у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Так, не викликає сумніву вплив економічної безпеки на оборонну та соціальну безпеку і, навпаки. Це означає, що відсутність належного розуміння й відповідного консенсусу в суспільстві щодо формування пріоритетних національних інтересів у будь-якій із сфер, вказаних на рис. 2.1, та адекватної реакції щодо протидії загрозам їх реалізації може призвести до зниження рівня безпеки в інших сферах. Тому в загальному випадку не варто віддавати принципову перевагу тій чи іншій складовій національної безпеки. Вказані переваги є тимчасовими, якщо в цілому їх розглядати в контексті забезпечення національної безпеки. Тобто можна лише стверджувати про пріоритетність тих чи інших національних інтересів у вказаних сферах у якийсь історичний період розвитку суспільства і держави, а відтак і відповідної пріоритетності щодо ресурсного забезпечення їх реалізації.

Таким чином, надання органами державної влади протягом досить тривалого часу переваги тій чи іншій сфері національної безпеки є недоцільним, а за певних умов навіть стати загрозою національній безпеці. Ігнорування потреб (інтересів) розвитку в

інших сферах життєдіяльності може призвести в кінцевому результаті спочатку до зниження потенціалу держави, а потім - і до інтегрального рівня захищеності національних інтересів. Перевага, яка може надаватися тій чи іншій сфері національної безпеки виправдана за якихось надзвичайних умов. Так, навіть поверховий аналіз причин (чинників), які призвели до розпаду СРСР, показує, що за останні два десятиріччя до розпаду країни рівень загроз у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави безперервно зростав (хоча і з різною інтенсивністю). Але увага вищого керівництва була передусім зосереджена на зовнішньополітичних аспектах забезпечення національної безпеки в контексті налагодження більш прогнозованих і просякнутих духом загальнолюдських цінностей відносин СРСР з міжнародною спільнотою (передусім із США). Заходи ж щодо захисту від загроз в інших сферах вживалися явно недостатні, зокрема, це стосується загроз в економічній та соціальній сферах.

Аналіз свідчить, що сьогодні як зміст самого поняття "національна безпека", так і ті чи інші сфери національної безпеки, як правило, розглядають крізь призму загроз. Наприклад, характерними у цьому відношенні є погляди М.М.Абдурахманова, В.А.Баришпольця, О.С.Бодрука, А.В.Возженікова, Г.Ф.Костенка, В.Л.Манілова, М.С.Сунгуровського, А.І.Уткіна, В.С.Пірумова, В.І.Ярочкина. Деякі дослідники навіть стверджують, що вказані загрози є критеріями формування державної політики в галузі національної безпеки, що вони є наріжними каменями вказаної політики [24; 75; 98].

Це знаходить своє відображення і в нормативних документах та словниках. Так, Закон України "Про основи забезпечення національної безпеки" не передбачає розподілу пріоритетних національних інтересів за сферами національної безпеки, але перелік загроз національним інтересам здійснено саме за вказаними сферами [1]. Доцільно ж спочатку виявити (визначити, обґрунтувати) національні інтереси за тими чи іншими сферами життєдіяльності суспільства і держави (економічною, політичною, соціальною та гуманітарною) або класифікувати їх за категоріями (наприклад інтереси, спрямовані на забезпечення добробуту та фізичної безпеки суспільства і держави, інтереси розвитку співробітництва з іншими країнами тощо). Потім визначити міру (ступінь) важли-

вості інтересів, що дозволить побудувати їх ієрархію (у межах кожної сфери або категорії) і, відповідно, визначитися з цілями, яких необхідно досягти для задоволення (реалізації) цих інтересів.

Якщо ж спочатку визначитися із загрозами (до визначення інтересів та ступеня їх важливості), то існує значний ризик надмірної реакції з боку суспільства та системи забезпечення національної безпеки на ці загрози. Йдеться про реакцію, яка може бути неадекватна важливості інтересів і, таким чином, буде невиправдане вилучення тих чи інших ресурсів із наявного у розпорядженні органів державної влади. Крім того, нагадаємо, що загроза завжди спрямована проти досягнення того чи іншого інтересу.

І чи можливо взагалі визначитися із сукупністю загроз національним інтересам, якщо ставити собі за мету визначити ті загрози, які мають бути покладені в основу реальної політики національної безпеки, а не просто визначити якусь множину гіпотетичних загроз загального характеру (наприклад за схемою "потенційними та реальними загрозами в економічній сфері є..."), без огляду на умови реалізації тих чи інших національних інтересів? Але у вітчизняній практиці це досить поширене явище. До того ж, як правило, визначаючи "потенційні та реальні загрози", не проводять між ними чіткої межі, що викликає значні труднощі при розробці керівних документів з питань забезпечення національної безпеки (оскільки перелік заходів щодо реагування на загрози, обсяги фінансового забезпечення заходів і послідовність залучення сил та засобів для їх виконання тощо, у першу чергу, залежать від того, якими є загрози: потенційними чи реальними?).

Можна навести й інші аргументи доцільності виділення складових (сфер) національної безпеки з подальшим виявленням в їх межах національних інтересів та загроз щодо їх реалізації.

По-перше, сьогодні спостерігається стійка тенденція щодо розширеного тлумачення поняття "національна безпека" при розробці та здійсненні політики держави в різних сферах життєдіяльності суспільства. Унаслідок цього до сфери національної безпеки включають найрізноманітніші суспільні та індивідуальні потреби. За такого підходу будь-які прояви загроз вказаним потребам, якщо вони впливають на нормальне функціонування держави, життя суспільства або індивіда тією чи іншою мірою стають об'єктами національної безпеки. Тому, наприклад, можна

почути про "кадрову безпеку", "житлово-комунальну безпеку", "продовольчу безпеку", "техногенну безпеку", "транспортну безпеку" тощо.

Певною мірою такий підхід є обґрунтованим, оскільки зумовлений процесами гуманізації суспільства і держави, в основі яких зміна уявлень про сферу національної безпеки, яка ще зовсім недавно розглядалася виключно як галузь захисту держави та її владних структур. Вказана зміна відбувається у напрямі забезпечення насамперед безпеки особи і її необхідно розглядати в контексті сучасних тенденцій глобалізації, розвитку інформаційних технологій, девальвації традиційних уявлень про державний суверенітет, національну ідентичність та сучасних моделей суспільно-політичних трансформацій.

Водночас державна політика національної безпеки, яку необхідно здійснювати за своїм змістовним наповненням та спрямованістю, може не збігатися з політикою держави, яку реально проводять політичні сили, що перебувають при владі. Тобто реальна політика національної безпеки може не відповідати національним інтересам, об'єктивною передумовою чого часто є неадекватність оцінки і реакції на загрози національним інтересам.

Необхідно підкреслити, що в цілому державна політика визначається сферою владних відносин, обумовлених пануючими ідеями, теоріями, концепціями, програмними документами політичних партій, представники яких завоювали симпатії переважної кількості електорату і, таким чином, перебувають при владі. Напрями та завдання вказаної політики можуть досить сильно змінюватися після наступних виборів (Президента, вищого законодавчого органу тощо).

Завдання ж щодо забезпечення національної безпеки визначаються більш-менш постійними константами, які зумовлені необхідністю захисту та розвитку національних цінностей, а також особливостями та умовами національного розвитку. Вказані константи більш статичні (постійні) порівняно з детермінантами, які визначають різнобарвну палітру політичного життя, не говорячи вже про політичну доцільність, суб'єктивізм лідерів політичних партій як при визначенні національних інтересів, так і загроз щодо їх реалізації.

По-друге, у будь-якій країні створені й функціонують центральні та інші органи державного управління, які несуть відповідальність за стан справ насамперед у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства. Це, як правило, міністерства або інші центральні органи виконавчої влади з певними функціями і повноваженнями. Наприклад, міністерство закордонних справ має головною сферою прикладення своїх зусиль зовнішньополітичну, а міністерство економіки - економічну сфери. Сказане означає, що диференціація національної безпеки за сферами суспільного життя важлива з точки зору розподілу функцій, повноважень та відповідальності органів державної влади за своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію загроз національним інтересам.

По-третє, як зазначалось вище, найскладнішою проблемою в теорії та практиці національної безпеки є формування сукупності національних інтересів та, особливо, визначення їх ієрархії. Інтереси є відображенням тих чи інших потреб життєдіяльності та розвитку індивіда, суспільства та держави, причому в тій чи іншій сфері (політичній, економічній, соціальній, гуманітарній). Очевидно, що тільки після визначення вказаних інтересів ми зможемо відповісти на запитання: "Що ми розуміємо під політичною (економічною, соціальною, гуманітарною) безпекою?". "Які чинники (процеси, явища, події тощо) та тенденції їх розвитку визначальним чином здійснюють вплив на реалізацію інтересів?".

Тобто загрози економічній (політичній, соціальній, гуманітарній) безпеці (чи її складовим) є тільки наслідком впливу (дії) вказаних чинників на ті чи інші національні інтереси. Тому ще раз треба вказати на некоректність визначення сфер національної безпеки (чи її складових) на основі потенційних чи реальних загроз національним інтересам. Критерієм при визначенні вказаних сфер є сукупність потреб (інтересів), задоволення яких забезпечує прогресивний розвиток індивіда, суспільства, держави.

Небезпеки, загрози та виклики національній безпеці

Згідно із Законом України "Про основи національної безпеки України" під **загрозами** розуміються наявні та потенційно можливі чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важ-

ливим національним інтересам [1]. Тобто поняття "небезпека" є ключовим при визначенні поняття "загроза". Крім того, у теорії й практиці при характеристиці чинників, які справляють вплив на національну та міжнародну безпеку, широко використовують і такі поняття, як "ризик" та "виклик". При цьому деякі дослідники отожднюють поняття "виклик" з поняттям "загроза", а поняття "загроза" з поняттям "небезпека". Характерно, що в Стратегії національної безпеки США зустрічається набір усіх вищезазначених понять [159].

Свого часу один із авторів цього посібника пропонував при оцінці факторів, які справляють вплив на національну безпеку, виходити з того, що коли має місце очевидний намір з боку держав (окремої держави), юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди національним інтересам, класифікувати його як загрозу національним інтересам [94]. Небезпеку ж національним інтересам пропонувалося розглядати як практичні дії з боку вказаних суб'єктів щодо нанесення шкоди національним інтересам, тобто як процес безпосереднього завдання шкоди національним інтересам.

Але відсутність критерію, за допомогою якого можна було б класифікувати загрози як реальні чи потенційні, суперечливість при використанні в практичній діяльності органів державної влади у сфері національної безпеки понять "небезпека", "загроза", "виклик", "ризик" зумовлюють необхідність більш детального розгляду вказаних понять.

Насамперед розглянемо докладно поняття "небезпека" та "загроза".

У нормативних джерелах російської мови під поняттям "небезпека" розуміється можливість загрози, біди, нещастя, катастрофи, тобто в них поняття "загроза" і "небезпека" семантично не розрізняються [120, с. 84].

Російський словник-довідник "Геополитика, международная и национальная безопасность" дає таке тлумачення поняття "небезпека": "цілком усвідомлена, але не фатальна можливість завдання шкоди, майнового (матеріального), фізичного або морального (духовного) збитку особистості, суспільству, державі; займає проміжне положення між викликом і загрозою" [31, с. 205].

Інший словник-довідник дає більш широке визначення "небезпеки" як *об'єктивно існуючої можливості* негативного впливу

на об'єкт або процес, унаслідок чого їм може бути завдано збиток (шкоду); *ймовірність* збільшення шкоди (збитку) і/або зменшення корисності (вигоди); *стан*, коли не забезпечена захищеність життєво важливих засобів суб'єктів від можливості зниження корисності чи нанесення шкоди [8].

Заслуговує на увагу визначення поняття "небезпека" А.В.Кострова та А.А.Ткачова, оскільки вони пропонують розглядати це поняття в контексті наявних засобів (можливостей) захисту, суб'єкта (об'єкта) від небезпеки та психологічного сприйняття якогось явища (процесу) як загрози. Вони пишуть: "Безпека - це стан (ситуація) суб'єкта (об'єкта), коли суб'єкт (людина, суспільство) психологічно сприймає (оцінює) міру об'єктивної можливості (ймовірності) здійснення зовнішніх загроз, що виникли (або можливих), і міру шкоди, якої може бути завдано в результаті реалізації цих загроз, з урахуванням наявного в суб'єкта (об'єкта) захисту (системи захисту)" [62, с. 34].

Інші дослідники, зокрема В.А.Акімов, В.Д.Новіков, М.М.Радаєв вважають, що одним із напрямів державної політики в галузі безпеки має бути виявлення небезпек, оцінка ризиків і прогнозування надзвичайних ситуацій, а також зменшення ризику та підвищення ефективності захисту населення і територій. Тобто в їх розумінні має йтися про деяку сукупність небезпек і що небезпека є об'єктивною реальністю будь-якого виду людської діяльності, а її ступінь (міра) характеризується ризиком [3].

Існують також різні погляди і щодо змісту поняття "загроза". Так, О.С.Бодрук вважає, що безпека - це не повна відсутність загроз, що існували, існують та існуватимуть протягом всієї історії людства, що безпека характеризує *певну стабільність*, можливість людей, суспільства, держави, світового співтовариства внаслідок своїх дій виявляти, попереджати, послаблювати, ліквідувати виклики й загрози, що здатні негативно впливати або унеможливити взагалі їх життя та розвиток [17, с. 16]. При цьому він підкреслює, що загроза - є реальна ознака небезпеки, що вона виступає базовою конструкцією, яка поєднує між собою інші компоненти безпеки. Досить близькою до позиції О.С.Бодрука є точка зору на поняття "загроза" В.Л.Манілова [76, с. 25-26], а В.І.Мунтіян вважає, що під цим поняттям слід розуміти практично реально, але не фатальну "можливість нанесення шкоди, майнових,

фізичних або моральних (духовних) збитків особистості, суспільству чи державі", але критерію класифікації загроз на потенційні чи реальні не приводить [85, с. 8].

Цікавою є думка А.Б.Качинського, який переконаний, що загроза, це явище з прогнозованими, але *неконтрольованими* небажаними подіями, що можуть у певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо [55]. На його думку, поняття "загроза" відображає можливість виникнення деяких умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси. Таким чином, у А.Б.Качинського ключовим при розкритті поняття "загроза" є те, що передбачається наявність певної можливості виникнення несприятливих умов, які можуть призвести до завдання якоїсь шкоди (збитку), а також що ці умови можуть бути прогнозованими, але неконтрольованими.

Вищезгаданий словник-довідник "Геополитика, международная и национальная безопасность" дає два тлумачення поняття "загроза": "*безпосередня можливість* завдання збитку, посягання на надбання, цінність, інтерес, що охороняються правом", або "висловлений у будь-якій формі намір завдати фізичний, матеріальний або інший збиток особистості, суспільству або державі. Загроза є високим ступенем ескалації напруженості і протистояння різних суб'єктів... вона виникає безпосередньо з небезпеки, є підсумком її розвитку" [31, с. 317].

Варто підкреслити, що укладачі вищевказаного словника, зокрема, розрізняють:

- **об'єктивну** загрозу (виникає чи існує незалежно від цілеспрямованої людської діяльності - наприклад природна катастрофа) та суб'єктивну загрозу, яка виникає внаслідок цілеспрямованої діяльності;

- **уявну** загрозу, яка є результатом неправильної оцінки інформації, унаслідок чого загроза інтерпретується як даність при її реальній відсутності;

- **потенційну** загрозу, яка може бути реалізована за тих чи інших обставин;

- **реальну** загрозу, яка вже здійснюється або може бути здійснена (реалізована у будь-який момент часу).

У результаті такої інтерпретації поняття "загроза" цей словник дає таке визначення поняття "загроза національній безпеці": "сукупність умов і факторів, що перешкоджають реалізації національних інтересів, а також створюють безпосередню можливість завдання шкоди національним цінностям і національному способу життя" [31, с. 319].

На Заході (особливо в працях відомого англійського мислителя А.Дж.Тойнбі) [130], а згодом і на Сході, набуло поширення поняття "виклик" ("challenge"). В.Л.Манілов під цим поняттям у сфері забезпечення національної безпеки розуміє *намагання* якоїсь держави (групи держав) *протидіяти* реалізації національних інтересів, як *початкову* стадію зародження ескалації напруженості та протистояння між суб'єктами міжнародних відносин [75, с. 14]. Практично аналогічної думки дотримується і В.І.Мунтян, коли стверджує, що "виклик - це прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів" [85, с. 8].

У цілому ж поняття "виклик" стало популярним у науковій та публіцистичній літературі, досить часто використовується політиками та експертами. Але, як правило, ті, хто використовує це поняття, не тільки особливо не замислюються над його взаємозв'язком із поняттями "небезпека", "загроза", "ризик", а й постійно їх підмінюють одне одним. Так, на думку Е.Картера та У.Дж.Перрі: "Сполученим Штатам доведеться мати справу з цілою низкою викликів, що здатні призвести до світової війни і загрожують виживанню США. Такі виклики здатні ущемити економічні зв'язки або призвести до використання зброї масового знищення. Немає підстав, що ці загрози зникнуть" [54, с. 34].

Інший приклад. А.А.Кокошин вважає, що: "Терористичні організації демонструють високий рівень свого стратегічного управління, включаючи збереження в таємниці всіх основних механізмів і деталей підготовки терористичних актів. І організаційно і інтелектуально відповіді на цей виклик у США та інших країнах Заходу дотепер не знайдено" [58, с. 354].

Тобто те, що терористичні організації демонструють високий рівень управління, а також що вони зберігають у таємниці основні механізми і деталі підготовки терористичних актів, пропонується розглядати як виклик. Складається враження, що рані-

ше управління терористичними організаціями здійснювалося погано, а свої акти терористичної спрямованості вони готували із широким залученням громадськості (мабуть, для обговорення з нею механізмів і деталей вказаних актів). Тому виклику не було. Це типовий приклад підміни поняття "загроза" поняттям "виклик".

Діяльність терористичних організацій завжди була загрозою для національної і міжнародної безпеки. Більше того, ступінь вказаної загрози значно зріс з огляду на можливі наслідки її реалізації.

Аналіз наукової літератури та публічних виступів провідних політиків дозволяє погодитися з висновком О.С.Бодрука, який вважає, що поняття "виклик" можна ідентифікувати як проблему, що отримала з певних причин й на певному відрізку часу сильне звучання і загострено сприймається політичною елітою, має, на її думку, важливе, пріоритетне значення для національної безпеки; що виклики - це проблеми, які постійно виникають перед соціальним об'єктом. Виклики, як і загрози, не мають чіткого механізму розв'язання, але негайного втручання не вимагають [17].

Це, звичайно, не означає, що будь-яка проблема є викликом. Виклики мають своїх конкретних носіїв, конкретні у часі і просторі, мають свою внутрішню динаміку розвитку, але набувають політичного значення в міру їх сприйняття як таких. Наприклад, можна говорити про виклики глобалізації країнам світу. Але ж масштаби можливих наслідків глобалізації кожною країною оцінюються по-різному.

Оскільки виклик пов'язується із проблемою, яка не обов'язково вимагає негайного втручання, то виникає і проблема вибору - вживати чи не вживати ті чи інші заходи для адекватної відповіді на виклик. Суть проблеми вибору в тому, що не оптимальний вибір може призвести до переорієнтації зусиль держави у сфері національної безпеки (а отже, і її обмежених ресурсів) на розв'язання другорядних завдань. Але ігнорувати виклик, не звертати на нього увагу також не можна. Він може перерости в реальну загрозу національній безпеці. Принципово важливим при визначенні загрози є її сприйняття, оскільки саме від цього залежить вибір сил, засобів, форм, методів, способів реагування на загрозу. Очевидно, що при цьому ключову роль відіграє якість та повнота зібраної інформації про фактори (явища, події, процеси), які породжують загрози. Проте можливі ситуації, коли політична еліта не зважає

на якість та повноту вказаної інформації, а виходячи зі своїх корпоративних інтересів здатна видати поодинокі приклади викликів як широкомасштабні загрози загальнодержавного значення, проваючи уявного агресора на зворотні дії, а отже, і до зростання напруженості у міждержавних відносинах. Може бути і навпаки, вона може свідомо приховувати катастрофічний стан країни, ігноруючи реальні факти й тенденції, які свідчать про серйозні загрози національній безпеці. Інакше кажучи, як виклики, так загрози можуть нести у собі значну частку суб'єктивізму в оцінці подій, яка виходить з політичних уподобань, рівня фахової підготовки, практичного досвіду, вимог "політичної доцільності" політичних угруповань, які приймають політичне рішення, тощо. Тому з метою підвищення рівня об'єктивності оцінки національної безпеки доцільно, як це пропонує О.І.Бодрук, використовувати категорію "фактор".

Особливістю фактора є те, що фактор:

- завжди є причиною, рушійною силою будь-якого процесу чи явища;
- не існує поза умовами і завжди є частиною умов, формою їх прояву;
- це реалізовані причини, що вже існують у реальних явищах і процесах з наявністю всіх необхідних для цього умов;
- визначається з урахуванням терміну його існування;
- завжди потребує якісної та кількісної інтерпретації.

Фактори завжди відрізняються від загроз тим, що можуть свідчити як про зниження, так і про підвищення рівня національної безпеки. Це деяка множина можливостей і умов, які або обмежують, або збільшують наші можливості на шляху реалізації національних інтересів. Тому за допомогою факторів, застосовуючи методи факторного аналізу, доцільно досліджувати та вести моніторинг реального ступеня захищеності національних інтересів, незважаючи на те, що можуть виникати значні методологічні труднощі. При цьому центральним питанням є аналіз параметрів, поза межами яких соціальна система втрачає здатність до саморегуляції і сталого розвитку.

Отже, аналіз викликів і загроз - це завжди суб'єктивний процес сприйняття певною особою чи соціальною групою тих чи інших факторів крізь призму власних інтересів. Унаслідок цього

виклики і загрози, на відміну від факторів, мають більш мінливий і, що головне - більш суб'єктивний характер.

Таким чином, проведений аналіз понять "небезпека", "загроза", "ризик", "виклик" та взаємозв'язку між ними дозволяє дійти таких висновків.

1. **Поняття "небезпека"** виступає узагальнюючим поняттям щодо будь-яких процесів, явищ, дій, подій, які можуть бути розцінені як такі, що здатні завдати шкоди (збитку) національним інтересам, тому воно є більш загальне, ніж поняття "загроза" та "виклик" (у тому сенсі, що через нього визначаються вказані поняття). У зв'язку з цим можна говорити про множину (сукупність, спектр) небезпек на деякому інтервалі від максимально можливого її рівня, який є загрозою самому існуванню об'єкта (процесу) до мінімального рівня, коли небезпекою практично можна знехтувати.

2. **Поняття "небезпека"** пов'язують із певною ймовірністю (можливістю) завдання шкоди (збитку), небажаної для об'єкта (процесу), тобто певною ймовірністю здійснення (реалізації) деяких умов (обставин), які не сприяють (заважають) реалізації (досягненню) національних інтересів.

3. **Поняття "ризик"** більшою мірою пов'язане з можливістю (ймовірністю) настання якоїсь події негативного характеру та об'ємом (обсягом) шкоди, яка може бути завдана об'єкту (суб'єкту), а тому це поняття може слугувати мірою для оцінки небезпеки.

4. Дослідники не розкривають взаємозв'язок понять "ризик", "виклик", "небезпека", "загроза" в єдиній системі в контексті забезпечення національної безпеки.

Таким чином, "небезпеки" доцільно класифікувати за ступенем їх можливої шкоди національним інтересам для того, щоб обрати адекватні управлінські рішення для недопущення або нейтралізації процесів, які знижують рівень національної безпеки.

Глава 2. Аксиологічні залежності у сфері національної безпеки

Теоретико-методологічні аспекти категорії "національна цінність"

Основою еволюції філософських уявлень про цінності була давня теоретична традиція, що подавала ставлення людини до світу в дихотомії знання та цінностей [139]. Аналіз поглядів представників різних філософських шкіл, які досліджували категорію "цінність", свідчить, що лінія розмежування між ними проходить через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу.

Що первинне: буття чи свідомість, природа чи розум? Та чи інша відповідь на ці запитання дозволяє відповісти на інше ключове запитання в теорії цінностей: чи може людина, спираючись на свій розум, гармонійно, досконало облаштувати своє життя, чи мусить визнати існування вищих від розуму цінностей, які треба сприймати як закон свого буття?

Філософське визначення цінностей ототожнює їх з певною якістю та ґрунтується на тому, що почуття людей диктують визначити те, що стоїть над усім, до чого варто відноситися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе. Свого часу Н.Бердяєв писав, що людина є істотою, яка оцінює і визначає якість, що визначення цінностей та їх ієрархії є трансцендентальна функція свідомості, що цінність є фундаментальна норма, яка формує ціннісні орієнтації людини, дозволяє їй здійснювати вибір лінії поведінки, робить її особистістю [11, с. 271].

На думку М.Вебера, у кожній історичній епохи є своя система цінностей. Тобто це категорія історична. Тому існує множина рівноправних ціннісних систем. Це регулятори людської діяльності, фактори стабільності та інтеграції систем суспільства різних рівнів - від малих груп до суспільства у цілому. Головна функція системи цінностей соціальна - слугувати основою вибору для дій та інтеграції соціальних систем [21].

У реальному житті система цінностей значною мірою вже задана людині й вона має лише пристосовувати свою поведінку до неї. Але в кінцевому результаті тільки людина є творцем цінностей. Сама

ж соціальна система визначається ієрархією та функціонуванням цінностей, які розглядаються як головний фактор соціалізації.

Водночас є всі підстави констатувати про відсутність достатньої уваги з боку вітчизняних науковців до теоретичної розробки категорії "національні цінності" ще за радянських часів.

Головною причиною було те, що марксистська філософія, не заперечуючи важливість теоретичного опрацювання категорії "цінність", фактично ототожнювала її з поняттями блага, корисності речей та предметів оточуючого нас світу [65, с. 402]. За радянських часів сутнісне наповнення категорії "благо" більше відповідало пануючій на той час ідеології, яка всі цінності, що були створені людиною, розглядала як загальнонародне надбання. При цьому пріоритет надавався цінностям, створеним "трудящими" порівняно з цінностями, створеними "експлуататорами".

Оскільки загальнонародне надбання ("цінності") фактично ототожнювалося з державою, то остання й розподіляла їх у вигляді "матеріальних" і "духовних" благ. Тобто інших культурних цінностей не існувало за визначенням. Тому Н.Бердяєв мав всі підстави стверджувати, що марксистська філософія "не приймає самої постановки питання про цінності, для неї існує тільки необхідність, користь, благо" [11, с. 273].

Сучасна ж філософська наука, розглядаючи благо як те, що має цінність, вказує на принципову відмінність поняття "благо" від поняття "цінність". Благо "йде" до людини. Це дар суспільства, держави, а цінність "йде" від людини до інших людей, до суспільства, оскільки саме людина, її цілі (ціннісні орієнтації) є абсолютна цінність. Тому І.Кант тісно пов'язував категорії "цінність" та "мета". На його думку, тільки розумні істоти володіють об'єктивними цілями й це надає їм "абсолютну цінність" [53, с. 296].

Це означає, що всі речі співвідносяться тільки з нашими цілями й можуть характеризуватися як певні цінності для нас, а від характеру цілей людини (суспільної групи, суспільства, держави) залежить характер цінностей. Тому цінності володіють особливою об'єктивністю, яка є не об'єктивність природних речей, а об'єктивність вищих цілей людського існування. Як стверджував Ф.Ніцше, цінності є мета життя людини, предмет її міркувань та прагнень протягом усього життя [95, с. 38]. Таким чином, благо,

безумовно, є цінність для людини, але цінність - більш загальне поняття. Воно включає і поняття благо.

Вищенаведена причина недостатності уваги до теоретичного опрацювання категорії "цінність" має, так би мовити, світоглядний характер і сьогодні певною мірою не сприяє перетворенню вказаної категорії на органічну складову теорії національної безпеки та, відповідно, на важливий і ефективний інструмент у процесі розробки та впровадження політики з питань національної безпеки.

В основі іншої, не менш вагомої, причини недостатнього опрацювання категорії "національна цінність" є суперечності, які об'єктивно закладені в самій системі цінностей. Ці суперечності значною мірою мають антагоністичний характер.

На думку Н.А.Бердяєва, трагедія людського життя насамперед не в конфлікті добра та зла, а в конфлікті людських цінностей [11, с. 279], а польський вчений Л.Колаковський, який вивчав цю проблему, виділяв такі пари цінностей, які антагоністично конфліктують одна з одною:

- безпека і свобода;
- свобода і рівність;
- рівність і особисті права;
- власність і справедливість [59, с. 57].

На його думку, вказані конфлікти не можуть бути вирішені визнанням однієї цінності за рахунок іншої, а тільки одночасним їх визнанням і розвитком, що є головною й беззаперечною умовою врегулювання конфліктності вказаних пар цінностей. Історичний досвід переконливо свідчить, що вказані суперечності особливо загострюються на переломних етапах розвитку суспільства та державного будівництва. При цьому чим більш універсальна цінність, тим більша її інтегруюча функція в суспільстві.

Разом з тим цінність, яка є такою тільки для однієї соціальної групи, призводить до соціальної диференціації суспільства. І якщо вказана цінність належить до однієї з вищеназваних пар конфліктуючих цінностей, пошук компромісів і розробка на цій основі державно-управлінських рішень у процесі забезпечення національної безпеки є досить складною проблемою.

Сьогодні Україна перебуває на переломному етапі свого історичного розвитку. Українські науковці, які намагаються здійснювати теоретичну розробку національних цінностей, не можуть не

відчувати на собі вкрай суперечливих результатів суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій. Унаслідок цього розробка категорії "національні цінності" є не тільки важливою теоретико-методологічною проблемою теорії національної безпеки та державного управління, вона значною мірою є проблемою суспільно-політичного характеру. Тому варто погодитися з тими дослідниками, які вбачають розв'язання цієї проблеми в тому, що б в Україні якомога швидше сформувалася "політична нація", що завершення її формування має бути стратегічним пріоритетом державного будівництва [132].

Вищесказане дає змогу дійти висновку, що розвиток теорії та практики державного управління у сфері національної безпеки потребує поглиблених самостійних досліджень процесів, які відбуваються в Україні в контексті їх ціннісного змісту. Складність політичних, соціальних і економічних проблем державного будівництва вимагає їх ціннісної інтерпретації, тобто з'ясування та врахування ціннісних уявлень та орієнтацій, які є панівними в українському суспільстві, насамперед у титульній нації. Йдеться про цінності, які визначають ціннісну систему суспільної свідомості. Без розв'язання цієї проблеми неможливо забезпечити духовну цілісність суспільства та науково обґрунтувати систему національних інтересів.

Але сьогодні, на жаль, можна констатувати про відсутність системного уявлення про національні цінності України, про недопустимо поверхове ставлення щодо гостроти необхідності її розв'язання. Так, намагаючись розв'язати цю проблему, О.М.Гончаренко, Е.М.Лисицин, В.Б.Вагапов, розуміючи, що національні цінності є відносно незмінними та своєрідними інваріантами соціокультурного розвитку, намагаються вивести їх із аналізу основних положень Конституції України [36]. Аналогічно поступають й деякі зарубіжні вчені [77; 83; 98; 169].

Але ці намагання є марними, оскільки в їх основі скоріше всього нерозуміння принципової різниці між національними цінностями і соціальними нормами. Дійсно, виникає питання - вчора була одна Конституція, завтра може бути інша (хоча б тому, що до неї можуть бути внесені досить суттєві зміни, що є природно, особливо для держав, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку), але ж так "швидко" національні цінності не змінюються. Вони акумулюють у собі досвід багатовікового культурно-історичного

розвитку народу. Врешті-решт, Конституція приймається законодавчим органом. Чи може він у своїх рішеннях сформувати національні цінності? Усе, що може законодавчий орган - встановити соціальні норми, наприклад, вимоги, які висувуються суспільством, державою до особистості й які остання має виконувати (незважаючи на те, що в Конституції можна задекларувати ті чи інші права й свободи індивіда (громадянина), які в західних школах прийнято розглядати як цінності).

Крім того, як бути з нацією, яка не має власної держави, а отже й Конституції (Основного Закону)? Сьогодні, наприклад, це курди, вчора - українці, а відносно недавно - євреї. Але хто наважиться стверджувати, що вказані нації до набуття державності не мали (не мають) цінностей, національних за змістом?

У контексті сказаного суттєвим є те, що поняття "цінність" фіксує значення даного явища для особистості, а поняття "соціальна норма" - вимоги, що їх ставить держава, суспільство до неї. Звичайно, ці поняття як соціальні регулятори взаємопов'язані. Очевидно й те, що чим повніше соціальні норми відображають національні цінності, тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, тим сильніше впливають на свідомість та поведінку особистості.

Але моральні, естетичні, релігійні норми не меншою мірою ніж соціальні (правові) визначають взірці, еталони поведінки особистості й також є засобом узгодження інтересів індивідуумів, соціальних груп і суспільства. Тому соціальні норми ніколи не бувають тотожними національним цінностям і останні не можуть "виводитися" з аналізу чинного законодавства, навіть, якщо це Конституція. Але правомірно поставити й інше питання, а настільки соціальні норми відповідають системі цінностей суспільства як взаємопов'язаної та взаємообумовленої сукупності певних моральних норм, за допомогою яких регулюються взаємовідносини всередині суспільства, підтримується його стійке існування і, таким чином, забезпечується його безпека.

Очевидно, держава не може існувати, спираючись тільки на моральні норми. Держава повинна закріпити пануючі в суспільстві цінності нормами права шляхом включення їх у відповідні акти законодавства, унаслідок чого система національних цінностей та їх складова - цінності суспільства отримують офіційний статус і відповід-

ний захист з боку держави. При цьому варто акцентувати увагу на тому, що закріплюючи одні цінності, держава, як правило, намагається подавити інші, які не відповідають політичній орієнтації існуючої влади. Це й є головним джерелом боротьби за переоцінку ціннісних орієнтацій суспільних груп і суспільства в цілому. У країнах розвинутої демократії вона не набуває занадто гострих форм, що не скажеш про країни, які тільки стали на шлях демократичних змін.

Таким чином, соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися й сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп, відповідати або не відповідати інтересам, світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням індивіда, унаслідок чого можуть виконуватися добре чи погано.

Разом з тим соціальні групи, у руках яких зосереджена влада, звичні видавати свої групові інтереси за загальнонаціональні (а іноді навіть за загальнолюдські!), а отже обов'язкові для всіх членів суспільства. Це одна з причин, чому інтереси суспільства можуть не збігатися з проголошеними інтересами держави, оскільки останні нерідко є фактично інтересами державної бюрократії.

Таким чином, система соціальних норм не може бути тождешною системі цінностей суспільства, а тим більше національним цінностям, тому що цінності суспільства є складовою національних цінностей (рис. 2.2).

З огляду на вищесказане можна зробити загальний висновок, що чіткої структури та вичерпного переліку цінностей як колективної волі суспільства в жодному суспільстві не існує хоча б тому, що різні соціальні групи можуть (і, як правило, мають) різні ціннісні орієнтації та пріоритети. Унаслідок цього пануючі в суспільстві цінності є певною мірою своєрідним результатом суперництва та компромісу між різними соціальними групами (зокрема титульною нацією й національними меншинами).

Тому розвиток суспільства здійснюється завдяки тому, що зміна тієї чи іншої підсистеми соціального організму викликає зміну багатьох його підсистем, а інколи й усіх підсистем. Це робить соціальний організм високоорганізованою системою зі зворотними зв'язками, здатною до саморозвитку та самовдосконалення. Як показав В.Я.Матвієнко, можна стверджувати про існування своєрідного соціального механізму, в якому зміна одного елемента (підсистеми) викликає цілеспрямовану зміну інших елементів

(підсистем) [79]. Виходячи із вищевикладеного в основі змін та функціонування вказаного механізму провідна роль належить цінностям, ціннісним орієнтаціям, інтересам (від індивіда до всього людства в цілому).

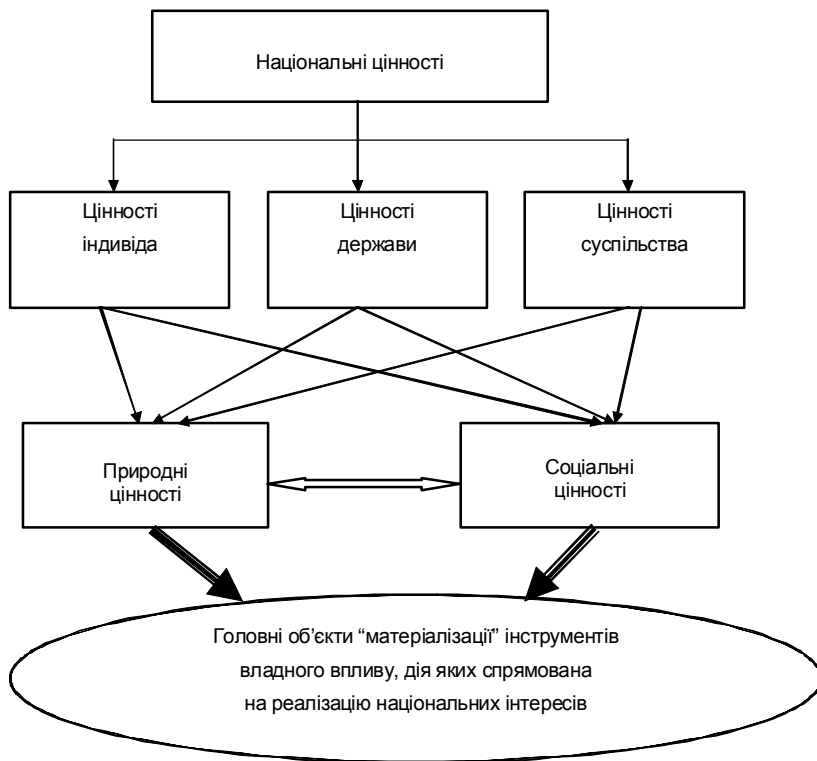

Рис. 2.2. Принципова структурна схема системи національних цінностей

Найважливішими соціальними механізмами, взаємодія яких певною мірою й творить складну систему - соціальний організм, є:

- механізм **соціальної активності особи та суспільства**, в основі функціонування та розвитку якого лежить наступна схема: соціальні цінності → ціннісні орієнтації → потреби → інтереси (усвідомлені потреби) → мотиви (спонукання до діяльності) →

орієнтація й установка на відповідну діяльність → цілі, які належить досягти внаслідок цієї діяльності → рішення розпочати діяльність → дії, тобто діяльність спрямована на задоволення потреб (у даному випадку йдеться про вартісні (мотиваційні) виміри соціальних процесів і явищ життєдіяльності особи та суспільства);

- механізм **соціальної диференціації суспільства на соціальні групи** та їх інтеграції у складні комплекси соціальних зв'язків, в основі якого схема майже аналогічна вищенаведених, і який фактично є структурним виміром соціальних процесів і явищ;

- механізм **соціальної організації суспільства**, диференціації його життєдіяльності на певні соціальні інститути та інтеграції цих інститутів у складні сукупності інституціональних соціальних зв'язків (в його основі - схема, притаманна механізму соціальної активності, а принципова відмінність полягає в тому, що він пов'язаний з організаційними вимірами життєдіяльності особи і суспільства);

- механізм **соціального управління суспільством**, якому притаманні управлінські параметри виміру відповідних соціальних явищ і процесів (цей механізм тісно пов'язаний з механізмами соціальної організації та соціальної активності, оскільки у ньому роль ключової ланки відіграє державно-управлінське рішення).

Очевидно, будь-яка зміна цінностей, ціннісних орієнтацій, інтересів (від індивіда до всього людства в цілому) не може не призвести до змін у функціонуванні й розвитку названих соціальних механізмів і, таким чином, в організації управління суспільними процесами. Тому принципово важливим є дослідження сучасних тенденцій суспільного розвитку, так би мовити "у ціннісному вимірі" в контексті феномена глобального світу, оскільки практичні результати вказаних досліджень мають бути основою суспільного розвитку та слугувати орієнтирами державного управління у сфері національної безпеки.

Останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменувалося активною переоцінкою цінностей і теорій. Можна погодитися з Д.Г.Грибановим, О.В.Драгановим, В.В.Лісюком, які стверджують, що під впливом глобалізаційних тенденцій "сучасна людина потребує нової соціально-політичної концепції суспільства" [41, с. 64]. З цього приводу В.Я.Матвієнко також зазначає: "Кінець ХХ століття постав як фінал класичної, стихійної, чи спонтанної, історії... кульмінаційним і водночас синтетичним пунктом цього руху є інте-

лектуальна, духовно-просвітницька революція, яка готує приход нового суспільного ладу, а у ширшому розумінні - нової світової цивілізації" [79, с. 7].

Тому сьогодні політологи, економісти, соціологи, культурологи, воєнні теоретики багатьох країн світу зайняті осмисленням тенденцій і наслідків процесів глобалізації. Так, розмірковуючи над цією проблемою в контексті глобального політичного прогнозування, А.С.Панарін вважає, що основні методологічні презумпції політичного прогнозування мають базуватися на таких принципах:

- **невизначеності майбутнього**, яка відповідає новій науковій картині світу, пов'язаній з критикою класичного детермінізму та відкриттям стохастичних процесів;

- **біфуркації**, тобто роздвоєності перебігу тих чи інших процесів, що досягли певної критичної величини, після якої втрачається однозначна залежність між минулим і майбутніми станами системи;

- **дискретності простору часу**, суть якого полягає в тому, що в точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, що дають якісно інше майбутнє (це, зокрема, означає, що традиційні екстраполяції наявних тенденцій не можуть слугувати основою довготермінового прогнозу суспільного розвитку, чого, на превеликий жаль, не враховують як в теорії, так і практиці державного будівництва та соціально-економічного розвитку в Україні, розробляючи відповідні проекти - один фантастичніший другого. Маються на увазі різноманітні стратегії, розраховані на період аж до 2040-50 рр.) [99, с. 10-11].

З огляду на те, що поняття "світова цивілізація" поступово увійшло до соціально-політичного вжитку в значенні світового співтовариства як певного цілого, запропоновані А.С.Панаріним принципи доцільно використовувати й при дослідженні сучасних тенденцій суспільного розвитку. Ще донедавна під цивілізацією розуміли той чи інший рівень та результати технологічного освоєння дійсності в контексті накопиченого матеріального та духовного багатства. Сьогодні ж до цього поняття вдаються, коли хочуть позначити способи та форми реалізації людської сутності в контексті гармонізації відносин у системі "суспільство - людина - природа" та зміцнення єдності, консолідації людства як спільноти, перед глобальними загрозами його існуванню, зокрема, екологічної загрози [33]. Усе більш очевиднішим стає те, що індустріальна циві-

лізація надала розвитку людства однобокого й збиткового характеру. Її наслідком стало значне руйнування навколишнього середовища, погіршення здоров'я багатьох поколінь людей.

Новий порядок розвитку людства за своєю суттю передбачає заперечення багатьох цінностей індустріальної епохи. Йому властиві риси та закономірності, які не є простим продовженням старих і багато чим від них відрізняються. Варто погодитися з тими науковцями, які стверджують, що керованість з боку людини динамікою подальшого суспільного розвитку має стати домінуючою характеристикою буття. Україй важливим при цьому є те, що відносини між суспільною системою та її окремими сферами, рівнями, підсистемами, іншими елементами є *рівноцінним індивідуальним виміром суспільного цілого*, до якого вони належать. Тобто будь-яка національна культура, її матеріальні та духовні цінності є рівноцінним індивідуальним виміром суспільного цілого - матеріальних і духовних цінностей людської цивілізації. Тому принципового значення набуває багатоваріантність розвитку, можливість реалізації за тих чи інших умов неоднакових варіантів розвитку одного й того самого суспільства, глибоке переосмислення ролі індивідуального та колективного (у тому числі глобального) інтелекту і, відповідно, нової концепції формування та розвитку людини. Сьогодні головним завданням українського суспільства є соціальна модернізація. У суспільній та індивідуальній свідомості відбувається руйнування традиційних ціннісних норм, витіснення їх новими. Нові ціннісні норми формуються виходячи із тих цілей та завдань, які стоять перед суспільством і відображають суспільні потреби, задоволення яких можливе тільки при науковій організації державного управління у сфері національної безпеки.

Принципові особливості середовища формування національних цінностей України

Суспільна система - це організація людей, створена для досягнення певних цілей. Тому далі такі системи будемо називати організаційними системами. Вони тісно пов'язані із середовищем, немов би виростають з нього, функціонують у ньому, а результати вказаного функціонування, у свою чергу, змінюють середовище. Таким чином, унаслідок розвитку організаційних систем одночасно відбувається й структуризація середовища шляхом внесення в ньо-

го певного порядку. Порядок у даному випадку розглядається як стійкість певним чином зорієнтованих елементів середовища.

Розглядаючи динамічні системи, В.А.Могилевський пропонує таку послідовність рівнів порядку в організаційних системах:

- **нижній рівень (моральний)**, що структурується моральними категоріями, які є значущі для середовища (у даному випадку - суспільства);

- **середній рівень (юридичний)**, що структурується поняттями і нормами права;

- **верхній рівень (концептуальний)**, що вибудовує певна концепція розвитку середовища (вона фіксує цілі, ресурси, механізми тощо розвитку) [82].

Моральні категорії є фундаментальними, оскільки визначають менталітет суспільства, його самоідентифікацію. В їх основі уявлення суспільства про добро і зло, сукупність моральних заборон, концептуальне співвідношення між індивідуалізмом і колективізмом. Останнє значною мірою визначає загальний обрис існуючих соціальних інститутів.

Юридичний рівень формує правовий простір і тим самим вносить ще один елемент упорядкування в середовище. Правові норми законодавчо закріплюють поняття добра та зла, створюють вузли сіті, в якій функціонують соціальні системи (суспільні групи, інститути держави тощо) й індивіди.

Щодо концептуального рівня, то він встановлює співвідношення загального та індивідуального у кінцевій меті (яку має намір досягти суспільство або його еліта, насамперед політична, яка спонукає суспільство до досягнення вказаної мети).

Не важко побачити, що ступінь керованості середовищем зростає в міру просування по рівнях ієрархії знизу-вгору, бо якщо на моральному рівні виконання вимог порядку є досить добровільним, то вже середній рівень накладає обмеження на свободу дій. Щодо концептуального рівня, то він є організуючим для діяльності як індивідуумів, так і систем.

При цьому середовище (суспільство) є деяка цілісність, якщо воно упорядковане за всіма рівнями і, навпаки - недостатній розвиток будь-якого рівня, наявність суперечностей у параметрах порядку (на рівні та між рівнями) порушує цілісність середовища

(суспільства), що в кінцевому результаті призводить до виникнення суперечностей в ньому.

З огляду на сказане можна стверджувати, що національні цінності в житті суспільства відіграють роль особливих ідеологічних основ, інтегруючих, комунікативних засад, що відносно стійкі, адекватні матеріальному та духовному потенціалу нації цінності є головними життєвими орієнтирами на шляху прогресивного суспільного розвитку.

Реальне життя подає досить багато прикладів, які свідчать про світоглядну невизначеність, розпорошеність і диференціацію українського суспільства, про системну кризу суспільних цінностей (на Заході подібні кризи називають "кризою ідентичності").

Подолання ситуації світоглядної невизначеності та "кризи ідентичності" можливе тільки шляхом переоцінки колишніх норм. Водночас варто зазначити, що у Законі України "Про основи національної безпеки України" відсутнє визначення поняття "національні цінності" [1]. Більше того, у цьому Законі національні інтереси визначені як життєво важливі, матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу, тобто національні цінності ототожнюються з національними інтересами. Чомусь такої думки дотримуються і деякі українські вчені. Так, В.О.Шевченко та М.М.Іващенко під національним інтересом також пропонують розуміти систему цінностей, що являє собою феномен суспільної свідомості, який ґрунтується на почутті належності до певного народу та відрізняється від системи індивідуальних цінностей [145, с. 5].

Таким чином, серед частини науковців та на законодавчому рівні має місце ототожнення поняття "національні цінності" з поняттям "національні інтереси". Крім того, якщо детально проаналізувати шосту статтю згаданого Закону, якою визначені пріоритети національних інтересів, то можна досить легко переконатися - більша частина їх не що інше, як національні цілі. Тобто спочатку національні цінності ототожнюються з національними інтересами, а потім останні за своєю значимістю "урівнюються" з національними цілями.

Необхідно погодитися з фахівцями, які стверджують, що в цілому національні цінності мають набути рельєфних рис у результаті їх екстраполяції на конкретно-історичні внутрішні та зовнішні умови, на особливості формування та розвитку держави

[15; 23; 76; 98; 118]. Так, постійне проживання на власній етнічній території й у відносно сприятливих кліматичних умовах, які об'єктивно не давали підстав для агресивності, жорстокості, експансії по відношенню до сусідніх націй і народностей, породили досить м'який, миролюбивий, доброзичливий і відкритий характер української нації. Але з іншого боку - необхідність постійної боротьби із завойовниками сформували в українському національному характері й самосвідомості унікальне поєднання рис кмітливого й наполегливого трудівника та мужнього, відважного і винахідливого воїна (козака). Структурні надбудови суспільства можуть змінюватися, але національні цінності повинні відігравати роль домінанти у визначенні магістральних напрямів національного життя [116].

У контексті сказаного заслуговує на увагу думка Р.Суні: "У великому міфі, який поширюється як головне пояснення розпаду Радянського Союзу, йдеться про те, що, нібито, єдині нації з власною самосвідомістю з'явилися після десятиліть, якщо не століть гноблення і скористалися наданою Горбачовим можливістю здійснити свою природну вікову мрію, в якій їм довго відмовляли, - мрію про незалежність і суверенітет. Проте при більш приземленому розгляді цієї ситуації слід було б вказати на те, яким чином розпад радянської системи став результатом - в усякому разі, на першому етапі - не націоналізму, що підняв голову, а слабкості центрального радянського керівництва".

Що ж було в основі слабкості радянського керівництва, на яку вказує Р.Суні? Як відомо, керівництво колишнього СРСР у другій половині 80-х рр. висунуло концепцію орієнтації суспільства і політичного курсу на "загальнолюдські цінності" (на той час досить модної серед наукової еліти). Але реально це фактично була *антитеза* цінностям "пролетарського інтернаціоналізму", хоча деякі представники вищого політичного керівництва СРСР цього й не усвідомлювали. Цілеспрямоване, масове насадження нової системи цінностей у радянському суспільстві, нехай навіть і під знаменами "загальнолюдських", не могло не ввійти у жорсткий конфлікт з матеріальною і духовною культурою, національною самобутністю, характером, традиціями націй і народностей, які населяли СРСР. Це не залишило жодних шансів його колишньому керівництву для збереження цілісності багатонаціональної

держави (це усвідомлення прийде, десь в середині 1991 р., але вже буде пізно - СРСР був приреченим на розпад).

Інакше кажучи, намагання з боку політичного керівництва офіційно насаджувати інші цінності - одна із головних причин розпаду СРСР. Подальший суспільно-політичний і економічний розвиток держав, які утворилися після розпаду СРСР, яскраве тому підтвердження. Вони кинулися в пошуки розуміння самих себе, проводячи нескінченні експерименти у політичній, економічній, соціальній та інших сферах і цілеспрямовано намагаючись відновити розуміння того, хто, ким вони є і хто є навколо них. І цей процес на теренах колишнього СРСР не закінчився до цього дня, у тому числі й в Україні! А отже, немає підстав стверджувати, що закінчився і процес дезінтеграції.

Безумовно, варто погодитися з А.Вендтом, що *соціальні загрози - явище рукотворне*, а не природне (не від Бога) [166, р. 405]. Тому можна стверджувати - головною змінною у процесі інтеграції (чи дезінтеграції) суспільства є ідентичність, в основі якої національні цінності та відчуття безпеки, під впливом яких формується усвідомлення загроз політичним керівництвом і населенням країни і на цій основі розробляється та здійснюється відповідна політики національної безпеки.

Сучасні європейські нації - це політичні утворення, які складаються із людей, які твердо вірять, що їх об'єднують певні ознаки, зокрема: походження, історичний досвід, територія, мова та багато інших, за допомогою яких вони себе ідентифікують і досить чітко розуміють, що знищення вказаних ознак є загрозою безпеці нації, тобто її існуванню.

Сьогодні в Україні є також спроби безоглядного насадження концепції "загальнолюдських цінностей" (фактично західно-християнських, а точніше - євроатлантичних цінностей), що також залишає мало шансів для вираження національної самобутності, характеру, звичаїв, традицій українського народу. І якщо Закони України будуть писатися виключно в контексті вказаних цінностей, то цілком імовірно, що може настати "криза самоідентифікації". Україна може й стане членом ЄС в найближчі десятиріччя, але що за народ буде проживати на території нашої держави, тобто які будуть його духовні цінності, традиції, мова, якщо вже

сьогодні значна частина населення (українців за походженням!) вважає за доцільне не спілкуватися українською мовою?

Головні світоглядні та геополітичні проблеми України лежать не у відсутності загальноприйнятої суспільством національної ідеї, а у марних спробах її відшукати, орієнтуючись на "західно-християнські цінності" (у нас вони "подаються" як "європейські стандарти"). Треба бути відвертими - тільки ідей ринку, демократії, прав і свобод людини для України, незважаючи на їх принципову важливість для подальшого розвитку держави, недостатньо. Вони не змогли стати панівними у свідомості мас і таким чином стати мобілізуючою і консолідуючою силою.

Для значної частини народу України такі поняття, як колективізм, соціальна справедливість, готовність до взаємодопомоги та ряд інших продовжують залишатися базовими цінностями світогляду, водночас як вказані цінності не є порівняно характерними для західно-християнської цивілізації.

У ситуації, яка склалася, задоволення потреб подальшого розвитку духовності народу України, зміцнення її суверенітету, збереження територіальної цілісності, становлення як держави консолідованої демократії має базуватися на органічному поєднанні "загальнолюдських" та специфічних національних цінностей України.

Разом з тим погляди відносно головних рушійних сил історичного розвитку досить розмаїті. Так, Г.Гегель вважав, що в основі історичного розвитку - розгортання "абсолютної ідеї", яка є надприродним і нічим не зумовленим духовним началом, що породжує реальний матеріальний світ - природу, людину, суспільство та людське мислення [30]. Близькою до нього є позиція Л.М.Гумільова, на думку якого історія народу, це не що інше, як прогрес та регрес його "духу", що народи й цивілізації змінюють одне одного в історичному процесі, як тільки виконують свою місію [43]. Але в основу тієї чи іншої теоретичної концепції "двигуна нації", врешті-решт, покладається одна з тез:

- процес виникнення і становлення етносу є наслідком причинно-детермінованих взаємин певних соціальних спільнот з їхнім природним оточенням;
- процес виникнення і становлення етносу є результатом реалізації деякого спонтанного ланцюга подій та явищ, в основі

яких: "дух", "роль особи в історії", "пасіонарність", "історична доля", тощо. У теорії випадкових процесів строго доводиться, що цілком імовірними є ситуації, коли при відомому стані процесу у деякий момент часу його подальший стан може не залежати від "минулого" [109]. При цьому часто "майбутнє" може прогнозуватися (передбачатися) нами з певною ймовірністю, але воно не пов'язане причинно-наслідковим зв'язком із "минулим". Для опису та моделювання таких ситуацій прийшлося ввести новий клас моделей - динамічні системи з джокерами [74]. Тут доречно згадати й концепцію випадкової події О. Курно, який увів у науковий обіг поняття *перехресних причинно-наслідкових* рядів. Його концепція виходить із того, що події, які виникають при зустрічі або комбінації явищ, що належать незалежним рядам, які утворилися у порядку причинності, є "явищами випадковими або наслідками випадку" [68, с. 86].

Скоріш за все в історії виникнення та розвитку етносів має місце одночасне поєднання обох процесів. Це означає, що не тільки відносини соціальних спільнот з природним оточенням творять етнос, а й сам етнос, його свідомість, його ціннісні орієнтації та увявлення творять етнос, оскільки вони спонукають його до дії, спрямованої на перетворення свого оточення.

Безумовно, це призводить до множинності етносів, але ні в якому разі не заперечує онтологічну рівноцінність будь-яких ознак етносів і будь-яких етносів взагалі. У розвитку будь-якого етносу тісно переплітається, так би мовити, "матеріальна" і "ідеальна" складова. Це означає, що соціальні інститути держави мають займати більш активну позицію, спрямовану на підтримку подальшого розвитку як титульної нації, так і інших етносів, що обов'язково передбачає наявність "увявлення" про цінності українського народу "завтрашнього" дня.

У контексті сказаного необхідно звернути увагу на значну обмеженість загальновідомого методологічного принципу історичних реконструкцій при аналізі етнічної структури суспільства. В його основі комплексне використання результатів наукових досліджень антропології, археології, палеогеографії, геології, палеонтології та інших наук. У сукупності це дозволяє розпізнати події конкретного історичного часу виходячи з нього самого, але тільки певною мірою. Намагання з'ясувати закономірності виникнення

та розвитку етносів, передбачити їх майбутнє тільки на підставі навіть комплексного, системного аналізу результатів досліджень цих наук досить важко. І деякою мірою підтвердження правоти такого погляду на динаміку розвитку етносів можна знайти у Дж.Сороса, у його теорії рефлексивності. Обґрунтовуючи своє бачення історичного розвитку він пише: "Факти зі світу природи не залежать від тверджень, які щодо них висувають вчені. Це їх ключова риса, і вона дає змогу фактам слугувати критерієм слушності або хибності тверджень. У ситуації з мислячими учасниками все не так. У цьому випадку існує двосторонній зв'язок. З одного боку, учасники прагнуть сформувати картину, яка б узгоджувалася з реальністю. Я називаю це пасивною, або пізнавальною функцією. З другого боку, вони прагнуть змінити дійсність за власним бажанням. Я називаю це активною функцією, або функцією участі. Коли обидві функції діють одночасно - таку ситуацію я називаю рефлексивною" [124, с. 34-35]. Дж.Сорос переконаний, що рефлексивність має місце у будь-якому історичному процесі.

Важко не погодитися з Дж.Соросом, коли він пише, що теперішні думки можуть впливати на події в майбутньому. У майбутньому ці події перетворюються на досвід, який зможе впливати на мислення учасників. Тобто поточні зміни у сподіваннях впливають на майбутнє, яке вони покликані передбачити. Ця особливість й вирізняє події історичного значення, які не просто змінюють світ, а змінюють наше розуміння світу, і це нове розуміння світу, у свою чергу, по-новому і в непередбачуваний спосіб впливає на його функціонування. Взаємодія матеріального та ідеального цікава саме тому, що вони не збігаються і не визначають одне одного. Брак відповідності перетворює упередження учасників на рушійну силу історії. Помилки, хибні погляди і концепції учасників впливають на історичні події так само, як генетичні мутації впливають на розвиток біології: вони творять історію. Інакше кажучи, поточні зміни у сподіваннях впливають на майбутнє суспільного організму, яке вони покликані передбачити. Тому такою значною є роль ідей у розвитку будь-якого етносу, оскільки їх взаємодія з матеріальними умовами творить діалектичний реальний процес історичного буття.

Відомо, що етнічна структура є фундаментальним історичним чинником формування матеріальних і духовних цінностей будь-

якого суспільства, а Україна протягом століть в етнічному плані є досить різнобарвною територією. Як свідчать дослідження вчених, існує антропологічна спадкоємність між племенами, які населяли територію сучасної України в епоху бронзи скіфами, представниками черняхівської культури, антами. Особливе значення має антропологічна неперервність населення Середнього Подніпров'я. Це означає, що в цьому регіоні завжди існувало відносно осіле населення схожого антропологічного типу, хоча й має локальні особливості на всій території України із-за різних природних обставин життєдіяльності та впливу інших популяцій [112].

На розвиток українського етносу суттєвий вплив справили і справиє релігійний чинник, але, на відміну від інших націй, він став гальмівним і деструктивним фактором формування української нації, оскільки в XVII ст. завершилося покатоличення аристократичних українських родів і Україна фактично втратила свою національну еліту [42; 136].

Складною є палітра інших етнічних спільнот (росіян, поляків, мадяр, словаків, німців, румунів, чехів та інших), які опинилися на Україні за різних причин: політичних, економічних, релігійних, військових та ін. [40; 43; 64; 71].

Таким чином, сучасне українське суспільство складається з двох взаємозв'язаних компонентів: автохтонного українського етносу, що постав на цій землі і витоки якого губляться в глибині тисячоліть, і представників численних етнічних меншин та етнічних груп. Тому його етнічна структура є досить різнобарвною за етнічною палітрою, перебуває в динамічному стані, що, безумовно, справиє вплив на політичну, економічну та інші сфери національної безпеки.

Кожен етнос народу України має свої специфічні архетипи світогляду та поведінки, які вирізняють його представників від інших. Ці ознаки для етносу є найвища цінність. Водночас потреби стабільного і прогресивного суспільного розвитку України потребують світоглядної переоцінки цінностей одних етносів в очах інших, їхнього позитивного сприйняття з тим, щоб зняти дилему між суспільною інституціоналізацією та самоідентифікацією індивіда. Розв'язати цю проблему має виважена етнокультурна політика держави, розробка та впровадження якої має бути одним із головних завдань органів державної влади.

Звичайно, розв'язання вказаної проблеми залежить від багатьох чинників. Зокрема, дуже важливим є врахування культурно-історичних особливостей становлення Української держави, які не можуть не впливати на формування національних цінностей, а отже і на сутність та спрямованість державного управління у сфері національної безпеки.

По-перше, однією із принципових особливостей становлення Української держави є те, що на її території сформувалася своєрідна геополітична межа трьох провідних світових цивілізацій (у зв'язку з попереднім входженням західних областей України до складу Австро-Угорської імперії та Польщі, межа між західно-християнською та православною цивілізаціями, а ісламський анклав пов'язаний з історією кримсько-татарського народу).

По-друге, незважаючи на те, що український народ завжди мав свою Вітчизну, йому випала доля здобути незалежність тільки на рубежі третього тисячоліття, оскільки Україна перебуває в серці регіону, де зосереджені суперечності, спричинені нестабільністю стратегічного порядку. Це одна із причин того, що так і не були зібрані всі етнічні землі України [113]. Так, у XIII ст. Україна зазнала нападу татаро-монгольських завойовників при їх рухові на Захід, а під час двох світових воєн XX ст. - нападу західноєвропейських країн у процесі їх збройної експансії на Схід (Особливості геостратегічного положення України підтверджує й той факт, що із 50-ти стратегічних операцій, проведених за роки Великої Вітчизняної війни, 16 - було здійснено на території України) [61]. При цьому досить поширеною є думка, що Україна в ті часи не змогла відстояти незалежність із-за неспроможності забезпечити свою національну безпеку. Але можна привести й інші причини, наприклад, неспроможність національної еліти усвідомити національні цінності української нації та об'єднати її навколо них у боротьбі за державний суверенітет.

По-третє, історична доля українського народу так склалася, що в період з кінця 30-х і фактично до середини 50-х рр. минулого століття на території держави мали місце події, які можна кваліфікувати як поєднання елементів світової, вітчизняної, громадянської та національно-визвольної воєн. Результатом стало загострення регіональних, міжетнічних, міжконфесійних та соціальних протиріч по відношенню до національних ідеалів, історичних та ду-

ховних цінностей. Тому українська нація настільки травмована нечуваними фізичними та духовними агресіями під час цих війн, а також геноцидом-голодомором, здійсненим радянською владою у 30-ті рр., що ніяк не може відновити свої духовні та фізичні сили.

Крім того, на фізичний стан нації, безумовно, продовжує впливати доведене до катастрофічного стану оточуюче середовище та наслідки Чорнобильської катастрофи. У кінцевому результаті це певною мірою стало трансформуватися у невизначеність та нерішучість у питаннях вибору принципів напрямів забезпечення національної безпеки, байдужість окремих верств населення щодо гострої необхідності розв'язання ключових проблем національної безпеки, збереження національних цінностей що, безумовно, доповнює негативну палітру можливих конфліктних ситуацій в майбутньому.

По-четверте, після Другої світової війни Україна як суб'єкт держави - переможниці приєднала до себе більшість українських етнічних земель. Але в суміжних країнах мають місце досить неоднозначні оцінки щодо утворених у післявоєнний час сухопутних та морських кордонів України. Тому загострення суперечностей на територіальному ґрунті може виникнути практично на будь-якій ділянці державного кордону України. Це зумовлює необхідність підвищеної уваги до забезпечення воєнної безпеки держави, а також постійної готовності органів ДУНБ до можливого тиску з боку наших сусідів, спрямованого проти державного суверенітету та територіальної цілісності України.

По-п'яте, геополітика колишнього Центру, спираючись на традиційно високий науковий та технологічний потенціал України, сприяла тому, що в післявоєнний час на території України були створені перші у світі міжконтинентальні ракети, освоєно виробництво інших високотехнологічних систем. Україна входить у п'ятірку космічних держав світу, десятку провідних країн-експортерів товарів і послуг військового та спеціального призначення. Загальновідомі її досягнення в галузі транспортного літакобудування, кораблебудування, медицини. Але більшість освоєних Україною технологій в промисловості та сільському господарстві є технологіями підвищеного ризику. Штучні чи природні аварії на відповідних виробництвах можуть створити обстановку, близьку до застосування ЗМУ [55; 104]. Яскравим прикладом є аварія на

ЧАЕС, значна кількість аварій у вуглевидобувній промисловості, стан, в якому перебувають виробничі фонди багатьох підприємств хімічної промисловості, тощо.

По-шосте, Україна, де-юре будучи одним із засновників ООН, де-факто тривалий час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Тому на момент набуття державного суверенітету вона не мала фахівців у сфері стратегічного планування та управління. Через це та через слабку поінформованість суспільства політична доцільність швидко отримала пріоритет по відношенню до висновків та рекомендацій науки. На основних напрямках державного будівництва не було забезпечено єдності стратегії реформ та науки. Українській політичній еліті і сьогодні часто притаманне одномірне розуміння суперечностей, які лежать у природі національної безпеки.

По-сьоме, для України надзвичайно важливим елементом політичної стабільності є належна співпраця законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Проблема полягає в тому, що, як показує досвід суспільно-політичних реформ на пострадянському просторі, посттоталітарні країни, як правило, мають кілька відносно автономних інститутів влади, які не володіють реальним інструментарієм для узгоджених дій та психологічно не готові для визнання іншої влади як рівноцінної собі, оскільки носіями влади є люди з менталітетом, сформованим у тоталітарних умовах, який вимагає безумовного підпорядкування.

Таким чином, Україна сформувалася як регіональна, поліетнічна та поліконфесійна держава зі своїми внутрішніми суперечностями, які не можуть не впливати на її "ціннісні координати", що має обов'язково знаходити своє відображення в процесі розробки та впровадження політики національної безпеки.

Структура національних цінностей України та їх взаємозв'язок із національними інтересами і цілями

У працях українських вчених проблема формування національних цінностей в контексті забезпечення національної безпеки, їх взаємозв'язку з національними інтересами і цілями майже

не розглядається. Так, у досить фундаментальних працях, присвячених стратегічним пріоритетам розвитку України [91; 125; 126; 132], розв'язання проблеми визначення суті, механізмів, принципів, закономірностей формування національних цінностей як головної передумови ефективного державного управління у сфері національної безпеки, забезпечення цілісності суспільства, його стабільного і прогресивного розвитку практично не досліджується. Більшою мірою йдеться про зовнішньополітичні аспекти стратегічного розвитку України, стратегію економічного і соціального розвитку, а стратегічні пріоритети у гуманітарній сфері загалом зводяться до етнополітичних проблем і проблем формування громадянського суспільства.

Важко заперечувати важливість цих питань для подальшого розвитку суспільства і держави, але історія багата прикладами, коли навіть втрата державності не призводить до загибелі нації. Найяскравіший приклад - єврейська нація. Незважаючи на втрату власної держави, їм вдалося зберегти упродовж багатьох століть свої національні цінності (передусім духовні), що стало одним із ключових чинників досить швидкого відродження державності.

Суспільне середовище, потреби, інтереси, цінності, певним чином спрямовані емоції у сукупності зумовлюють формування життєвої позиції особистості, яка включає в себе орієнтацію у навколишньому середовищі, ставлення до людей, суспільно-політичної системи, установку і готовність до здійснення певних дій, форми та способи цього здійснення [70; 127]. Це передбачає засвоєння особистістю певного світогляду, різноманітних знань, вироблення переконань, соціальних і професійних навичок, розвиток міжособових відносин, залучення її до активної трудової та громадсько-політичної діяльності. Тому формування активної життєвої позиції особистості, спрямованої на захист і розвиток національних цінностей, має бути стратегічним пріоритетом в діяльності органів державної влади при розробці та впровадженні державної політики з питань національної безпеки.

Результати наукового аналізу життєвих позицій особистості, її ціннісних орієнтацій є ключем виявлення "больових точок" впливу на них з боку суспільства і, насамперед, держави дозволяє об'єктивно оцінити рівень соціальної напруженості в суспільстві, сформулювати й здійснити відповідну політику щодо зниження вказано-

го рівня. На жаль, у філософській літературі поки що відсутня наукова класифікація і типологія життєвих позицій особистості, чіткі критерії та основи їх поділу [139]. Водночас є всі підстави стверджувати, що **національні цінності** - це уособлення цінностей індивіда (особистості), цінностей суспільства та цінностей держави, а об'єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ зумовлює можливість розподілу цінностей на природні й соціальні.

Природні цінності для людини та суспільства зумовлені тим, що безпека особи та суспільства пов'язані з необхідністю мати житло, їжу, а також з необхідністю задоволення інших потреб біологічного характеру. Однією із таких цінностей є географічно визначена територія, без якої неможливе існування держави, тобто це та природна цінність, без наявності та належного захисту якої неможливо говорити про безпеку держави і суспільства [140]. Наявність тих чи інших природних ресурсів теж необхідно вважати природними цінностями суспільства, оскільки вони визначають величину потенціалу, який може бути використаний державою для забезпечення національної безпеки.

Соціальні цінності зумовлені суспільним характером існування людини. Вони більш перемінливі ніж природні цінності, незважаючи на те, що технологічна могутність та зростаючі потреби людини в останнє століття досить потужно впливають на структуру, ієрархію, обсяг і пріоритетність для людини (суспільства) природних цінностей.

На основі аналізу світоглядних, культурологічних, історичних, соціально-економічних, географічних, демографічних особливостей і традицій розвитку України, основних концепцій і визначень категорії "національні цінності" у загальному вигляді може бути сформована така система основних національних цінностей України:

- державний суверенітет;
- територіальна цілісність;
- демократичні основи розвитку;
- працелюбство;
- духовність;
- сім'я;
- рівноправність народів, які населяють Україну;

- самовідданість при захисті Батьківщини;
- соціальна справедливість;
- колективізм;
- матеріальне та духовне надбання народу України;
- миролюбність;
- толерантність;
- доброзичливість.

Очевидно, цей перелік можна скоригувати. До того ж варто погодитися з І.Ф.Надольним, що в сучасних умовах відбувається міксеризація (змішування) народів і маргіналізація (опроміжнення) носіїв культури, структури національного менталітету [87, с. 56].

За способом існування цінності можна класифікувати як об'єктивні та суб'єктивні, індивідуальні та групові, суспільні та державні, довготривалі (фактично "вічні", роль яких, наприклад, виконують пануючі в суспільстві релігійні норми і традиції) та відносно тимчасові.

Як показано вище, цінність є об'єктивною у тому плані, що її носій має об'єктивну природу, але значущість цінності завжди визначається індивідом. Тому будь-яка цінність завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу. З огляду на це не можна погодитися з російським дослідником А.В.Возженіковим, який стверджує, що природні цінності необхідно віднести до об'єктивних [96]. Так, територіальна цілісність держави є цінністю, коли вона так оцінюється суспільством, яке готове їх захищати за будь-яку ціну. Якщо цього немає, вона не є цінністю. Цінність породжує переконання, а воно, як зазначав ще М.Монтень, може бути достатньо сильним, щоб заставити людей відстоювати його навіть ціною власного життя [84, с. 66].

Можна також стверджувати, що такі цінності, як ідеали, моральні норми, ціннісні уявлення про безумовно справедливе, прекрасне мають об'єктивний характер у тому плані, що людина пристосовується до них, як до вже існуючої системи цінностей у суспільстві й залежно від вказаної системи вона не тільки коригує свою поведінку, а й стає власне особистістю. Врешті-решт, будь-яка система соціальних цінностей є узагальненою інтегральною оцінкою суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і сьогоденних поколінь нації.

Соціальною цінністю може бути будь-який об'єкт, якщо він є фокусом намагань і потреб соціальної групи чи окремої людини його зберегти (розвинути, захистити тощо), тобто якщо цей об'єкт розглядається як життєво важлива умова їх існування. Тому соціальні цінності слугують мірою оцінки вчинків суспільства, соціальних груп і окремих індивідів з точки зору їх співвідношення з прийнятою ними системою цінностей.

Очевидно, структура системи соціальних цінностей не є незмінною. Вона формується в процесі розвитку суспільства, але принциповим є те, що часові масштаби її існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві. З цього приводу А. Тойнбі писав, що у процесі взаємодії різних культур форми суспільної організації більш-менш засвоюються успішно, а от ядро культури, система цінностей та ціннісних орієнтацій - дуже важко і рідко [130, с. 587]. Тобто створити ту чи іншу модель державно-політичного устрою і, відповідно, систему державного управління не так вже й важко, але чи буде вона функціонувати так, як очікувалося? Це запитання залишається відкритим, якщо при цьому не була врахована максимально можливою мірою система національних цінностей.

Наприклад, до цього часу у багатьох народів у системах їх суспільних цінностей присутні естетичні цінності античного світу, які продовжують здійснювати активний вплив на ціннісні орієнтації індивіда, а такі цінності, як рівність і соціальна справедливість концепції "пролетарського інтернаціоналізму", незважаючи на офіційно відмову від неї, і сьогодні є важливими елементами реальної системи соціальних цінностей, а отже, і ціннісних орієнтацій значної частини народів, які нині проживають на пострадянському просторі, у тому числі й українського суспільства.

Вищевикладене щодо природи та сутності національних цінностей дає змогу зробити висновок, що вони є найбільш стабільний і, відповідно, найменш рухливий елемент системи забезпечення національної безпеки. Тому в ієрархії національні цінності - національні інтереси - національні цілі пріоритет належить національним цінностям.

Вище було показано, що виділити із множини національних інтересів життєво важливі є досить складним завданням. Що ж до визначення пріоритетних національних цінностей (тобто

побудови їх ієрархії), то це проблема, яка не має розв'язання. У даному випадку питання має ставитися так: або це національна цінність, або - ні.

Разом з тим унаслідок екстраполяції національних цінностей на конкретно-історичні умови розвитку нації (суспільства) формуються відповідні національні інтереси, у тому числі пріоритетні, які проголошуються на офіційному рівні. Але на протигагу національним цінностям, національні інтереси відносно динамічний елемент системи забезпечення національної безпеки. На їх структуру, спрямованість, актуальність, необхідну інтенсивність і наполегливість щодо реалізації здійснюють постійний вплив тенденції визначальних і усвідомлених політичною елітою потреб суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку в конкретний історичний відрізок часу.

Національні цілі формуються в руслі національних інтересів. Їх зміст та спрямованість головним чином визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави й ступенем необхідності реалізації національних інтересів. Тобто національні цілі мають бути спрямовані на захист і реалізацію національних інтересів. Тому це найбільш рухливий елемент системи забезпечення національної безпеки.

Національні цілі - своєрідна декомпозиція національних інтересів, визначення яких апіорі дозволяє побудувати деяку гіпотетичну модель кращого стану (кращих і безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави. Практичне втілення в життя вказаної моделі зумовлює, у свою чергу, декомпозицію національних цілей у національні завдання, які за своєю суттю у більшості випадків є кількісно визначені національні цілі, оскільки мають визначати: однозначну послідовність дій, терміни виконання, необхідні засоби (ресурси), способи їх використання, виконавців тощо. При цьому варто зазначити, що у тріаді: національні цінності - інтереси - цілі, які є, так би мовити, головними мотиваційними і об'єктивними чинниками формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки, інтереси (потреби) і тим більше цілі різних суспільних груп можуть набувати антагоністичного характеру. Це досить часто можна спостерігати в практиці стратегічного планування та управління у сфері забезпечення національної безпеки України.

Таким чином, національні цінності визначають сутність (зміст), цілісність і стійкість, національні інтереси - структуру і характер, а національні цілі - конфігурацію та спрямованість формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки, що й знайшло своє відображення на рис. 2.3. Національні цінності, інтереси та цілі є також наріжними каменями при розробці концепції, доктрини та стратегії національної безпеки. Тому В.Л.Манілов не без підстав зазначає, що: "визначальну роль у формуванні, функціонуванні, забезпеченні ефективності системи національної безпеки відіграє, з одного боку, адекватне матеріальному і духовному потенціалу народу усвідомлення національних цінностей, інтересів і цілей, з другого - їх закріплення в політичній, соціально-економічній організації суспільства, державному і культурному будівництві, у практичній політиці" [77, с. 30].

Нагадаємо, що й операціоналізація самого поняття "національна безпека" у своїй основі має два підходи: або це поняття розглядається в контексті системи національних інтересів, або в контексті системи національних цінностей.

Тому з урахуванням вищезначеної оцінки місця та ролі національних цінностей, інтересів і цілей в процесі формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки варто поглянути на цю проблему і з іншого боку.

По-перше, як справедливо зазначає Д.М.Гвішіані, управління складними соціальними системами лише виходячи з короткострокових цілей неминуче призводить із часом до погіршення результатів їх функціонування [29]. Це ще раз підтверджує ту ключову роль, яка належить національним цінностям й інтересам при формуванні та функціонуванні системи забезпечення національної безпеки (СЗНБ).

По-друге, поняття СЗНБ досить широко використовується в теорії національної безпеки. Воно було включене і до понятійного апарату в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України. Проте деякі українські науковці, зокрема, В.Б.Вагапов, О.М.Гончаренко та Е.М.Лисицин заперечують навіть право на існування поняття СЗНБ [37; 38].

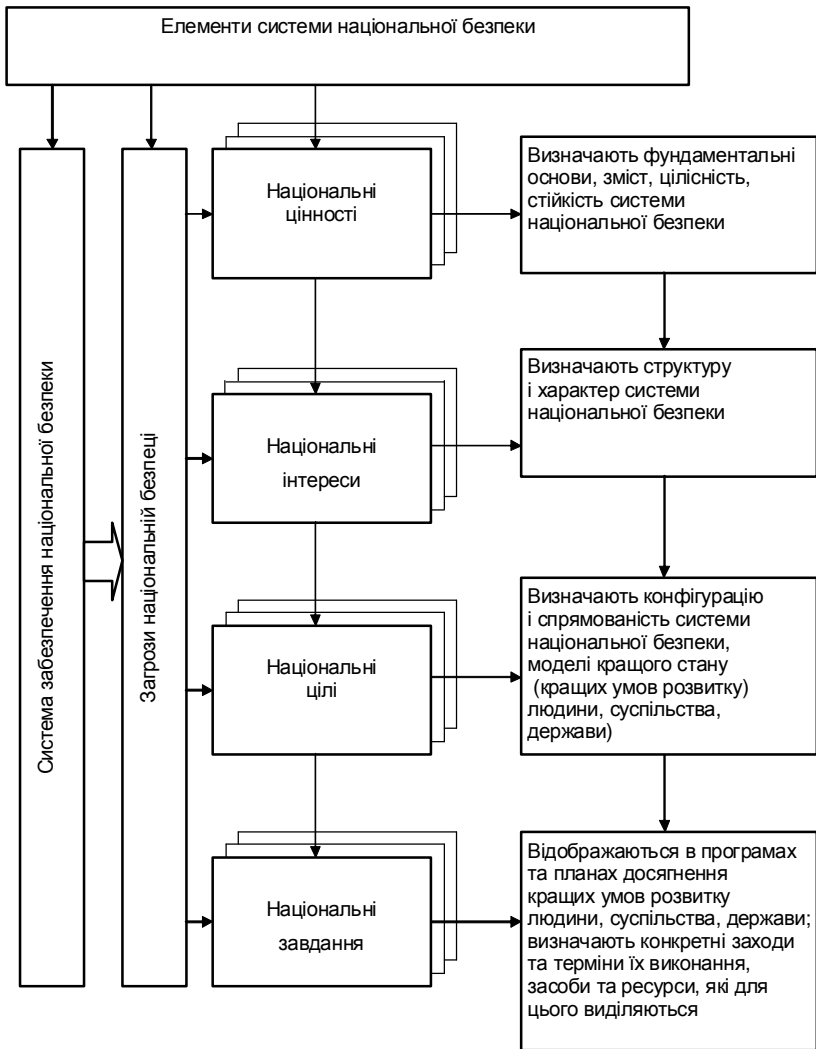

Рис. 2.3. Взаємозв'язок національних цінностей, інтересів і цілей та їх вплив на систему забезпечення національної безпеки

На жаль, і в Законі України "Про основи національної безпеки України" вказане поняття відсутнє [1]. Тому доцільно спинитися на позиціях вказаних українських вчених щодо цього питання.

Розмірковуючи над сучасним розумінням проблеми національної безпеки та її пріоритетів, В.Б.Вагапов, О.М.Гончаренко та Е.М.Лисицин вважають, що термін СЗНБ "лише засмічує теорію та заплутує її практичне застосування" [38, с. 21]. Такий висновок вони роблять головним чином на підставі критичного аналізу цього поняття, яке було приведене у згаданій Концепції.

Дійсно, наведене у вказаній Концепції поняття СЗНБ заслуговувало критики. Але це не є підставою для заперечення необхідності створення СЗНБ. Національна безпека є не тільки узагальнена характеристика певної соціальної системи, яка характеризує її певний ступінь захищеності від загроз прогресивного розвитку. Це також одночасно одна із головних функцій соціальної системи (хто ж буде забезпечувати, турбуватися про вказану захищеність, як не сама ж соціальна система!).

Силові структури, відповідні органи державного управління, з наявними у їх розпорядженні ресурсами, силами й засобами, і навіть окремі громадяни, діючи у визначеному правовому полі, є складовою соціальної системи і водночас спрямовують свої зусилля на забезпечення її безпеки.

Головною причиною, яка зумовлює доцільність створення СЗНБ, є результат аналізу співвідношення національних цінностей з внутрішніми та зовнішніми умовами розвитку держави та суспільства і, як наслідок вказаного аналізу - визначення тієї чи іншої сукупності загроз національним цінностям та інтересам, для нейтралізації яких власне й розробляється Стратегія національної безпеки.

З прагматичної точки зору очевидно, що загрози національним цінностям та інтересам впливають на конфігурацію, характер, структуру, зміст та вектор основних зусиль реально створеної СЗНБ. Тільки за відсутності загроз (або, якщо вони такі, що ними можна знехтувати) або відсутності будь-яких інтересів і цілей у суспільства і держави щодо свого подальшого розвитку, потреби у СЗНБ не виникає.

Дійсно, чи потрібні, наприклад, збройні сили та оборонно-промисловий комплекс, якщо відсутні загрози у військовій сфері, або

який сенс розробляти та постійно вдосконалювати досить значний масив чинного законодавства, створювати відповідні організаційні структури, піклуватися про забезпечення достатності потенціалу СЗНБ? І, навпаки, чим вищий рівень вказаних загроз, тим актуальнішим є належне вирішення питань щодо ефективного функціонування СЗНБ.

Водночас ще треба підкреслити, що визначальною домінантою при формуванні СЗНБ і при розробці Стратегії національної безпеки є все-таки національні інтереси і цілі, а не загрози щодо їх реалізації. Цілком очевидно, що за відсутності усвідомлених суспільством інтересів, рівень загроз щодо їх реалізації визначити неможливо. Можна навіть стверджувати, що у такому разі рівень вказаних загроз фактично знижується до нульової позначки. У реальному житті, звичайно, так не буває. Кожна держава, нація, суспільство, суспільна група має своє уявлення про потреби (інтереси) свого прогресивного розвитку, а отже, виникають й ті чи інші загрози щодо їх реалізації.

Загрози національним цінностям та інтересам є похідними від останніх і умов їх реалізації. Результати аналізу загроз (суть, джерела, структура, рівень, спрямованість, інтенсивність) зумовлюють включення до порядку денного питання щодо формування та здійснення комплексної державної політики з питань національної безпеки, зокрема створення СЗНБ та її ефективного функціонування, але домінантою, яка визначає структуру та цілеспрямованість вказаної системи, все-таки є сукупність національних інтересів та їх ієрархія.

Глава 3. Ідентифікація та моніторинг загроз національній безпеці

Структуризація небезпек національним інтересам

Небезпеки реалізації національних інтересів з огляду на вищевикладену сутність понять "виклик", "загроза" та з урахуванням ймовірності (ризик) виникнення умов, за яких формується потенціал протидії реалізації національним інтересам, можуть бути

розташовані у такій послідовності (за ступенем їх негативного впливу на реалізацію інтересу):

- потенційний виклик (дуже малий ризик);
- реальний виклик (малий ризик);
- потенційна загроза (середній ризик);
- реальна загроза (великий ризик);
- реальна небезпека (дуже великий ризик).

Потенційний виклик - це ситуація, коли є ймовірність виникнення умов, за яких може формуватися (формується) потенціал протидії реалізації національним інтересам. У даному випадку головною функцією органів державної влади є прогнозування ризиків завдання збитків у тій чи іншій сфері національної безпеки в разі виникнення умов, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам та вжиття заходів профілактично-превентивного характеру щодо блокування виникнення вказаних умов. Інакше кажучи, це ситуація, коли відбувається накопичення певного потенціалу протидії реалізації національного інтересу (інтересам).

Реальний виклик - це ситуація, коли завершилося формування передумов (завершилося накопичення значного потенціалу) протидії реалізації національним інтересам, але протидії досягненню національних цілей у формі офіційних заяв, політичних, економічних чи інших дій ще немає. За цих умов головною функцією органів державної влади є своєчасне виявлення ситуації та основних суб'єктів (об'єктів), які можуть реалізувати вказаний потенціал, тобто протидіяти національним інтересам, уточнення завдання можливих збитків у тій чи іншій сфері національної безпеки (які оцінюються як малий ризик для забезпечення національної безпеки) та здійснення низки адекватних виклику заходів профілактичного характеру (для блокування його трансформації у потенційну загрозу). Тобто це ситуація, коли накопичено потенціал, достатній для протидії реалізації інтересу, але офіційні заяви з боку тих чи інших суб'єктів, інші дії, спрямовані проти його реалізації, - відсутні.

Потенційна загроза - це ситуація, коли має місце цілком очевидна протидія досягненню національних цілей, цілком очевидний намір завдання шкоди (збитку) національній безпеці у

формі офіційних політичних, економічних чи інших дій без застосування засобів збройної боротьби, коли вже можна вести мову про завдання певної шкоди (збитку) національній безпеці. Але її масштаби за будь-яких умов не зачіпають життєво важливі національні інтереси (суверенітет, територіальну цілісність тощо). Вони головним чином мають локальний характер, тобто це сукупність умов, які, безумовно, вимагають реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх негативного впливу на національну безпеку. У разі виникнення потенційної загрози органи державної влади мають вдатися до заходів прямої протидії загрози з метою запобігання її трансформації у реальну загрозу. Ці заходи мають бути адекватними рівню загрози, але у будь-якому випадку застосування збройної сили в сукупності засобів і способів, які використовуються для захисту національних інтересів, має виключатися. Таким чином, для цієї ситуації характерним є очевидний намір протидії реалізації інтересам у формі офіційних заяв з боку тих чи інших суб'єктів, інших дій без застосування силових методів. Має місце завдання шкоди національній безпеці, але її масштаби не зачіпають життєво важливі національні інтереси.

Реальна загроза - це ситуація, коли має місце не тільки цілком очевидна протидія досягненню національних цілей, а й цілком очевидний намір завдати шкоди (збитку) життєво важливим національним інтересам у формі офіційних чи неофіційних політичних, економічних та інших дій, але без застосування засобів збройної боротьби. Водночас загроза збройного нападу досить висока. Вже можна вести мову про завдання значної шкоди (збитку) національній безпеці, масштаби якої зачіпають життєво важливі національні інтереси, але головним чином мають локальний характер. Тобто це сукупність умов, які безумовно вимагають негайної реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх подальшого негативного впливу на національну безпеку.

У разі виникнення реальної загрози органи державної влади мають вдатися до активних і рішучих заходів прямої протидії загрози з метою запобігання її переростання у реальну небезпеку. Ці заходи мають бути комплексними, передбачати залучення всіх наявних у розпорядженні органів влади засобів і способів, але бути адекватними рівню загрози і, як правило, виключити необхідність застосування збройної сили для захисту життєво важливих інтересів.

За реальної загрози шкода (збитки) життєво важливим національним інтересам не досягають рівня, коли відбувається порушення цілісності системи, втрачаються можливості виконання нею життєво важливих функцій. Таким чином, у ситуації реальної загрози має місце протидія реалізації життєво важливим національним інтересам, але вона має вибірковий характер і без застосування збройної сили. Водночас загроза застосування засобів збройної боротьби досить висока (зброя може бути застосована у будь-який момент). Має місце завдання шкоди реалізації життєво важливих інтересів, але її масштаби мають локальний характер. У цілому завдання шкоди національній безпеці не досягає рівня, коли відбувається порушення цілісності соціальної системи та держави й втрачаються можливості виконання ними життєво важливих функцій.

Реальна небезпека - це ситуація, коли склалися умови, за яких безпосередня небезпека завдання збитку (шкоди) життєво важливим національним інтересам і національним цінностям є реальністю. Це, наприклад, ситуація, коли вже розпочалася війна або коли вона може розпочатися у будь-який момент. З огляду на це держава має використати всі наявні у її розпорядженні засоби для захисту вказаних інтересів, у тому числі засоби збройної боротьби (військову силу).

При цьому перевищувати рівень загрози є не тільки допустимим, а й бажаним (аж до розгляду практичних питань щодо вжиття превентивних заходів) з метою блокування джерела (джерел) загрози у найбільш короткі терміни, оскільки від цього залежить величина збитків для національних інтересів. Тому це ситуація, коли ймовірність запровадження воєнного стану на всій території держави є надзвичайно високою, оскільки протидія реалізації життєво важливих національних інтересів має комплексний характер, як правило, із застосуванням збройної сили. Відбувається порушення цілісності соціальної системи та держави й втрачаються можливості виконання ними тих чи інших життєво важливих функцій (частково або повністю).

Звичайно, запропонована класифікація, як і будь-яка інша, має умовний характер. Причому кожне із приведених понять має відносно самостійне значення. Вказану класифікацію можна доповнити, а саме:

- за характером виклики та загрози можуть бути соціальні, техногенні чи природні;
- за розмахом та масштабами можливих наслідків - глобальними, регіональними, субрегіональними, національними, локальними;
- за функціональними сферами національної безпеки - політичними, економічними, інформаційними тощо;
- за спрямованістю - внутрішніми чи зовнішніми;
- за терміном дії - довгостроковими чи короткостроковими тощо.

Водночас запропонована класифікація:

- дозволяє ідентифікувати будь-яке явище (подію, процес, ситуацію) як потенційний чи реальний виклик, потенційну чи реальну загрозу або реальну небезпеку національним інтересам і, відповідно, планувати та вжити комплекс заходів щодо формування та забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення національної безпеки;
- може бути використана при моделюванні процесу забезпечення національної безпеки;
- є важливою при визначенні та уточненні сукупності національних цілей;
- дозволяє відмовитися від традиційного включення до базових нормативних документів у сфері забезпечення національної безпеки досить гіпотетичного переліку потенціальних і реальних загроз національній безпеці, не проводячи між ними межі. (Як ми вже зазначали, вказаний у нормативних документах України перелік у кращому випадку являє собою не що інше, як певну комбінацію потенційних та реальних викликів і загроз, яка вже на момент її включення до базового документа втрачає сенс у контексті розробки та впровадження *реальної практичної* державної політики національної безпеки);
- передбачає можливість *кількісно* оцінювати рівень небезпек національній безпеці шляхом визначення можливих ризиків завдання шкоди (збитку) національним інтересам за тих чи інших умов їх реалізації.

Потенційні та реальні загрози національній безпеці

Від адекватної оцінки загроз національним інтересам (зокрема вони потенційні чи реальні) залежить перелік та змістовне наповнення відповідних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу загроз реалізації національних інтересів. Певною мірою вирішенню завдання слугує класифікація небезпек національним інтересам, наведена вище.

Водночас важливими є кількісні оцінки співвідношення рівня загроз та потенціалу системи забезпечення національної безпеки з огляду на вплив останнього на вказаний рівень.

Можна стверджувати, що якщо очікувані (прогнозовані) збитки (втрати) України в i -й сфері її національної безпеки перевищують величину максимальнодопустимих для неї збитків (рівень втрат), або коли очікувані збитки (втрати) держави - джерела загроз національним інтересам України в i -й сфері її національної безпеки не досягають критично-мінімальної величини недопустимих для цієї держави збитків (рівня втрат) унаслідок проведених Україною контрзаходів, то така ситуація має бути оцінена як наявність потенційної загрози національним інтересам України у сфері, яка розглядається. Формалізовано це можна записати у вигляді співвідношення

$$\begin{aligned} & \text{або} & U_{o,i}(t) > U_{pd,i}(t) \\ & & A_{o,i}(t) < A_{nd,i}(t), \end{aligned} \tag{1}$$

де $U_{o,i}(t)$ - очікувані (прогнозовані) збитки (рівень втрат) України в i -й сфері її національної безпеки на момент часу t ; $U_{pd,i}(t)$ - величина максимально-допустимих для України збитків (рівень максимально-допустимих втрат) в i -й сфері її національної безпеки на момент часу t ; $A_{o,i}(t)$ - очікувані (прогнозовані) збитки (рівень втрат) в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України, в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t ; $A_{nd,i}(t)$ - критично-мінімальна величина недопустимих збитків (рівень критично-мінімальних недопусти-

мих втрат) в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України, в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t .

Якщо потенційну загрозу в i -й сфері національної безпеки неможливо компенсувати наявним потенціалом СЗНБ шляхом його перерозподілу між сферами національної безпеки, або шляхом залучення додаткових ресурсів із наявного у розпорядженні держави загального потенціалу, і тим самим забезпечити

$$A_{o,i}(t) > A_{nd,i}(t), \quad (2)$$

то можна стверджувати про переростання потенційної загрози національній безпеці України у реальну загрозу.

Аналіз співвідношення (1) дозволяє також загрози життєво важливим національним інтересам України розподілити на дві групи:

- сукупність загроз, які трансформуються у ризики понести збитки (втрати) в тій чи іншій сфері національної безпеки, більші ніж максимально допустимі для України, через нездатність СЗНБ виконати необхідний комплекс завдань *оборонного* характеру на момент часу t (перша група загроз);

- сукупність загроз, які трансформуються у ризики нанесення Україною збитків (втрат) державі - джерелу загроз національним інтересам, нижчих ніж критично-мінімальна величина недопустимих збитків (втрат) в тій чи іншій сфері національної безпеки вказаної держави із-за нездатності СЗНБ України виконати необхідний комплекс завдань *наступального* характеру на момент часу t (друга група загроз).

Наявність та величина вказаних ризиків є функцією потенціалу СЗНБ України, який може бути спрямовано на протидію вищезазначеним загрозам як першої, так і другої групи. Тому певною мірою достатності потенціалу СЗНБ на момент часу t , у i -й сфері для протидії загрозам національним інтересам, які ми віднесли до першої групи, пропонується визначати за формулою

$$Y_{li}(t) = U_{pd,i}(t) / U_{o,i}(t). \quad (3)$$

Щодо міри достатності вказаного потенціалу на момент часу t , у i -й сфері для протидії загрозам національним інтересам, які ми віднесли до другої групи, то її пропонується визначати за формулою

$$Y2i(t) = A_{o,i}(t) / A_{nd,i}(t). \quad (4)$$

Очевидно, якщо значення $Y1i(t)$ та $Y2i(t)$ більші ніж одиниця, у будь-якій i -й сфері національної безпеки, то наявного потенціалу СЗНБ для протидії загрозам національним інтересам першої та другої групи на момент часу t достатньо.

Разом з тим якщо має місце $Y1i(t) > 1$, то таку ситуацію можна розглядати як *необхідну* умову, а якщо має місце $Y2i(t) > 1$ - як достатню умову забезпечення національної безпеки в i -й сфері на момент часу t .

У зв'язку з цим необхідно зробити принципове застереження. Досягнення тільки необхідної умови забезпечення національної безпеки свідчить лише про достатність потенціалу СЗНБ у i -й сфері на момент часу t для вирішення виключно завдань *оборонного* порядку. Вказаного потенціалу, як це впливає із аналізу формули (3), недостатньо:

- *по-перше*, для *гарантування* національної безпеки в i -й сфері, оскільки серед загроз національним інтересам з часом все більше можуть переважати реальні загрози;

- *по-друге*, держава не в змозі проводити *активну* (можна сказати наступальну, деякою мірою агресивну) політику у відношенні до держави - джерела загроз національним інтересам в i -й сфері з метою зниження рівня реальних загроз національним інтересам аж до переведення їх у категорію потенційних загроз.

Тому в інтересах забезпечення національної безпеки в i -й сфері дуже важливим є також досягнення *достатньої* умови, тобто коли $Y2i(t) > 1$.

Звичайно, конкретні значення $A_{o,i}(t)$ та $A_{nd,i}(t)$ залежать від багатьох факторів. Серед них, зокрема, політичний режим, ідеологічні установки щодо розв'язання проблем війни і миру, особливості історичного розвитку, економічний та воєнний потенціали та ін.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що в умовах посилення глобалізаційних тенденцій та взаємозалежності народно-господарських комплексів країн, зростання рівня урбанізації, а

отже, і все більшої залежності умов життєдіяльності населення від нормального функціонування систем енерго- та водопостачання, транспортної, соціальної інфраструктури, в умовах зростаючого рівня загрози порушення екологічної рівноваги в разі руйнування об'єктів хімічної та фармацевтичної промисловості, атомних електростанцій, гідроспоруд та інших у ході бойових дій, більшість розвинених країн об'єктивно вимушені зменшувати критично-мінімальну величину недопустимих збитків (втрат) як у різних сферах національної безпеки, так і в цілому для держави.

Це стало стримуючим фактором на шляху експансіоністської, агресивної політики у війсьній сфері. При цьому деякі дослідники, зокрема, М.Михалка, Р.Коен, Е.Золінген, Е.Менсфільд, Дж.Снайдер стверджують, що вказаний процес більш властивий демократичним країнам, де більше уваги приділяється безпеці особи й громадянина, ніж у тоталітарних країнах [51; 63; 86]. Вважається, що це одна із причин, чому демократичні країни, як правило, не воюють одна з одною, що демократія здійснює миротворчий вплив на взаємовідносини між державами з демократичною структурою влади у зв'язку з інституційними противагами, прозорістю політичних процесів.

Певною мірою так воно і є, але варто погодитися і з Джеймсом Лі Рейм, що демократія сама по собі не є універсальним миротворчим фактором [46]. Історичний досвід переконливо свідчить, що застосування сили, у тому числі й військової, західними державами цілком можливе, але за умови: по-перше, наявності широкої підтримки суспільства; по-друге, за наявності значної переваги потенціалу військово-технічної складової власного сектору безпеки над супротивником. При цьому це має бути перевага, яка гарантує неможливість суттєвого опору супротивника і, як наслідок, завдання ним збитків, які перевищують критично мінімальну величину недопустимих збитків (втрат) для "демократичної" країни, (матеріальних, людських, фінансових тощо) у тій чи іншій сфері її національної безпеки.

Справедливим є й те, що в інших сферах національної безпеки, зокрема, економічній, інформаційній, політичній, навпаки, значення силового аргументу має тенденцію до зростання, тобто вектор зусиль у боротьбі за реалізацію та певною мірою доміну-

вання власних національних інтересів зміщується в площину політичного, економічного та інформаційного протиборства.

У воєнній сфері достатність сил і засобів для забезпечення воєнної безпеки традиційно розглядається або з позицій досягнення паритету з імовірним противником (найбільш яскраво це проявляється при порівнянні воєнних потенціалів: за чисельністю особового складу, кількістю артилерійських систем, танків, бойових літаків та гелікоптерів тощо), або з позицій досягнення рівності відносних збитків (втрат), які воюючі сторони можуть нанести одна одній в ході бойових дій.

Проте такі підходи застаріли, а отримані на їх основі оцінки достатності збройних сил мають сенс, коли противники орієнтовно однакові стосовно військової та економічної могутності, оскільки більш слабші у воєнному чи економічному відношенні вимушені відмовлятися від спроб досягнення та підтримання паритету з більш сильними потенційними противниками. Сказане повною мірою стосується й України, оскільки мало знайдеться фахівців, які б серйозно стверджували про можливість досягнення вказаного паритету, наприклад, між Україною і Російською Федерацією.

Водночас аналіз розв'язання проблеми оцінки сил і засобів у сфері забезпечення обороноздатності держави іншими дослідниками дає змогу стверджувати, що ця проблема до цього часу остаточно не розв'язана. Наприклад, для оцінки сукупної моці держави вибирається 20-25 інтегральних показників, які характеризують силу держави, суспільства і збройних сил, а потім розраховують середньовагове значення вказаних показників. Результати розрахунків дозволяють визначитись у питанні щодо рівня сукупної моці держави порівняно з іншими державами у світі чи регіоні на той чи інший момент часу та певною мірою прогнозувати зміни співвідношення сил між ними [96].

Але практична користь від таких розрахунків, наприклад, при розробці стратегії національної безпеки може бути тільки у тому випадку, коли противники орієнтовно однакові стосовно військової та економічної могутності, оскільки значно слабшим у цьому відношенні не залишається нічого, як відмовитися від захисту своїх національних інтересів.

Тому при оцінці достатності потенціалу СЗНБ, крім визначення та аналізу показників $Y1i(t)$ та $Y2i(t)$, пропонується викори-

стовувати "метод відносної оцінки потенціалів". Певною мірою ця ідея базується на пропозиціях В.В.Барвиненка та Ю.І.Мушко-ва, запропонованих ними для оцінки достатності сил і засобів щодо забезпечення воєнної безпеки держави [7].

Суть "методу відносної оцінки потенціалів" полягає в тому, що:

- оцінка достатності потенціалу СЗНБ розглядається як функція від оцінки загроз національним інтересам, що визначається виходячи із статус-кво, який склався на момент часу t між Україною та країною, що вбачається як їх джерело загроз;

- для оцінки достатності потенціалу СЗНБ використовуються показник $Y1i(t)$ як функція прогнозованих та максимально-допустимих збитків для України в i -й сфері національної безпеки на момент часу t та показник $Y2i(t)$ як функція прогнозованих та критично-мінімальних недопустимих збитків в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t .

Момент часу t розглядається як початок відліку часу $t=0$ і, відповідно, початок моніторингу динаміки змін показників $Y1i(t)$ та $Y2i(t)$.

Такий підхід суттєво спрощує ситуацію, проте дає змогу допустити, що загроза життєво важливим національним інтересам (в економічній, політичній, воєнній чи інших сферах) виникне в той час, коли зміниться статус-кво у співвідношенні потенціалів СЗНБ України та будь-якої держави, національні інтереси якої не збігаються (повністю або частково) з національними інтересами України.

Крім того, цей підхід більшою мірою враховує сучасні реалії взаємозалежності та зміну підходів стосовно забезпечення національної та міжнародної безпеки, ніж підходи, які дозволяють констатувати факт, на якому місці перебуває держава за своєю сукупною міццю чи потенціалом у світовій чи регіональній ієрархії.

Державне управління у сфері національної безпеки є специфічним видом управління суспільними відносинами, де при розробці та впровадженні внутрішньої та зовнішньої політики особливе місце надається можливостям сил і засобів сектору безпеки. Але й тут управлінські впливи органів державної влади матеріалізуються людьми, які об'єднані в організаційні структури та мають

у своєму розпорядженні ресурси, що можуть бути спрямовані (використані) для забезпечення національної безпеки у тій чи іншій сфері.

У кожній із зазначених сфер можна виділити чотири основні функції, а саме: прогнозування, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація потенційних і реальних загроз національним інтересам, які потребують використання певної частки наявного та притаманного для цієї сфери потенціалу. Принципово важливим є те, що співвідношення між вказаними функціями за обсягами робіт і, відповідно, необхідним потенціалом (матеріальним, фінансовим тощо) для їх здійснення різне і залежить як від сфери національної безпеки, так і від елемента системи забезпечення національної безпеки. Різними та досить специфічними є ті показники, за допомогою яких можна визначати кількісну величину потенціалу в кожній сфері національної безпеки та його якісну характеристику. Усе це, безумовно, ускладнює завдання визначення достатності потенціалу вказаної системи.

Так, хоча і досить умовно, в економічній сфері вказаний потенціал більшою мірою визначається і може бути оцінений за допомогою фінансово-економічних показників, у військовій сфері - бойовими можливостями та якісним і кількісним станом основних систем озброєнь і бойової техніки, а можливості (потенціал) спецслужб - інтелектуальними можливостями її співробітників та їх матеріально-технічним оснащенням.

Разом з тим функціональні сфери національної безпеки також тісно взаємопов'язані. Тому можна стверджувати, що ефективно використання в разі необхідності наявного потенціалу в одній із її сфер справляє певний вплив на величину потенціалу в інших сферах, що рівнозначно деякому зменшенню або збільшенню можливих збитків (втрат) у цих сферах. Очевидно, аналогічний ефект можна очікувати від застосування Україною вказаного потенціалу і щодо держави, яка розглядається як імовірно джерело загроз національним інтересам України.

Наприклад, аналітична, розвідувальна чи інша прогностична інформація, отримана Службою безпеки України, корисна для МО України, Міністерства фінансів та інших міністерств і може сприяти зменшенню їх можливих збитків (втрат) при виконанні завдань, які на них покладаються щодо забезпечення національної безпеки. Тобто вказана інформація може справляти суттєвий

вплив на розробку та впровадження вказаними центральними органами виконавчої влади відповідної внутрішньої чи зовнішньої політики та практичних кроків щодо захисту життєво важливих національних інтересів у тих сферах національної безпеки, за стан справ у яких вони несуть першочергову відповідальність. Отже, спостерігається своєрідний ефект "взаємопроникнення" потенціалу однієї сфери національної безпеки в інші сфери у разі його використання.

Але можливе і збільшення потенційних втрат (збитків), тобто зменшення потенціалу в тій чи іншій сфері національної безпеки як наслідок зменшення потенціалу в іншій сфері. Так, зменшення потенціалу ВО держави, наприклад, унаслідок зниження бойових можливостей її ЗС України майже завжди призводить до тих чи інших збитків (втрат) в економічній та політичній сферах (передусім у зовнішній), а зменшення потенціалу в економічній сфері неминуче призводить до збитків у політичній і військовій сферах.

Таким чином, можна стверджувати про наявність певних резервів потенціалу сфери національної безпеки, яка розглядається, як за рахунок взаємозалежності, так і за рахунок взаємозамінності хоча б деякою часткою потенціалу із інших сфер національної безпеки. Це справедливо практично до всіх складових потенціалу (матеріальних, фінансових, інтелектуальних та інших) будь-якої сфери національної безпеки. З цього приводу цікавою є думка В.Н.Цигічка, який розглядаючи категорію "співвідношення сил" у потенційних військових конфліктах та пропонуючи свою концептуальну модель регіональних конфліктів, цілком справедливо зазначає, що оцінка "співвідношення сил" у тому чи іншому гіпотетичному регіональному конфлікті завжди буде мати виключно специфічний, частковий характер, оскільки суттєво залежить не тільки від військового потенціалу, складу та якості озброєнь і військової техніки воюючих сторін, а й від політичних, економічних, соціокультурних та інших факторів [143]. До того ж існують значні теоретичні труднощі в отриманні єдиного числового показника співвідношення потенціалів СЗНБ у тій чи іншій сфері. Так, навіть у збройному конфлікті досить важко знайти коректний критерій порівняння різноманітних засобів збройної боротьби, які використовуються сторонами збройного конфлікту.

Поняття, структура, алгоритм розробки (уточнення) Паспорта загрози національній безпеці

Сьогодні у більшості провідних країн проводиться значна й копітка робота щодо більш чіткого визначення переліку, структури, джерел, масштабів, можливих наслідків загроз національній безпеці України, їх уніфікації та стандартизації як ключової передумови підвищення ефективності діяльності суб'єктів національної безпеки в процесі виявлення, прогнозування, попередження та нейтралізації загроз. Результати цієї роботи, як правило, оформляються у вигляді матриць або паспортів загроз.

Паспорт (матриця) загрози - це документ, який передбачає ідентифікацію (оцінку) подій, явищ, процесів, інших чинників, що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам України, характеристику їх можливого розвитку (масштаб, тенденції розвитку, можливі наслідки для національної безпеки), а також визначення основних організаційно-правових та інших механізмів щодо діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрози (моніторинг, запобігання, превентивні дії, локалізація тощо).

Саме тому складання вказаних документів та постійне коригування їх змісту є ключовою передумовою впровадження єдиної та ефективної системи комплексного аналізу та всебічного моніторингу загроз національній безпеці, а також запровадження системи стратегічного планування у сфері національної безпеки, яка б була адекватною сучасному середовищу формування та реалізації національних інтересів.

На жаль, в Україні вказана робота перебуває на початковій стадії (за винятком хіба що Міноборони). Це не дозволяє розробляти проекти дієвих державно-управлінських рішень щодо реагування на загрози життєво важливим національним інтересам для вищого керівництва держави.

Відповідно про чітку й скоординовану діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на конкретну загрозу розраховувати важко. Прикладів досить багато - від добре відомих проблем з Тузлою та о. Зміїним до сучасної соціально-економічної та суспільно-політичної кризи.

Таким чином, удосконалення системи управління національною безпекою передусім потребує формалізації процесу визначення переліку загроз національній безпеці України, їх класифікації та ієрархічного впорядкування, проведення періодичної оцінки можливих наслідків, уточнення стану та можливостей сил і засобів держави з реагування на загрози, розробку (уточнення) планів практичних заходів.

Українським важливим при розробці Паспорта загрози та його використанні є єдине розуміння понять та дефініцій, які використовуються фахівцями, зокрема, варто мати на увазі, що:

- **безпека - захищеність** інтересів (потреб) розвитку соціальної (політичної) системи. Залежить від ефективності використаних можливостей (ресурсів), у тому числі для нейтралізації загроз вказаному розвитку. Є змінною величиною;

- **гранично допустиме значення безпеки - межа**, перевищення якої призводить до деструктивних процесів, що унеможливають сприятливі умови розвитку системи;

- **національна безпека - захищеність** життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якої забезпечується їх сталий розвиток, виявлення, запобігання і нейтралізація загроз вказаним інтересам. Є змінною величиною;

- **життєво важливі національні інтереси - визначальні потреби** людини, суспільства, держави, реалізація яких забезпечує їх самозбереження та прогресивний розвиток;

- **загроза - явище, подія, процес**, які оцінюються як небезпека самозбереженню та прогресивному розвитку системи;

- **виклик - початкова стадія** зародження загрози;

- **потенційні загрози - загрози**, що можуть бути реалізовані за тих чи інших обставин;

- **реальні загрози - загрози**, що існують або можуть бути здійснені у будь-який момент часу;

- **критерій - правило**, за допомогою якого відбувається ідентифікація ситуації;

- **показник - число**, що характеризує якісні властивості явища, процесу, події;

- **параметр - величина**, що характеризує основну властивість процесу;

- **індекс - показник**, який відображає відношення рівня даного явища (процесу, події) до рівня в минулому або до рівня, прийнятого як базова величина;

- **рівень безпеки та рівень загроз - якісна або кількісна оцінка умов** існування суспільства та держави з огляду на явища, процеси та події, які сприймаються як небезпеки її розвитку.

Форма типового Паспорта загрози може мати кілька розділів (найбільш прийнятним є коли їх три), які містять загальну характеристику загрози, характеристику її можливого розвитку та опис діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрозу. При цьому спочатку вказується найменування та шифр загрози. (Вказується найменування загрози з огляду на можливі явища, події, процеси та інші чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам України, які визначені згідно з чинним законодавством та політичним керівництвом держави та її шифр відповідно до класифікатора загроз, який розробляється окремо.)

У першому розділі Паспорта загрози відображаються найбільш постійні (так би мовити статичні) ознаки загрози (структура, об'єкти та джерела загрози). Тому це загальна характеристика загрози, яка, по можливості, має бути якомога повною та відображати:

- **структуру** загрози (вказуються складові загрози, які утворюють своєрідне "дерево загрози". При цьому аналізу мають підлягати можливі явища, події, процеси та інші чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам України);

- **об'єкти** загрози (визначаються відповідно до їх спрямованості проти реалізації життєво важливих національних інтересів. Тобто у даному випадку об'єктом загрози є той чи інший життєво важливий національний інтерес або сукупність (група) національних інтересів);

- **джерела** загроз (визначаються явища, процеси, події та інші чинники, а також суб'єкти, які створюють небезпеку реалізації національних інтересів України).

У другому розділі Паспорта загрози відображаються динамічні характеристики можливого розвитку загрози, а саме:

- **масштаб загрози** (вказується просторовий розмах зовнішніх та внутрішніх чинників, що в змозі перешкоджати реалізації національних інтересів, та їх наслідки);

- **можливі наслідки загрози** (надаються короткі довідкові дані про причини та хід розвитку подій, явищ, процесів, які породжують небезпеки для реалізації національних інтересів);

- **прогноз розвитку загрози** (вказується короткий прогноз наслідків дії загрози для реалізації життєво важливих національних інтересів).

Третій розділ присвячено попередньому плануванню застосування сил і засобів суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрозу (завдання вказаних суб'єктів, питання координації їх діяльності, ресурсне забезпечення, способи і методи реагування тощо), насамперед:

- **суб'єкти забезпечення національної безпеки** (мають бути стисло описані виходячи із норм чинного законодавства основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності, особливості діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів щодо виявлення, запобігання, прогнозування, нейтралізації (зниження рівня) загрози (її складових);

- **ресурсне забезпечення** (вказуються особливості організації ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрози, сили і засоби, що додатково можуть залучатися, їх розподіл та порядок використання);

- **способи і методи реагування на загрози** (визначається алгоритм дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих, які можуть залучатися додатково щодо реагування на загрози, їх розподіл, порядок, способи і методи використання).

У процесі роботи над складанням Паспорта конкретної загрози та його уточнення необхідно враховувати такі чинники.

1. Найменування загрози має відображати її сутність з огляду на можливі явища, події, процеси тощо (далі - чинники), що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам України, які визначені згідно з чинним законодавством вищим політичним керівництвом держави.

При цьому враховуючи, що національні цінності є фундаментальним фактором, який визначає сутність змісту поняття "національна безпека" і, відповідно, цілей, засобів, способів і методів її забезпечення, визначення потенційно небезпечних для України явищ, факторів та умов доцільно проводити по відношенню саме до життєво важливих національних інтересів відповідно до Закону України "Про основи національної безпеки України" та Стратегії національної безпеки України.

Разом з тим стан справ у сфері забезпечення національної безпеки оцінюється й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними оцінками характеру та масштабів загроз національним інтересам, які існують в конкретно-історичний момент розвитку держави і суспільства. Тому наявність певного (задовільного) рівня національної безпеки розглядається як основна передумова існування держави, суспільства й людини. Наявність вказаного рівня дозволяє суспільству зберігати та примножувати (розвивати) певну накопичену множину базових цінностей шляхом реалізації життєво важливих національних інтересів.

Але за будь-яких умов задоволення потреби в безпеці на всіх її рівнях (індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному) передбачає застосування комплексного підходу щодо всебічного врахування низки факторів безпечного розвитку. Найважливішими серед них є:

- стійка тенденція до зростання ролі загальнолюдських та екологічних факторів у житті людства, поглиблене розуміння економічної природи антропогенних та інших проблем, які накопичуються в біосфері, як наслідок відносин людської цивілізації й навколишнього середовища, і які вимагають для свого успішного вирішення спільних зусиль світової спільноти, а отже, і певного рівня взаєморозуміння та співробітництва в системі міжнародних відносин;

- необхідність розуміння та врахування при розробці стратегії політики безпечного розвитку еволюційних законів функціонування і розвитку світового суспільства глобалізаційної епохи;

- важливість формування державної політики та стратегії національного розвитку, за якої досягається консолідація суспільства та взаємоузгодженість політичних, економічних, соціальних і гуманітарних взаємовідносин;

- всебічне (комплексне) врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових та характеристик міжнародної та регіональної безпеки, вплив яких є визначальним при забезпеченні як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки держави, тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому взаємозалежного та цілісного світу;

- суперечливість, взаємозалежність та тенденції динамічних змін загальнолюдських, національних, суспільно-політичних, групових та особистісних інтересів (потреб), а в деяких випадках і ціннісних орієнтацій.

2. Структуру кожного типу загрози утворюють чинники, які в сукупності утворюють *ієрархічну структуру* небезпек реалізації життєво важливим національним інтересам України. Фактично складові загрози утворюють "дерево загрози".

Серед основних чинників, що утворюють ієрархічні структури небезпек реалізації життєво важливим національним інтересам України, є:

- **загрози порушення прав і свобод людини** - порушення Конституції і законів України, негативний інформаційно-психологічний вплив на свідомість людини, високий рівень злочинності, гальмування розвитку інститутів громадянського суспільства, недостатній рівень забезпечення загальнолюдських норм життя (охорона здоров'я, освіта, праця, забезпечення старості) тощо;

- **загрози суспільно-політичній стабільності** - намагання маніпулювати суспільною свідомістю, можливість виникнення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, прояви екстремізму і сепаратизму, організована злочинна діяльність, незбалансованість функцій, повноважень та відповідальності між гілками державної влади, поширення корупції, хабарництва, дисбаланс стратифікації соціальних груп населення, критичне зниження доходів та рівня життя, зниження соціальних пріоритетів, незадовільний рівень соціального захисту та ін.;

- **загрози соціально-економічному розвитку** - кризові явища в економічній сфері життєдіяльності суспільства, небезпечне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності, науково-технічного та технологічного потенціалу, критичний стан основних ресурсів (виробничих фондів, запасів, стратегічних об'єктів тощо), критична залежність національної економіки

(експортна, боргова тощо), втрата стратегічного контролю та не-ефективність державного регулювання економіки (антимонопольної політики, енергетичної, продовольчої безпеки тощо, "тінізація" економіки, а також науково-технологічне відставання, низька конкурентоспроможність вітчизняної продукції та втрата ринків, іноземна технічна і технологічна експансія, дефіцит науково-технічних кадрів, високі темпи трудової міграції та ін.;

• **загрози міжнародній стабільності та регіональній безпеці** - кризові явища світового і регіонального рівня (конфлікти, війни, катастрофи, надзвичайні ситуації, епідемії тощо та їх наслідки), злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, міжнародна організована злочинність, поширення тероризму, ЗМУ, небезпечних технологій, незаконний обіг наркотиків, нелегальна міграція, порушення міжнародних договорів, конвенцій тощо, а також зовнішній тиск на Україну, приниження її іміджу, у тому числі намагання поставити Україну поза інтеграційними процесами, та ін.;

• **загрози державній безпеці та обороноздатності** - посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав, втручання у внутрішні справи України, підривна діяльність спецслужб, розголошення інформації, яка становить державну таємницю, недоторканність державного кордону України, небезпечне зниження рівня обороноздатності держави, посягання на конституційний лад, створення і використання незаконних воєнізованих формувань та ін.;

• **загрози навколишньому середовищу** - порушення екологічної і техногенної безпеки, кризові явища (катастрофи, надзвичайні ситуації, епідемії та їх наслідки), небезпечна антропогенна діяльність, вичерпання природних ресурсів, погіршення екологічного стану внаслідок накопичення екологічно небезпечних відходів, поширення небезпечних технологій та їх продуктів та ін.;

• **загрози духовним і культурним цінностям** - деформація духовних засад суспільства і порушення моральних норм, кризові явища (гуманітарні, демографічні тощо), прояви моральної та духовної деградації, поширення бідності та соціальних хвороб (безробітність, безпритульність, бродяжництво, наркоманія, алкоголізм тощо), поширення культури насильства, жорстокості, порнографії та ін.

3. З огляду на ієрархічний рівень органів управління (влади) та суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, які в межах своїх функцій, компетенції та повноважень мають здійснювати діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації (пониження рівня) загрози та її складових, доцільно визначити структуру з 5-ти рівнів.

Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, РНБО України - **1-й рівень - стратегічний** (нормативно-правова, організаційно-розпорядча та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації вище перерахованого переліку загроз глобального (стратегічного) рівня).

Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, інші органи зі спеціальним статусом - **2-й рівень - оперативно-стратегічний** (нормативно-правова, організаційно-розпорядча та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації складових загрози оперативно-стратегічного рівня).

Центральні органи виконавчої влади, інші органи зі спеціальним статусом - **3-й рівень - оперативний** (нормативно-правова, організаційно-розпорядча та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та оперативного реагування на складові загрози оперативного рівня).

Структурні підрозділи, сили і засоби центральних органів виконавчої влади інших органів зі спеціальним статусом в регіонах - **4-й рівень - тактичний** (організаційно-розпорядча та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та реагування на складові загрози тактичного рівня); обласні державні адміністрації.

Державні адміністрації та органи місцевого самоврядування - **5-й рівень - регіональний** (організаційно-розпорядча та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, запобігання та реагування на складові загрози на регіональному рівні).

Зауважимо, що назва вказаних рівнів досить умовна, але у даному випадку головним є сутність функцій, компетенцій, повноважень і, безумовно, обсяг (масштаби) практичної діяльності та відповідальності за виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізацію (пониження рівня) тієї чи іншої загрози (її складових).

4. У Паспорті загрози передбачається, що її об'єктом є той чи інший життєво важливий національний інтерес (через комп-

лексний вплив загроз, особливо тих, які віднесено до загроз стратегічного та оперативно-стратегічного рівня, то як свідчить досвід, це, як правило, певна сукупність національних інтересів).

Тобто об'єкт загрози визначається відносно до її спрямованості щодо реалізації життєво важливих національних інтересів, визначених Законом України "Про основи національної безпеки України" та Стратегії національної безпеки України, а також інших керівних документів у сфері забезпечення національної безпеки, наприклад Воєнної доктрини, Стратегії енергетичної безпеки України тощо. Наприклад, об'єктом загрози може бути: регіональна стабільність (стабільність у світі, в Україні тощо), права, свободи, життя і здоров'я громадян (соціальної групи, населення регіону, народу України) і т. ін.

Джерела загроз - це те, що породжує (продукує) загрозу. Ними можуть бути явища, процеси, події, юридичні чи фізичні особи, держави чи групи держав, наявність / діяльність яких створюють або можуть створювати небезпеку щодо реалізації національних інтересів України. Наприклад, це може бути збройний конфлікт між країнами А і Б; уряд Республіки С; надзвичайна ситуація на АЕС; незаконні збройні формування; терористичні групи (особи) тощо.

5. Опис масштабу, тенденції розвитку та можливі наслідки загрози національній безпеці (складових загрози) - це значною мірою характеристика динаміки її розвитку, переростання загрози із потенційної у реальну.

Під масштабом загрози передусім розуміється просторовий розмах зовнішніх та внутрішніх чинників, наявність яких перешкоджає реалізації національних інтересів та оцінка їх наслідків. Водночас зовнішні чинники за масштабом пропонується поділяти на глобальні, регіональні й локальні, а внутрішні - на загальнонаціональні, регіональні й локальні.

Глобальні загрози (зовнішні загрози глобального характеру) охоплюють світовий простір і стосуються світової спільноти або більшості країн світу, у тому числі й України. Найбільш вагомою ознакою глобальних загроз є транскордонний характер та неможливість запобігання (нейтралізації тощо) їх окремою державою або групою держав.

Регіональні зовнішні загрози (зовнішні загрози регіонального характеру), як правило, стосуються одного або кількох сусідніх регіонів. Вони характеризуються спорідненістю існуючих суперечностей, джерел загроз та впливом на міжнародну безпеку та національну безпеку суб'єктів міжнародних відносин, розташованих у регіоні (у сусідніх регіонах). Можливість їх виявлення, прогнозування, запобігання нейтралізації визначальною мірою залежить від ефективності консолідації зусиль більшості країн регіону.

Локальні зовнішні загрози мають обмежений просторовий розмах і характеризуються насамперед станом двосторонніх відносин, у тому числі за умов блокових або корпоративних відносин.

Загальнонаціональні загрози (внутрішні загрози загальнонаціонального характеру) стосуються всіх об'єктів національної безпеки, а наслідки їх негативного впливу поширюються на всій території країни. Вони можуть проявлятися в одній або кількох сферах життєдіяльності суспільства й держави (політичній, економічній, соціальній, культурній). У сучасних умовах та через взаємопов'язаність сфер життєдіяльності, як правило, проявляють себе в кількох сферах.

Регіональні внутрішні загрози (внутрішні загрози регіонального характеру) стосуються окремих регіонів країни і, як правило, мають вибіркові сфери прояву щодо перешкоджання реалізації життєво важливих національних інтересів.

Локальні внутрішні загрози мають обмежений просторовий розмах і характеризуються насамперед проявом за окремими складовими однієї або кількох сфер життєдіяльності.

Тенденції розвитку загрози мають містити опис причин, можливого ходу розвитку подій починаючи із зародження протиріч, етапу їх загострення до врегулювання або ліквідації наслідків. Наприклад: Конфлікт розпочався з ... Створена контактна група у складі: ... Проведено черговий етап переговорів між сторонами конфлікту за участю ... Оприлюднений план щодо врегулювання конфлікту...

На цьому етапі принципово важливим є якісно-кількісний опис процесу розвитку загрози, який би дозволяв виявити момент переростання потенційної загрози у реальну загрозу.

Прогноз можливих наслідків загрози, як правило, має ґрунтуватися на тенденції розвитку загрози і об'єктивних даних моніторингу загрози. Наприклад: За умов ... слід очікувати ... При частковій реалізації ... можливо..., що призведе до... і т. ін.

На цьому етапі принципово важливою є кількісна оцінка (хоча б орієнтовна) можливих наслідків впливу загрози на процес реалізації життєво важливих національних інтересів. Вказана оцінка є ключовою передумовою для побудови (уточнення) ієрархії загроз (складових загрози), без якої практично неможливо здійснити раціональний розподіл наявних у суспільства (органів державної влади) ресурсів, які спрямовуються на виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізацію (пониження рівня) загрози в процесі стратегічного планування щодо забезпечення національної безпеки.

Очевидно, що оцінки масштабу, тенденцій розвитку, можливих наслідків загрози національній безпеці (її складових) має бути предметом постійного моніторингу, яким мають займатися висококваліфіковані та спеціально підготовлені фахівці на всіх ієрархічних рівнях управління. На основі вказаних оцінок мають вноситися (за окремо розробленою процедурою) відповідні зміни (уточнення) до Паспорта загрози.

Аналіз динаміки та характеру розвитку середовища формування і реалізації національних інтересів України свідчить про доцільність здійснювати оцінки та вносити вказані зміни (уточнення) до Паспорта загрози (її складових) у такій послідовності:

1) **один раз на місяць** - щодо складових загрози на регіональному рівні у "дереві загрози" (5-й рівень), ґрунтуючись на оцінках та пропозиціях державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування;

2) **один раз на квартал** - щодо складових загрози на тактичному та оперативному рівнях у "дереві загрози" (4-й та 3-й рівні), ґрунтуючись на оцінках та пропозиціях центральних органів виконавчої влади та інших центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом;

3) **один раз на півріччя** - щодо складових загрози оперативно-стратегічного рівня у "дереві загрози" (2-й рівень), ґрунтуючись на оцінках і пропозиціях Кабінету Міністрів України;

4) **один раз на рік** - щодо загрози в цілому на стратегічному (глобальному) рівні "дерева загрози" (1-й рівень), грунтуючись на оцінках і пропозиціях РНБО України.

У кінцевому результаті вказані оцінки мають бути підставою для розробки (уточнення) Стратегії національної безпеки держави.

6. Безумовно, ключовим питанням є визначення практичних кроків (заходів) суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрози.

Серед вказаних суб'єктів у Паспорті загрози мають зазначатися ті, які **безпосередньо зобов'язані** згідно з чинним законодавством вживати відповідних заходів щодо реагування на загрозу. Тому мають бути стисло описані виходячи із норм чинного законодавства їх основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності вказаних суб'єктів, а також (за необхідності) особливості діяльності підпорядкованих їм сил і засобів (зокрема за умов надзвичайного та воєнного стану) щодо виявлення, запобігання, прогнозування, нейтралізації (пониження рівня) загрози (її складових). Наприклад: "Своєчасне виявлення загрози покладається на...; Моніторинг загрози та оцінку ефективності вжитих заходів здійснюють...; Превентивні заходи відповідно до повноважень здійснюють самостійно / за погодженням з...; Загальну координацію діяльності здійснює...".

7. **Ресурсне забезпечення** заходів щодо виявлення, запобігання, прогнозування та нейтралізації (пониження рівня) загрози (її складових) включає опис особливостей організації (планування) ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки з реагування на загрози. Зазначаються сили і засоби, що додатково можуть залучатися (передаватися в оперативне підпорядкування) тому чи іншому суб'єкту. Наприклад: "Відповідно до... передбачається... на...; Головні розпорядники бюджетних коштів...; За державною цільовою програмою...; У разі... за рішенням...".

8. **Способи і методи реагування на загрозу (її складові)** визначають алгоритм та координацію дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, у тому числі підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих, які можуть залучатися додатково (передаватися в оперативне підпорядкування), їх розподіл та порядок (послідовність)

використання. Наприклад: "При виявленні ознак... створюється контактна група у складі...; У разі... створюється оперативний штаб у складі..., який очолює...; У разі... організація взаємодії покладається на...; Координація та контроль заходів покладається на...".

Вказані способи та методи мають тісно узгоджуватися з результатами оцінки масштабу, тенденцій розвитку, можливих наслідків загрози національній безпеці (її складових). Тому як і останні підлягають постійному моніторингу, за результатами якого має здійснюватися внесення змін і доповнень до масиву нормативних документів, на основі яких ґрунтується планування, організація, координація та контроль діяльності щодо забезпечення національної безпеки.

Глава 4. Визначальні чинники впливу на вибір концептуального підходу щодо забезпечення національної безпеки

Сутність існуючих підходів щодо забезпечення національної безпеки

Організація державного управління у сфері забезпечення національної безпеки значною мірою залежить від вибору концептуального підходу щодо її забезпечення. Тому ця проблема постійно привертає увагу широкого загалу як вітчизняних, так і іноземних фахівців.

Концепція безпеки в концентрованому вигляді являє собою систему офіційно прийнятих принципових поглядів держави і суспільства на їх цінності та інтереси, способи і механізми їх захисту від потенційних та реальних загроз. Тому вказана концепція має відповісти передусім на такі запитання:

- Яка політична і геостратегічна позиція держави у світі?
- Які національні цінності, інтереси і цілі держави?
- Які національні інтереси легітимні в країні, а які визнані за її межами?
- Хто союзники держави при реалізації та захисті її національних інтересів?

- У чому полягають загрози життєво важливим національним інтересам?
- Яким є реальний і потенційний статус держави у геополітичному просторі?
- Яким чином (способами) держава має намір захищати свої національні інтереси та які ресурси, сили та засоби планується для цього задіяти?

Тобто успіх державної політики з питань національної безпеки визначальною мірою залежить не тільки від того, наскільки однозначно сформульовані й сприймаються суспільством національні цінності, інтереси та цілі, а й від чіткого розуміння обраних чи можливих шляхів, засобів, методів та способів їх реалізації органами державної влади.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що на вітчизняних теренах одним більш прийнятна ідея демократичного й громадянського суспільства з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Інші, як і раніше, сповідують ідеологічну парадигму інтернаціоналізму. Третім до вподоби парадигма етнічна, яка ґрунтується на пріоритетності етнічних основ у житті людини і людства в цілому, тобто на необхідності підпорядкування особистих інтересів інтересам свого етносу в процесі розробки та здійснення політики з питань забезпечення національної безпеки. Є й такі, які під впливом глобалізаційних процесів вважають, що в основу політики забезпечення безпеки України необхідно покласти принципово нову парадигму, суть якої базується на безумовному врахуванні наднаціональних цінностей і інтересів. Саме вони, на їх думку, в інтегрованому вигляді відображають інтереси особи, окремих соціальних і національних груп, загалом усього суспільства, держави і світового співтовариства.

Варто зазначити, що зміна світоглядних уявлень стосовно концептуальних підходів щодо забезпечення міжнародної і національної безпеки відбувається неоднозначно не тільки в українському суспільстві, а й у всьому світі. Головними причинами цього є:

- критичний стан оточуючого середовища (природи);
- дестабілізуючий розвиток демографічних процесів у світі;
- усе більш явно проявляючі себе симптоми вичерпаності природних та енергетичних ресурсів;

- наявність у світі величезних запасів засобів збройної боротьби та зростання кількості збройних конфліктів у різних регіонах планети;
- загрози міжнародній та національній безпеці, породжені глобалізацією, тероризмом, контрабандою наркотиків, незаконною торгівлею зброєю;
- зміна поглядів на роль, місце та можливості суверенної держави у забезпеченні національної безпеки та інші чинники.

Крім того, при виборі концептуального підходу щодо забезпечення національної безпеки є досягнення консенсусу серед політичної еліти та в суспільстві в цілому. Розв'язання ж цієї проблеми в Україні ускладнюється відсутністю єдиних поглядів у суспільстві на ряд базових цінностей, інтересів і цілей. Є також суттєві розбіжності щодо їх змістовного розуміння між Центром і регіонами (часто загрози національним інтересам жителями Донецька, Києва чи Львова бачаться по-різному).

Багато також розбіжностей у трактуванні основних понять безпеки та підходів щодо її забезпечення між практиками і науковцями у сфері державного управління.

Так, чимало фахівців роблять акцент на геополітичному вимірі національної безпеки [28; 45; 49; 54; 56; 58; 63; 72; 96; 98; 123; 135; 140; 141; 144; 152] і під безпекою розуміють передусім фізичне виживання держави, захист її суверенітету і територіальної цілісності, здатність адекватно реагувати на будь-які реальні й потенційні загрози зовнішнього характеру. Їх головна теза полягає в тому, що нація перебуває в стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої законні інтереси з метою уникнути війни і коли вона в змозі захистити за необхідності ці інтереси шляхом війни. Саме тому традиційне розуміння національної безпеки асоціює з оборонною стратегією (оборонною доктриною). Зокрема, на таких позиціях фактично як синонім воєнної оборони країни було вперше сформульоване і саме поняття "національна безпека", оскільки вона розглядалася головним чином у воєнно-політичному аспекті, у першу чергу, стосовно оборони проти потенційного ворога та його стратегічних союзників. Вважалося, що принципово стану безпеки можна досягти тільки внаслідок безумовної й повної перемоги над ворогом.

Після закінчення "холодної" війни, під впливом інтенсифікації глобалізаційних процесів та внаслідок появи низки, так би мовити, "нетрадиційних" загроз міжнародній та національній безпеці виникла потреба розгляду не стільки персоніфікованої, яка асоціюється з конкретним суб'єктом небезпеки, як глибокого осмислення її як категорії, визначення джерел та характеру загроз безпечному існуванню окремої людини, суспільним групам, суспільству, окремим державам і світовому співтовариству в цілому.

Стало очевидно, що вказані загрози відображають не тільки значну нерівномірність гео економічного та геополітичного розвитку, а й суперечності внутрішнього політичного, економічного, соціального та культурного розвитку країни. Унаслідок цього система загроз національній безпеці все більше стає специфічною для кожної країни. Тому в загальному випадку - загрози внутрішнього характеру можуть мати більше значення для національної безпеки, ніж зовнішні.

Разом з тим проблема вибору концептуальних підходів щодо забезпечення національної безпеки має розглядатися також у контексті культурного та історичного розвитку суспільства і держави. Очевидно, динамічна зміна внутрішнього і зовнішнього середовища, різні за характером впливу й сили загрози, діалектика цінностей, інтересів і цілей держав впливали й будуть суттєво впливати на вибір її керівною політичною елітою шляхів, засобів і способів забезпечення національної безпеки.

Зокрема, можна констатувати такі особливості, які суттєво справляють вплив на процес відходу від традиційного розуміння національної безпеки як синоніма оборонної стратегії:

- демократичні перетворення на пострадянському просторі та в країнах Східної Європи;
- більш глибоке розуміння загрози нерозв'язаності глобальних проблем безпеки життєво важливим інтересам особи і суспільства;
- усвідомлення більшістю держав взаємозалежності національної та міжнародної безпеки.

І хоча вказаний перелік особливостей далеко не повний, характерним є розуміння більшістю розвинених країн світу того, що на перший план вийшла проблема не особистої, суспільної і навіть не державної, а міжнародної безпеки, яка набуває статусу надцінності. Тобто за умов, коли у світі зберігається чимало загроз

національним інтересам, намагання забезпечувати безпеку однієї держави за рахунок іншої, як і абсолютизація безпеки держави, суспільства чи особи (окремої людини), призводить до небажаних наслідків.

Так, у разі підпорядкування безпеки суспільства безпеці держави, це призводить до тоталітаризму, а в разі абсолютизації безпеки особи - до хаосу й громадянського конфлікту, який, як правило, призводить не тільки до втрати безпеки держави та безпеки суспільства, а в кінцевому результаті й до втрати безпеки людини. Тому безпека міжнародного співтовариства, держави, як і безпека суспільства, необхідні для забезпечення індивідуальної безпеки, а безпека особи в кінцевому підсумку зумовлює стабільність та безпеку всього соціального організму, аж до людства в цілому.

Водночас аналіз свідчить, що на практиці сьогодні в багатьох країнах світу (США, Китай, Російська Федерація, ФРН, Франція, Японія та інші), усе-таки значно більше уваги приділяється безпеці держави. І це при тому, що, наприклад, за спостереженням А.В.Возженікова, майже всі американські теоретики, які працювали в галузі безпеки, тією чи іншою мірою стверджували, що філософською основою своїх концепцій безпеки вони приймали лібералізм [23, с. 87].

Свого часу ліберальна концепція політики будувалася на розподілі безпеки держави і суспільства, в основі якого було розмежування сфер публічного й приватного. Раціонально розмежувати публічний і приватний інтерес, забезпечивши в цілому реалізацію національного інтересу, під яким розумівся передусім державний інтерес - основна ідея цього концептуального підходу. Тобто на державу покладалося забезпечення колективного інтересу, а на особу - приватного.

Після Другої світової війни сформувалася наукова школа так званого "політичного реалізму". В її основі парадигма - безпека держави несумісна з колективною міжнародною безпекою. Її активними послідовниками стали, зокрема, такі відомі політики, як Г.Кіссінджер і З.Бжезінський. На їх переконання, держави, як і окремі особистості, переслідують раціональні цілі, особливо в тому, що стосується їх потреби в безпеці. Тому міжнародні відносини є своєрідною сумою політик окремих суверенних держав, а

світова політика інтерпретується як система балансів сил, головним чином між великими (впливовими) державами.

Основна ідея політичних реалістів - зіткнення національних інтересів на міжнародній арені - є неминучим явищем. Її суть витікає із чіткої і лаконічної тези Г.Моргентау, яку наводить Т.А.Алексєєв: "Міжнародна політика, як і будь-яка інша, це боротьба за владу... Державні діячі і народи можуть у кінцевому рахунку шукати свободу, безпеку, процвітання або власну силу. Вони можуть визначати свої цілі у вигляді релігійних, філософських, економічних і соціальних ідеалів... Але кожного разу вони прагнуть до досягнення своїх цілей методами міжнародної політики, вони роблять це, борячись за владу... Боротьба за владу універсальна в часі і просторі, і це неспростовний факт історичного досвіду" [4, с. 205-206]. Позиція Г.Моргентау майже не відрізняється від поглядів К.Клаузевіца, якому належить загальновідоме визначення війни як продовження політики іншими, насильницькими засобами [57].

Можна стверджувати, що сьогодні влада і сила є категоріями одного порядку. Тому із наведеної цитати висновок може бути тільки один - безпека держави залежить від її власної сили й боротьба за силу на міжнародній арені виступає як окремий випадок боротьби за владу всередині держави. В уявленнях політичних реалістів суть сили полягає в здатності опротестувувати національні інтереси інших держав, навіть якщо вони життєво важливі (суверенітет, територіальна цілісність тощо). Загроза застосування сили в цьому випадку перетворюється в основний інструмент національної політики, а вміння маніпулювати загрозою застосування сили - в основну функцію дипломатії й стратегії національної безпеки.

Реальність національного інтересу проявляється по мірі його здійснення. Національний інтерес визначається суверенною державою, передбачає наявність вольового принципу та засобів для його досягнення і не передбачає ніяких обмежень, крім сили, яку має держава у своєму розпорядженні по відношенню до сили держав-противників реалізації її національного інтересу. При цьому ключовим і відкритим, тобто дискусійним, залишається питання щодо законності та наслідків реалізації національного інтересу однієї країни по відношенню до національних інтересів інших країн або ж для системи міжнародних відносин у цілому.

Треба сказати, що прибічники теорії політичного реалізму зберігають досить міцні позиції в міжнародній політиці, хоча силові методи забезпечення національної безпеки і не зводять тільки до військової сили. Політичні, економічні, моральні, психологічні та інші форми силового впливу вони розглядають як важливі додаткові засоби досягнення національних цілей та інтересів, які залишаються головною домінантою зовнішньої політики держав.

Так, часто питання валютної стабілізації, захисту внутрішніх ринків або просування власних товарів на зовнішні ринки розглядаються політичними реалістами виключно в контексті силового протиборства ("економічного протиборства"). Водночас (особливо після відомих вересневих подій у 2001 р. у США) політичні реалісти вимушені визнавати, що національні інтереси держави можуть зводитися до забезпечення безпеки у світі, роззброєння і сталого світового розвитку, а не тільки до зміцнення влади, впливу і тиску на інші країни. Але силовий фактор у розв'язанні світових проблем продовжує домінувати. Аналіз подій до, під час та після війни проти Іраку міжнародної коаліції, очолюваної США у 2003 р., це підтверджує.

США, країни Західної Європи, а останнім часом і Російська Федерація, продовжують акцентувати увагу передусім на забезпеченні оборони держави від зовнішнього негативного впливу (загроз). Так, у Стратегії НБ США 2002 року зазначалось, що:

- "сьогодні потрібно знову підтвердити суттєво важливу роль військової могутності Америки";

- "нашою головною метою має бути забезпечення для Президента більш ширшого вибору варіантів воєнних рішень для припинення агресії або тиску в будь-яких формах на Сполучені Штати наших союзників чи друзів";

- "наші сили мають володіти такою військовою могутністю, щоб у потенційного супротивника не виникало бажання нарощувати свій військовий потенціал з метою перевершити Сполучені Штати у військовій могутності чи зрівнятися з ними".

Усе це означає, що українським фахівцям необхідно бути реалістами та прагматиками при виборі засобів, методів і способів забезпечення національної безпеки, так би мовити, у зовнішньополітичному її вимірі.

Водночас в останнє десятиріччя в сучасних концептуальних підходах щодо забезпечення міжнародної та національної безпеки в теорії міжнародних відносин отримав подальший розвиток напрям, який прийнято називати конструктивістським. В його межах розробляються підходи, які б дали бачення перспектив подальшого розвитку світового співтовариства, і в яких вказана перспектива пов'язується з уявленнями про сучасну роль національних держав у світі та трансформації суті й змісту сучасного поняття "державний суверенітет".

Але й серед прихильників конструктивістського підходу одні дослідники, як і раніше, розглядають національні держави як основні суб'єкти безпеки й основи міжнародних політичних організацій, водночас як інші суб'єкти безпеки, на їх думку, відіграють другорядну роль по відношенню до національних держав. При цьому палітра взаємовідносин у світовому співтоваристві розглядається ними не тільки "по вертикалі", диференційованій з точки зору нерівності та залежності (як це прийнято у "політичних реалістів"), а й "по горизонталі", з точки зору переплетення міжнародних відносин. Це, звичайно, дозволяє відобразити різні аспекти міжнародної безпеки: глобальний характер загроз безпеці, глобалізацію економічних зв'язків, неможливість забезпечення безпеки в межах окремо взятої держави та інші.

Інша ж група дослідників - конструктивістів у своїх концептуальних підходах значно принижує роль держави в сучасних міжнародних відносинах і тому тяжіє до прихильників ліберальних концепцій, а не до прибічників політичного реалізму. Так, стверджується, що не держави - центри сили, а їх зв'язки, взаємовідносини визначають національну безпеку. Світова політика трактується як політика світового співтовариства, а не міждержавна. Тому вони насамперед наполягають на необхідності інтенсифікації та поглиблення взаємозв'язків між різними неурядовими організаціями на міжнародній арені. Взаємодія між партіями, профспілками, вченими, молодіжними та іншими організаціями, окремими громадянами оцінюється дуже високо. Роль держави зводиться до своєрідного ліберального "нічного сторожа", а суспільним і корпоративним об'єднанням і асоціаціям надаються функції влади в межах забезпечення інтересів громадян і захисту цінностей окремих об'єднань і груп.

Теоретики цього концептуального напрямку водночас не відмовляються від дослідження силових факторів у світовій політиці, але постійно підкреслюють зниження впливу воєнної сили в забезпеченні національної і міжнародної безпеки та зростання інших силових факторів, за допомогою яких можна суттєво впливати на поведінку, ідеологію та політику держав.

Водночас потрібно враховувати, що все частіше доводиться рахуватися і з безпекою партнерів з міжнародних відносин. Тобто більшою мірою доводиться враховувати національні інтереси інших держав. Тому вищезазначені традиційні концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки активно переглядаються в контексті:

- усвідомлення взаємозалежності національної й міжнародної безпеки;
- зростаючої впевненості у неможливості вирішувати спірні питання воєнним шляхом;
- необхідності створення недержавних підсистем національної і міжнародної безпеки та залучення їх до розв'язання конфліктних ситуацій, які виникають між державами;
- зростання вимог щодо задоволення прагнень людини до свободи, рівності, справедливості, благополуччя.

Огляд існуючих підходів щодо забезпечення національної безпеки дає змогу дійти висновку, що в Україні все більш очевидним стає необхідність реалізації концептуального підходу "політичного реалізму".

Вплив глобалізації на вибір підходу щодо забезпечення національної безпеки

На структуру та зміст національної безпеки суттєво впливають глобальні процеси сучасності, оскільки вони зачіпають практично всі сфери суспільного життя. При цьому досить виразно проявляють себе дві діалектично взаємопов'язані тенденції розвитку людства. З одного боку, зростає єдність, цілісність людства, утверджується колективність як його органічна властивість практично в усіх сферах життєдіяльності. З другого боку, створюються небачені раніше можливості для всебічного прояву індивідуалізації особистості.

Серед проблем глобальної безпеки ті, які: концентрують фундаментальні протиріччя сучасної земної цивілізації; зачіпають життєві інтереси кожної людини, соціальної групи, держави, регіону і людства в цілому; загрожують подальшому розвитку сучасної цивілізації та її збереженню; вимагають співробітництва всіх країн та народів незалежно від їх соціально-економічного устрою, політичних, ідеологічних чи інших відмінностей.

Глобальні проблеми за своїм генезисом можна розділити на три групи: природного, техногенного та соціального походження.

Перша група - проблеми, які є наслідком або ж стосуються відносин людини та оточуючого її середовища (природи).

Друга група проблем породжена основними суперечностями розвитку машинної (постіндустріальної) цивілізації, які у сконцентрованому вигляді проявляються в двох аспектах: катастрофічному руйнуванні оточуючого середовища проживання людини та значних диспропорціях у розвитку духовних і матеріальних людських цінностей на користь останніх, тобто пріоритетах орієнтації на інтереси матеріального споживання.

Третя група проблем є наслідком суспільних відносин (між людиною і суспільством, між суспільними групами, між державами). Вони лежать у площині соціального та духовного розвитку людини, удосконалення систем освіти та медичного забезпечення, необхідності призупинення гонки озброєнь, подолання значної економічної нерівності між державами тощо.

Цей поділ є досить умовним із-за взаємовпливу будь-якої глобальної проблеми на інтенсивність й спрямованість розвитку інших проблем.

При дослідженні вказані проблеми мають розглядатися як складна динамічна система, розвиток якої значною мірою має спонтанний характер, є об'єктивним результатом соціального прогресу і характеризується надзвичайною динамічністю. Йдеться про зміну статусу і значення тих чи інших проблем, включення в систему все нових проблем. Так, у середині 80-х рр. поширення СНІД мало відносно локальний характер. Сьогодні це захворювання увійшло до числа найболючіших проблем людства.

Україна при розв'язанні наявних проблем свого прогресивного розвитку не може не відчувати на собі гостроту практично усіх проблем глобальної безпеки.

Це також одна із причин, чому в сучасному світі традиційне поняття "сила" поступово втрачає свій попередній виключно воєнно-політичний зміст. У геополітичному просторі сформувалися цивілізаційні полюси, які мають кілька вимірів: економічний, інформаційний, науково-технологічний, воєнний, територіальний та сировинний (ресурсний), кількість та якість населення, стабільність на соціальному та політичному рівнях і, найголовніше - *здатність адекватно змінюватися в мінливому світі.*

Міжнародний порядок значною мірою базується на динамічній рівновазі між полюсами, які постійно нівелюються глобальними проблемами. Це сприяє деякому зниженню ролі воєнно-політичних блоків та союзів, а колективність є ключовим чинником, врахування якого дає можливість цивілізації протистояти наслідкам власної руйнівної діяльності, загальмувати процес самознищення.

З усього сказаного випливає важлива методологічне посилення про необхідність розробки та реалізації концепцій (доктрин, стратегій) національної безпеки України як органічних складових у низці заходів щодо забезпечення міжнародної та регіональної безпеки.

Грунтуючись на аналізі першої загальноцивілізаційної детермінанти світового розвитку, можна стверджувати - сучасна держава має забезпечувати органічне поєднання інтересів індивідуума, нації і людства, виходячи з того, що апіорі існує деяка система загальнолюдських цінностей. Поділ людства на антагоністичні соціальні системи, абсолютизація особливостей власного суспільного розвитку, ізоляціонізм, на чому б він не базувався, є недоречним і шкідливим для національної безпеки.

Щодо другої загальноцивілізаційної тенденції, то є підстави стверджувати, що досягнутий рівень розвитку виробничих сил, сучасний науково-технічний прогрес, успіхи сільськогосподарського виробництва та медицини (на жаль, поки що головним чином у розвинених країнах світу) створюють матеріальні передумови для практичного здійснення постулату про вищу цінність людського життя. До того ж сучасне виробництво базується на інтелектуально насичених технологіях, що вимагає виявлення й розвитку різносторонніх здібностей кожної людини, створює суспільну потребу в більш гармонійному та всебічному її розвитку.

Це підтверджує й аналіз структури витрат розвинених країн за останні півстоліття. Впадає у вічі явне домінування та невпинне зростання частки асигнувань на соціальне забезпечення та соціальне страхування. Справедливо вважається, що однією з головних причин зростання соціальних витрат є значне підвищення у постіндустріальну епоху ролі "людського капіталу" як головної рушійної сили економічного зростання та накопичення національного багатства.

На основі аналізу національного багатства 192 країн експерти Всесвітнього банку підраховали, що на частку виробничих фондів у середині 90-х рр. припадало тільки 16% національного багатства, природних ресурсів - 20%, а от "людського капіталу" - 64% [39]. Це свідчить про інтенсифікацію процесу *гуманізації* людських відносин, суть якого в тому, що турбота про людину стає не тільки найважливішою нормою моралі, а й найголовнішою умовою прогресивного розвитку суспільства. Ігнорування ж потреб індивіда, зневага до його інтересів, а то й до самого існування, відкриває шлях до взаємного знищення людей і народів, загибелі всього людства.

На жаль, Україна у світовій класифікації за агрегованими показниками (індексами) часто посідає досить невтішні місця. Так, індекс державності країни - 113, а індекс якості життя - 101 (для порівняння: у Росії вказані показники відповідно 27 і 73, а в Польщі - 32 і 48) [80].

Загалом аналіз наслідків процесів глобалізації дає змогу дійти висновку, що перед Україною на початку ХХІ ст. виникло більше проблем, ніж очікувалось.

По-перше, поняття "загальнолюдські цінності" сформувалося в основному в Західному світі й значною мірою несе в собі християнські основи. В інших цивілізаціях ті чи інші загальнолюдські цінності можуть розумітися дещо по-різному. Так, загальновідомі ідеї класика політичної думки Н.Макіавеллі щодо основних принципів соціального управління базуються на глибокому розумінні соціально-психологічних закономірностей поведінки людей, а концепції соціального управління китайського філософа Конфуція більшою мірою просякнуті ідеєю поєднання політики та моралі [147]. І саме ідеї Н.Макіавеллі дали життя сучасній со-

ціологічній теорії еліт (В.Парето, Г.Моска), яка набула широкого поширення на Заході [64].

Якщо врахувати політичну, етнічну, конфесійну та соціальну різнобарвність українського суспільства, що об'єктивно призводить до його роздробленості, зростання корпоративних вимог окремих суспільних груп населення, то реалізація тези "відкритості держави для всього світу" на базі співвідношення своїх соціальних норм та цінностей із загальнолюдськими є досить складною проблемою.

По-друге, незважаючи на те, що загалом має місце певне зниження глобального політичного та ідеологічного протиборства, така тенденція не є панівною на регіональному рівні. Як справедливо підкреслює ряд фахівців, зокрема В.Г.Радецький [105, с. 14], особливість сучасної геополітичної ситуації полягає в тому, що руйнування біполярної структури світу призвело не тільки до втрати місцевою панівною елітою звичних орієнтирів, а й до сприйняття перемін, які сталися, як своєрідного сигналу щодо швидкого розв'язання своїх проблем. На жаль, дуже часто за рахунок інших країн і народів, тобто на шкоду їх національним інтересам. Практика свідчить про різке зростання конфліктності у відносинах між окремими країнами, негативні явища і тенденції дезінтеграційного характеру, про розширення можливостей середніх і навіть малих країн впливати на політику великих держав, а відтак і на загальносвітову ситуацію. Тобто підсилювся вплив на безпеку у світі і в окремих регіонах культурно-етнічних суперечностей і пов'язаних з ними геополітичних, національних і конфесійних проблем.

Джерела цих протиріч загальновідомі. Людство складається з етнічних утворень - історичних формацій. Останні мають спільну культуру, займають цілком визначену географічну територію, яка часто не збігається з історично утвореними державними кордонами. Культура цих етнічних утворень, її політичний компонент, як сукупність поглядів на цілі та завдання, відносини з оточуючим світом, може входити в протиріччя з культурою інших етнічних утворень і тим самим генерувати напруженість внутрішнього та зовнішнього характеру, яка може за сприятливих умов компенсуватися системою добросусідських відносин. Проте будь-яка зміна геополітичної ситуації призводить до зміни пріоритетів, цілей та завдань розвитку етнічних утворень. Це актуалізує по-

тенційні суперечності, дестабілізує обстановку, породжує нові загрози національній та міжнародній безпеці.

Крім того, унаслідок дезінтеграції СРСР, а в перспективі й можливого зменшення можливостей США самостійно підтримувати статус-кво загальносвітової ситуації, зокрема, як зазначає Дж. Сорос (з яким важко не погодитися), через небажання відмовитися від ідеології статусу наддержави, який все важче буде підтримувати з причин економічного характеру, вже сьогодні спостерігається намагання низки держав реалізувати свої претензії на роль регіональних лідерів і великих держав [124].

Так, на роль центру економічної сили претендує Японія, економіка якої зберігає достатні темпи зростання порівняно з США. Додав обертів у нарощуванні своєї могутності Китай, зокрема щодо її воєнної компоненти. Стрімко зростає вплив на європейські справи Німеччини. Регіональними лідерами намагаються стати Туреччина, Індія, Бразилія та деякі інші країни. Усе це чинники дестабілізації національної та міжнародної безпеки. Наприклад, спротив Пакистану лідерству Індії уже призвів до інтенсифікації розвитку ядерних технологій у цих країнах та кровопролитного конфлікту між ними у 1999 р. Атрибутами політичної реальності залишаються збройні конфлікти як вагомий аргумент реалізації та захисту національних інтересів. Унаслідок цього ймовірність виникнення збройних конфліктів різної інтенсивності, переростання їх у локальні війни, і навіть війни регіонального масштабу, за оцінками фахівців, різко збільшилася [16; 44; 107; 135; 142].

По-третє, як свідчать висновки переважної більшості експертів та аналітиків, сьогодні розвиток держав та міждержавних відносин відбувається у складному, нестабільному, просякнутому ключовими невизначеностями, і все більш *агресивному глобальному середовищі*.

Серед вказаних невизначеностей: чи зможе глобалізація підтягнути відстаючі економіки й чи вдасться зменшити катастрофічну прірву між багатими та бідними країнами; чи не відбудеться "згорання" нових демократій під тиском різних обставин, зокрема, необхідності забезпечити контроль та стримування фінансово-економічних глобальних криз та наростаючого впливу релігійності на територіальну цілісність держав; якою мірою країни ЄС та інші країни, де відбувається тотальне старіння корінного населення,

зможуть пристосувати системи соціального забезпечення й інтеграції у своє суспільство мігрантів; чи кинуть інші країни більш відкритий виклик пануванню США; як буде впливати на світову економіку політична нестабільність у країнах-виробниках енергоресурсів; збільшиться чи зменшиться кількість держав, які володіють ядерною зброєю і яка ймовірність зростання доступності для терористів біологічної, хімічної і ядерної зброї, інші невизначеності глобального характеру.

Вражаючою є бідність країн "третього світу" та ймовірне погіршення становища "середнього класу" в країнах "золотого мільярда", які, за оцінками ООН, будуть стрімко зростати, що може викликати глобальні соціальні протести та потрясіння. Згідно з доповіддю експертів ООН світ стоїть на порозі продовольчої та енергетичної кризи, а також житлової кризи. На їх думку, якщо екологічні, соціальні, політичні, економічні і культурні системи не будуть гармонізовані, зростаюче міське населення не зможе мирно співіснувати і соціальна нерівність стане головною причиною напруженості і безпорядків [146]. Незалежний експерт ради з прав людини О.де Шуттер заявив, що кількість голодуючих у світі уже на початку 2009 р. може досягти мільярда осіб.

Проблеми крайньої бідності й вкрай низької якості державного управління стануть благодатним підґрунтям для тероризму, організованої злочинності та пандемій.

Вимушена масова міграція також може стати важливою складовою загального процесу деградації величезних за площею та народонаселення регіонів. При цьому, на думку деяких експертів, поява нової пандемії - лише питання часу. У 1918-1919 рр. вірус грипу знищив близько 20 млн людей. Якщо подібні епідемії виникнуть у мегаполісах країн зі слабкою системою охорони здоров'я (згідно з нещодавною доповіддю експертів ООН більш ніж 70% населення Європи, Північної та Латинської Америки сьогодні проживає у містах, а частка міського населення Азії та Африки вже досягла відмітки 41%), вони швидко набудуть поширення по всьому світу" [110, с. 51]. "Загибель мільйонів людей від пандемії СНІДу буде мати вкрай негативні наслідки для економіки країн, які були нею уражені. ..."Друга хвиля" СНІДу, яка поміж інших країн накрила й Україну, характерна тим, що хвороба буде поширюватися за межі традиційних "груп ризику", охоплюючи все більш

широкі верстви населення. Поширення СНІДу може поставити хрест на економічних перспективах багатьох країн, які сьогодні подають непогані надії" [110, с. 58].

Крім того, вже сьогодні все більше аналітиків схильні вважати, що відбувається значна ерозія уявлень про однополярний світовий порядок та становлення багатопольярного порядку і що вказаний процес породжує значні загрози європейській безпеці. Так, Петер В.Шульце не без підстав стверджує, що спроба США із застосуванням збройної сили без врахування глибини конфліктів на Середньому і Близькому Сході з тріском провалилась [146, с. 36]. Зокрема, їх політика в Іраку фактично призвела до виникнення держави, "яка не відбулася" й погрузла в хаос і терорі. В Афганістані з новою силою розгорілася боротьба з "Талібаном", а Тегеран, з його ядерними амбіціями, піднявся до рівня регіонального лідера.

Безумовно, були праві й ті аналітики, які свого часу стверджували, що ступінь підсилення впливу Європи на світовій арені буде залежати від її здатності досягти більшої політичної згуртованості, що включення до її складу нових східноєвропейських членів може стати значним тягарем, який буде заважати підсиленню ефективності інститутів ЄС, що вкрай необхідно для формування консолідованого "стратегічного бачення" усіма його членами тенденцій міжнародної політики і стратегії забезпечення безпеки. Але сьогодні незаперечним фактом є те, що ЄС перебуває в глибокій смисловій кризі, яка поставила під сумнів його одинорідність та легітимізацію політичних проєктів.

Загальновідомі випадки Варшави і Праги в дебатах щодо ПРО переконливо свідчать, що має місце *ренаціоналізація* зовнішньої політики і політики безпеки окремих членів ЄС, яка є, безумовно, шкідливою для проєкту європейської політики безпеки і оборони. І, якщо польська політика "особливого партнерства" із США отримує логічне завершення, це викличе вкрай серйозні наслідки для узгодження як дій ЄС, так і НАТО (угоди оборонного характеру між США та окремими державами-членами НАТО логічно призведуть до виникнення в Європі зон різного ступеня безпеки). За таких умов цілком імовірним може бути повернення до осмислення Європи як форми, для якої характерним буде багато ступенів свободи, а відтак вироблення консолідованої зовнішньої політики

з принципових питань забезпечення безпеки та оборони буде практично неможливим.

На жаль, ослаблення позиції ЄС здійснює негативний вплив на безпеку України, яка є своєрідним яблуком розбрату між геополітичними гравцями - Росією та ЄС, але це давало шанс на приєднання України до ЄС. З огляду на вищесказане, а особливо після того, як на Мюнхенській конференції у 2007 р. президентом Росії В.Путіним було озвучено її стратегічне бачення бажаних напрямів подальшого облаштування світового порядку, стало очевидним, що цей шанс став майже нульовим.

Останні події свідчать, що Брюссель цю перспективу для України все більше відсовує на невизначений час, а головна небезпека для неї полягає в тому, що Україна за таких умов може бути практично розмолотою між жорнами інтересів Росії та ЄС, оскільки правляча політична еліта України досить слабка, не користується потужною підтримкою населення й вкрай неконсолідована, щоб протистояти цим загрозам і забезпечити суспільно-політичну стабільність та прогресивний соціально-економічний розвиток.

Безумовно, у найближче десятиріччя держави залишаться основною одиницею світового порядку. Але "економічна глобалізація і поширення технологій, передусім інформаційних, буде призводити до поширення віртуальних груп за інтересами, ускладнюючи здатність держав до ефективного управління, у тому числі й у сфері національної безпеки. Вказане управління все більше буде піддаватися (і вже піддається) потужному тиску з боку нових форм політики ідентичності, у центрі якої перебувають релігійні переконання. Слабкі уряди, відсталі економіки, релігійний екстремізм, диспропорційне зростання чисельності молоді - ці фактори будуть збігатися, створюючи ідеальні негативні обставини для внутрішніх конфліктів у різних регіонах [110, с. 19]. А деякі внутрішні конфлікти, в яких беруть участь етнічні групи (це переконливо показали події на Кавказі та в Конго), - загрожують перерости у регіональні конфлікти, які у своїх крайніх проявах можуть стати причиною послаблення і навіть занепаду держав, унаслідок чого величезні території і народонаселення залишаться без будь-якого ефективного урядового контролю.

При цьому з огляду на те, що більшість збройних конфліктів набувають нетрадиційних або незвичних форм, таких як гуманітарні інтервенції і операції по знищенню баз і таборів терористів, на відміну від традиційних воєнних дій за участю протиборчих сторін, принципи застосування і використання воєнної сили будуть все більше ставитися під сумнів. Міжнародне право, яке свято охороняє територіальну цілісність держав, і Женевська конвенція, яка регламентує ведення війн, були розроблені до виникнення загроз міжнародній безпеці, з якими світова спільнота зіткнулися у цьому столітті, а відсутність чітких і зрозумілих правил буде заважати стримуванню і обмеженню масштабів та жорстокості конфліктів.

По-четверте, ключовим внутрішнім чинником, який породжує низку завдань для системи забезпечення національної безпеки, є те, що практично всі соціальні структури й інститути сучасної України поєднують у собі елементи і риси як попередньої радянської, так і нової ліберально-ринкової системи периферійного типу. Нові державні установи успадкували риси комуністичної номенклатури, інститути соціальної держави і громадянського суспільства. Сьогодні, на нашу думку, в Україні хаотично протиборствують і хаотично поєднуються стереотипи радянської, американізованої західної та української емігрантської культур, у тому числі й управлінської.

Так, наприклад, як зазначає у своєму дослідженні М.Вселенський, "Політичні ознаки" були твердою та незмінною основою призначень на всі відповідальні пости в СРСР, при цьому вважалось доцільним призначити на пости людей, які неспроможні або взагалі нездатні виконувати таку роботу. Кожен повинен був відчувати, що він обіймає посаду не за якимось правом, а з милості керівництва. Вислужитись не означало добре працювати, а означало добре робити те, що бажає керівництво, яке призначає і, відповідно, може усунути від роботи" [27, с. 83].

Аналіз же сучасної практики [97, с. 39] показує, що в Україні разом зі зміною політичного керівництва не вдалося досягти незалежності апарату управління, оскільки зміни глав облдержадміністрацій негайно призвели до зміни більше ніж 90% апарату обласної адміністрації. Сказане повною мірою (якщо не більше!) стосується й *сектора безпеки* (це поняття вживається з початку

90-х рр., коли стало зрозумілим, що спектр загроз зміщується від суто військових до загроз, які мають невійськове походження: тероризм, техногенні, екологічні, економічні та інші).

Незважаючи на те, що поняття "сектор безпеки" з точки зору його складових елементів деякі автори формулюють по-різному, у більшості випадків йдеться про систему, що включає всі державні інститути та структури, які наділені повноваженнями застосовувати силу, віддавати накази щодо застосування сили або загрозувати щодо її застосуванням (військові, поліція, воєнізовані частини, прикордонна служба, розвідувальні органи тощо). Тому в "українських традиціях" - першочергова зміна керівного складу сектора безпеки, яка невідкладно призводить майже до "тотального переавантаження" значної частини апарату (як правило, це відбувається під гаслами чергового реформування).

Звичайно, такі кардинальні кадрові зміни породжують тимчасовість у роботі апарату, безпосередньо впливають на поширення безвідповідальності серед службовців, "вимивають" інституційну пам'ять", яка становить фундамент державного управління. Це одна із головних причин того, що у політичній, економічній, інтелектуальній еліт України до цього часу немає чіткого стратегічного та консolidованого бачення її майбутнього та шляхів його досягнення, а відтак й сутнісного розуміння процесів, які відбуваються в Україні та навколо неї, починаючи з питань євроатлантичної та європейської інтеграції України й закінчуючи відповіддю на питання "від чого і куди рухається суспільство". Тобто немає на сьогоднішній день як такої - стратегії національного розвитку, яка б враховувала сучасні виклики глобалізованого світу. Тому важко не погодитися з В.Олуйком, що "відсутність концепції розвитку держави, формування та функціонування політичної й державно-управлінської еліти, стратегії розвитку українського суспільства, належної кадрової політики та інші чинники призвели до того, що нині на передньому плані зосереджено тактичне управління, а стратегічне управління ще піддається безапеляційному ігноруванню" [97, с. 37].

Варто також акцентувати увагу на тому, що при переході від радянської економічної моделі до ринково-капіталістичної відбулося потужне руйнування індустріального та науково-технологічного потенціалу країни. Протягом років незалежності було розпочато,

але так і не завершено низку реформ, а деякі взагалі залишилися на папері. Не сформовані повністю інститути відкритого ринку, не відбудована відповідна ринковим умовам система соціального захисту і гарантій, не створені надійні політичні умови для забезпечення сталого розвитку суспільства. Унаслідок цього, якщо наприкінці 80-х рр. ХХ ст. питома вага економіки України у світовій економіці становила близько 2%, то сьогодні - 0,2% [92, с. 2].

Рудименти старої системи досі відчутно впливають, а іноді й визначають траєкторію руху держави, гальмуючи темпи розвитку, на які здатне суспільство. Україна все ще стоїть на порозі системних змін. Тому її соціально-економічна система займає проміжний стан між середньорозвиненими індустріальними суспільствами і перехідними соціальними системами третього світу. Це ставить Україну перед економічною альтернативою: незважаючи на лібералізацію, економіка України залишається високомонополізованою, що дозволяє говорити про олігархічний характер сучасного українського капіталізму. Зберігається високий рівень контролю елітарного прошарку чиновників над приватним бізнесом, зрощування кланів чиновників та бізнес-груп. Тому економіка відрізняється високим ступенем криміналізації і тінізації. Вона є різновидом периферійного державно-монополістичного капіталізму, який, на нашу думку, з певним відставанням віддзеркалює розвиток економіки сусідньої Росії. Такі риси вітчизняної економіки зумовлюють крихкість та вразливість соціально-економічної системи перед лицем зовнішніх викликів і загроз як із Заходу, так і зі Сходу.

Радикальні перебудови за роки незалежності призвели до того, що мільйони людей були вибиті із звичних соціальних умов. І якщо частина населення змогла добитися успіху в новій ринковій системі, переважаюча більшість змирилася з погіршенням свого стану. Цей процес породив тотальну стомленість від змін, масовий скепсис щодо подальших змін, оскільки результати економічного зростання розподіляються дуже нерівномірно, що визначає збереження соціальної напруженості. На межі бідності або за її межею перебуває частина вчителів, військових, пенсіонерів, селян, робітників. Така структура бідності не типова для індустріальних та країн третього світу. Бідність людей з високим рівнем освіти підриває стимули до її отримання і, таким чином уповільнюється подальший розвиток країни, який неможливий без роз-

витку передових галузей економіки і науки, а Україна все більше перетворюється на країну третього світу, якій у світовому розподілі відведена роль постачальника сировини та напівфабрикатів.

Безумовно, вказані обставини мають суттєво впливати на формування та здійснення зовнішньої та внутрішньої політики щодо забезпечення національної безпеки, зокрема актуальними є реалізація системного підходу щодо дослідження сучасних загроз глобального характеру, визначення шляхів їх нейтралізації (зниження до прийняттого рівня) і на цій основі формування адекватної вказаним загрозам національної програми розвитку Української держави.

Варто погодитися з розробниками проекту Національної стратегії розвитку "Україна - 2015" [92, с. 61] стосовно того, що перед Україною сьогодні стоїть драматичний виклик - або ми оновлюємо і модернізуємо політичну, адміністративну і соціально-економічну системи країни, забезпечуємо конкурентоспроможність нашої держави в глобальних змаганнях, або нас поглине прірва нескінченних криз і конфліктів і ми будемо відкинуті на периферію сучасних світових процесів. Це зумовлює кардинальне поліпшення якості та структури професійної підготовки управлінських кадрів для системи забезпечення національної безпеки.

Таким чином, динамічність світових процесів, наростання глобальних загроз, їх системний характер та їх значна невизначеність пред'являє дедалі жорсткіші вимоги до системи управління у сфері національної безпеки, зокрема щодо її інтелектуально-кадрового забезпечення. Помилки політичної та ринкової трансформації, необхідність нейтралізації загроз національним інтересам, що значно відрізняються від традиційних, забезпечення належного обсягу та якості соціальних послуг тощо ставлять перед державою завдання розробки і реалізації стратегій розвитку в умовах, коли всі ці процеси відбуваються одночасно, дуже динамічно і перебувають під взаємним впливом. Тому перед Україною постає завдання побудови такої системи забезпечення національної безпеки та її інтелектуально-кадрового забезпечення, які здатні постійно трансформувати характер своїх дій, випереджаючим чином адаптуючись до сучасних вимог.

Разом з тим очевидно, що ефективність управління у сфері національної безпеки значною мірою залежить і від якості управлінсь-

ких рішень, які мають своє відображення передусім у концепціях, доктринах і стратегіях, спрямованих на реалізацію основ державної політики з питань національної безпеки. Безумовно, вказані документи і рішення повинні адекватно відображати потреби національного розвитку та реалії життєдіяльності держави, її можливості.

Трасформація сутності дефініцій "державний суверенітет" та "державні інтереси"

Поняття "державний суверенітет" традиційно розглядають у контексті забезпечення національної безпеки. Але трансформація поглядів на роль держави в сучасній світовій політиці зумовлює необхідність розглянути проблему забезпечення національної безпеки і в контексті співвідношення національного та державного інтересу, а також міжнародного і національного інтересу.

За часів колишнього СРСР поняття "національна безпека" більшою мірою ототожнювалося з поняттям "державна безпека" (основними компонентами останньої виступали зовнішня безпека та воєнна безпека). Це виявлялося в ототожненні понять "національний інтерес" і "державний інтерес", а також у назві відповідних органів, на які покладалися функції та повноваження, спрямовані на забезпечення національної безпеки в тогочасному її розумінні (Комітет державної безпеки).

Аналіз показує, що в умовах нарощування інтенсивності процесів глобалізації всебічна оцінка співвідношення національного і державного інтересу є ключовою передумовою розуміння зміни поглядів на місце і роль сучасної держави в суспільному розвитку.

Відомо, що поняття "держава", будучи на сьогодні основною й вищою формою політичного життя суспільства, передбачає наявність як мінімум трьох компонентів: нації, території та державного суверенітету. Тому не випадково у західних наукових школах поняття "національна безпека" практично тотожне поняттю "державна безпека" [17]. Але це не може свідчити про відсутність межі між національною й державною безпекою.

Основу сучасної системи міжнародних відносин складає система національних держав, хоча національності, які виступа-

ють в державній оболонці, розрізняються між собою рівнем свого розвитку та рівнями національної консолідації й гомогенності. Тому необхідно проводити чітку межу між національною і державною безпекою, яка є наслідком неоднозначного характеру сутності держави.

Звичайно, як форма організації суспільства, держава володіє значною самостійністю і незалежністю щодо пануючої в даному суспільстві системи політичних і соціально-економічних відносин. Але варто погодитися з І.Тишецьким, що у даному випадку "держава має дві іпостасі - вона абстрактна й одночасно конкретно-історична" [131, с. 6].

Суспільство, яке утворило національну державу, відстоює за її допомогою своє право бути рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. Тому у своєму *абстрактному* значенні держава намагається посісти гідне місце серед інших держав на міжнародній арені. Тобто держава потрібна для найбільш органічного входження в загальнолюдську спільноту. Це, безумовно, передбачає розробку та здійснення відповідної державної політики національної безпеки.

Одночасно, у будь-який *конкретно-історичний* момент свого розвитку, держава - це арена і предмет внутрішньо-політичної боротьби різних суспільних груп і прошарків суспільства у межах існуючої соціально-економічної та політичної системи (в комуністичній ідеології - предмет боротьби антагоністичних класів).

Не може бути сумніву, що соціальні групи, які перебувають при владі, розглядають державу як головне знаряддя своєї влади. Намагаючись забезпечити власну безпеку, вони оберігають безпеку держави від посягань з боку інших соціальних груп і, таким чином, украй зацікавлені в політичній стабільності, що є однією із передумов забезпечення національної безпеки. Тобто у цьому випадку держава (завдяки зусиллям соціальної групи, яка перебуває при владі) забезпечує свою безпеку виходячи із власних інтересів, які, проте, не обов'язково збігаються з національними інтересами (якщо розуміти під ними хоча б інтереси більшої частини нації).

Таким чином, за своєю суттю поняття "національна безпека" і "державна безпека" можуть збігатися, а можуть і розрізнятися, коли національні інтереси не збігаються з державними інтересами (як їх уявляє політична сила, яка перебуває при владі). При

цьому національна безпека є первинна по відношенню до державної, оскільки держава виникає й успішно функціонує за умови зацікавленості у ній всіх соціальних груп і прошарків.

Разом з тим, як ми зазначали, держава потрібна для найбільш органічного входження в загальнолюдську спільноту. Тому таким важливим завданням ДУНБ є забезпечення державного суверенітету, суть якого, як відомо, полягає у верховенстві та незалежності державної влади при вирішенні (принаймні, де-юре) усіх питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Концепція державного суверенітету сьогодні зазнає суттєвих еволюційних змін під кутом таких транснаціональних дискурсів, як демократія, лібералізм та права людини.

Сьогодні в теорії та практиці набуває все більшого визнання концепція так званого "гуманітарного втручання" з боку міжнародного співтовариства, якщо мають місце масові порушення прав людини "суверенною державою". Вказану концепцію інколи ще називають "новим ліберальним імперіалізмом" [67]. Порушення прав і свобод людини в різних куточках нашої планети, як правило, мають драматичні наслідки для всього міжнародного співтовариства, із-за чого це питання сьогодні стало ключовим на порядку денному в міжнародних відносинах. Усе більше стає противників вестфальської концепції абсолютного права держав діяти на своїй території так, як їм заманеться, зокрема, коли це стосується прав і свобод її громадян.

З цього приводу Р.Коен досить чітко й однозначно стверджує: "Концепцію державного суверенітету не можна розглядати як ширму, за якою слід безкарно чинити масові порушення безпеки окремих людей, навіть якщо це відбувається в межах визнаних державних кордонів необхідно передбачити адекватні механізми санкціонування і моніторингу активного дипломатичного, економічного або військового втручання" [63, с. 12-13].

Саме тому питання економіки, законотворчості та оборони все більше стають предметом міжнародних домовленостей і угод, а територіальні кордони значною мірою втрачають своє значення. Одночасно держава поступово втрачає і свою невід'ємну монополію на застосування насилля. Але треба підкреслити, сказане не означає, що національна самосвідомість, демократичні інститути, національне законодавство (щодо регулювання міграційних потоків,

боротьби з організованою злочинністю, соціальних питань тощо) як і раніше не входять до сфери компетенції окремих держав.

Разом з тим варто зазначити, що абсолютною "вищою владою" чи "незалежністю", тобто абсолютним суверенітетом, не володіють навіть США.

Так, Джозеф Джоффе доходить висновку, що слово Америки не є істиною в останній інстанції й не може стосуватися до решти всього світу, як свого часу слова афінян, які заявили непокірним мелосцям, що сильні роблять те, що можуть, а слабкі - що доводиться [157]. У більшості випадків США з метою досягнення своїх національних інтересів вимушені переконувати, радитися з іншими державами, особливо провідними, а інколи - навіть умовляти. Зі свого боку Дж. Сорос та Дж. Най переконані - сьогодні розподіл світової влади між державами нагадує складну гру в тримірні шахи [124; 162].

На верхній шаховій дошці влада однополярна й гарантується військовою могутністю США та фактично підконтрольного їм НАТО. Проте навіть на цьому рівні вказану владу сьогодні США вимушені поділяти з Російською Федерацією.

На другій шаховій дошці влада вже багатополярна, оскільки багатополярні її складові, передусім - економічна влада. Тут панує надзвичайно жорстка конкуренція національних інтересів провідних країн світу. Дві третини світового продукту виробляються США, Європою та Японією спільно, а високі темпи економічного зростання Китаю та Індії вказують на реальні перспективи приєднання до цієї трійки й інших могутніх гравців. Тобто вже на другому рівні і мови не може бути про США як про гравця-гегемона.

Щодо найнижчої шахової дошки, то це сфера головним чином транснаціональних відносин. Тут панує хаос і зубожіння, не визнають кордонів й процеси досить важко піддаються державному регулюванню та контролю. На цьому полі багато гравців: від банкірів, які здійснюють перекази сум, що багаторазово перевищують державні бюджети більшості держав світу, до комп'ютерних хакерів, міжнародних терористів та представників нелегального бізнесу. На цьому рівні влада розподілена між безліччю суб'єктів. Очевидно також, що існують чисельні вертикальні взаємозв'язки між вказаними дошками.

Тому Дж. Най, зокрема, робить досить логічний висновок про те, що ті, які дають США поради проводити гегемоністську зовнішню політику на підставі традиційних характеристик американської могутності, виходять із застарілих стереотипів.

Але вищесказане не означає, що будь-які практичні дії, спрямовані проти суверенітету, територіальної недоторканності або ж політичної незалежності держави не повинні розглядатися як реальна загроза для її національних інтересів. Якщо при цьому має місце збройний напад, з метою загарбання території, ліквідації незалежності держави, зміна її політичного устрою, то такі дії, згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. повинні однозначно розцінюватися як агресія. Згідно з вказаною резолюцією агресія може бути не тільки воєнною, а й економічною, психологічною, ідеологічною тощо, тобто в будь-якому випадку, коли має місце застосування сили однією державою (групою держав) проти другої держави або народу на порушення норм міжнародного права [133, с. 133-134]. Загалом же акцент на правах і свободах людини як абсолютній цінності, на цінностях та інтересах кожної суспільної групи, на запереченні будь-яких спроб постулювати і, таким чином, підмінювати державними інтересами національні інтереси дозволяє:

- значною мірою просунути у напрямі операціоналізації поняття "національна безпека";
- більш чітко та однозначно окреслити суть проблеми забезпечення національної безпеки, розв'язання якої покладається на ДУНБ (оскільки стає зрозумілішим, що треба вирішувати та як вирішувати, у всякому випадку - окреслюються можливі напрями пошуку оптимальних управлінських рішень).

Принциповим є й те, що при розв'язанні проблеми забезпечення національної та міжнародної безпеки в арсеналі ДУНБ та міжнародних структур безпеки з'являються додаткові можливості вийти за вузькі межі існуючої тупикової парадигми міжнародних відносин (несумісності права націй на самовизначення та принципів непорушності державного суверенітету) і, таким чином, наблизитися до розв'язання цієї ключової проблеми сучасності.

Дійсно, будь-яка національна група (нація), бажаючи визначитися зі своєю державністю, як правило, входить у протиріч-

чя з міжнародною спільнотою, з національними інтересами тих чи інших держав. Останні можуть визнати, а можуть і не визнати нове державне утворення. У даному випадку перед ДУНБ на перший план висувається проблема забезпечення внутрішньої безпеки.

Розв'язання цієї проблеми залежить від того, якою мірою органам ДУНБ вдалося забезпечити стабільний розвиток найважливіших сфер суспільно-політичної, економічної, культурної та інших сфер життєдіяльності в напрямі задоволення життєво важливих потреб та інтересів кожного громадянина держави, кожної суспільної групи та суспільства в цілому, чи вдалося створити належні умови для всебічного розвитку національних меншин.

Очевидно, ця проблема не має стандартних рішень. Але те, що у понятті "національна безпека" вирізняють три рівні безпеки: особи, суспільства та держави (у всякому разі, у розвинених країнах світу), зобов'язує органи ДУНБ до пошуку конструктивних, компромісних рішень, принципово розглядаючи їх у контексті дотримання прав і свобод людини.

Безумовно, вказані рівні динамічні, оскільки їх місце та роль визначаються багатьма характеристиками. Насамперед це: характер суспільних відносин, тип політичного режиму, сукупність внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці в той чи інший історичний період розвитку держави.

Але проведений аналіз дає змогу дійти висновку, що за будь-яких умов національна безпека в демократичному суспільстві забезпечується:

- наявністю ефективних механізмів ДУНБ;
- належною координацією діяльності політичних сил і суспільних груп, дійових інститутів їх захисту;
- наявністю таких суспільних інститутів (зокрема громадянського суспільства), норм та розвиненої суспільної свідомості, за яких стає можливою реалізація прав і свобод усіх суспільних і національних груп населення та протидія будь-яким спробам розколу масової свідомості суспільства з огляду на його цінності та ціннісні орієнтації.

У свою чергу, безпека особи у такому суспільстві залежить від формування та належного функціонування відповідного комплексу правових і морально-етичних норм, суспільних інститутів

і організацій, які б дали змогу їй якомога повніше реалізувати свій потенціал, свої соціально значущі здібності та потреби.

Принципово важливо, що цінності та ціннісні орієнтації людини і суспільства не виключають певних відмінностей, зумовлених етнічними, релігійними, політичними, економічними та іншими аспектами. Але є базові цінності й орієнтації. І національна безпека, в основі якої примат забезпечення прав і свобод людини, кожної суспільної групи, створення сприятливих умов для їх сталого, прогресивного розвитку, є саме такою неперехідною цінністю.

Звичайно, інтереси забезпечення безпеки суспільства чи держави можуть у критичних (надзвичайних) умовах (ситуаціях) їх життєдіяльності домінувати над інтересами забезпечення безпеки окремого громадянина (наприклад під час війни).

Але в демократичних суспільствах безпека держави й суспільства насамперед є функцією забезпечення прав і свободи індивіда, тобто похідною від рівня безпеки особи. Саме в цьому й полягає найголовніша, принципова різниця між демократичним режимом та тоталітарним. В останньому, на першому плані, як правило, завжди безпека держави за рахунок особи, а часто - і всього суспільства.

Таким чином, у контексті сказаного такі питання, як забезпечення територіальної цілісності України, збереження громадського миру, свобод і прав громадян дуже взаємопов'язані. У разі неврахування цієї обставини активізується сепаратизм, має місце небажане наростання напруженості у суспільних відносинах, що в кінцевому результаті стає однією із головних внутрішніх причин і рушійних сил розпаду (руйнації) державного організму. Тому як порушення прав і свобод людини, так і активізація сепаратизму, а також низька ефективність системи забезпечення національної безпеки щодо нейтралізації безпідставних і провокаційних намірів тих чи інших сил, які мають за мету порушити територіальну цілісність України, ослаблюють і являють реальну загрозу для її існування. Це досить важливо для України, оскільки за тих чи інших умов практично всі її сусіди можуть висунути до неї територіальні претензії, а, отже, сприяти руйнації державного утворення.

Але практичні кроки органів державної влади в напрямі зміцнення державного суверенітету не повинні обмежуватися

тільки, так би мовити, внутрішніми заходами та діями з охорони державних кордонів та повітряного простору. Україн важливими є заходи, спрямовані на збереження доступу до життєво важливих джерел сировини та інших ресурсів, важливих видів необхідної продукції, ринків збуту своїх товарів, свободу морів і космічного простору.

Для розуміння і забезпечення зовнішньої безпеки виключно важливе значення має об'єктивне уявлення щодо геополітичного та геостратегічного місця та ролі нації (країни) у світі. Це зумовлено тим, що внаслідок просторово-географічної взаємодії країн та народів можна говорити про три взаємопов'язаних геополітичних рівні безпеки: міжнародної (глобальної), регіональної і національної безпеки.

Під впливом множини факторів характеристики вказаних систем, які визначають їх реальний стан, безперервно змінюються, а отже можна стверджувати, що змінюється і міра (рівень) захищеності цінностей та інтересів прогресивного розвитку суб'єктів та об'єктів національної безпеки.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу аналітична робота високопоставленого англійського дипломата Р.Купера "Новий ліберальний імперіалізм" [67]. На його думку, система, в якій живуть європейці (він її називає "постмодерністською" і має на увазі передусім країни - члени ЄС), не акцентує значення суверенітету або розподілу внутрішньої і зовнішньої політики. У цій системі взаємовідносин та співробітництва взаємна безпека заснована на прозорості, відкритості та взаємозалежності, але все одно вказана система не призводить до відмирання поняття нація - держава, а отже і поняття суверенітету. Р.Купер переконаний, що у постмодерністському світі державні інтереси поступово заміщуються цінностями морального характеру, усвідомленістю взаємозалежності національного й міжнародного життя при проектуванні траєкторії безпечного розвитку, яка однаково може бути застосована і щодо міжнародних відносин, і щодо внутрішніх справ.

Варто зауважити, що подібної принципової позиції притримувався і колишній Генеральний секретар ООН К.Аннан, при обґрунтуванні доцільності проведення міжнародних миротворчих операцій у разі наявності гуманітарної кризи в тій чи іншій країні.

Геополітичний підтекст вибору підходу щодо забезпечення національної безпеки

Географічне положення, величина території, кількість населення, комунікації, технологічний і воєнний потенціали, культурні традиції - усе це важливі складові національної безпеки України, які потребують концептуального вираження в її геополітичній доктрині [20; 36; 117]. Проте нинішній історичний період розвитку нашої держави характеризується відсутністю бажаної єдності поглядів у суспільстві щодо базових цінностей. Існує низка суперечливих концепцій, згідно з якими країні відводять ту чи іншу роль. Тому для України визначення власних геополітичних імперативів є нагальною проблемою.

Забезпечення національної безпеки України передбачає геополітичний аналіз довготермінових, які склалися природно-історично, економічних, політичних та інших компонентів світового простору.

Сьогодні зовнішня політика майже всіх країн світу сучасності характеризується двома векторами: намаганням зберегти політичну незалежність і знайти надійних партнерів для економічної, політичної, військової інтеграції. При цьому для світового простору притаманна презумпція нестабільності, оскільки передбачає переділи кордонів і сфер впливу на основі історичної взаємодії народів, рас, націй, етносів та їх релігій.

Сучасна військово-політична ситуація в Європі та довкола України характеризується розвитком партнерства та співробітництва між країнами Заходу та колишнього Варшавського Договору, їх активною участю у модернізації існуючої системи європейської колективної безпеки. Проте, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною цього простору, Україна перебуває під впливом оточуючих її силових полів, спрямованість яких, як правило, не збігається. Це викликає певні труднощі при формуванні та реалізації геополітичних доктринальних установок у сфері зовнішньої політики нашої держави.

Можна констатувати, що процес розмивання системи міжнародних відносин як системи суверенних держав значно сповільнився. Більше того, деякі дослідники стверджують, що в деяких її

компонентах він повернув у протилежному напрямі. "Поряд з Індією і Китаєм відмова від "десуверенізації" насамперед характерна для поведінки "монозверхдержави" - США, яка відмовилась від цілої низки міжнародних режимів і угод де-факто і де-юре", що обмежує американський суверенітет" - не без підстав стверджує А.А.Кокошин [58]. Тому термін "геополітика" став одним із найпопулярніших у політичному лексиконі. Але це не полегшує завдання з'ясування того, який саме зміст в нього вкладають.

Зокрема, М.І.Ясюков вважає, що геополітика включає об'єктивні наукові знання про вплив географічних умов на політику держав і передбачає об'єктивний аналіз впливу просторово-географічних факторів на логіку міжнародних відносин, внутрішню і зовнішню політику держав [152], а В.В.Разуваєв підкреслює особливо велике значення геополітики у розв'язанні проблем національної безпеки, у розробці національних концепцій безпеки, називаючи її наукою про використання просторової логіки міжнародних відносин в інтересах національної безпеки [106].

Аналогічної думки дотримується і К.С.Гаджиєв [28]. Він стверджує, що геополітику можна розглядати як дисципліну, що вивчає основоположні структури і суб'єкти, глобальні або стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування та еволюції сучасного світового співтовариства. Тому будь-яка країна, незалежно від своєї реальної "ваги" (політичної, військової, економічної тощо), є втягнутою тією чи іншою мірою в справи міжнародної спільноти.

Очевидно, покороення земних просторів, покриття земної кулі морськими, повітряними, автомобільними та залізничними шляхами, авіалініями, проникнення у космічний простір внесло суттєві корективи в геополітичну структуру світового співтовариства. Вказані шляхи сполучень стали ефективним засобом подолання фізичних перешкод у вигляді гір, морів, океанів та величезних сухопутних просторів. Ці шляхи майже стерли розмежувальні лінії між сухопутними та морськими державами, підірвали цим традиційне розуміння національної безпеки держав. Поява ядерної зброї та вдосконалення засобів її доставки фактично звело до нуля фактор недосяжності та невразливості тієї чи іншої країни. А останнім часом на геополітику провідних країн світу все більшою мірою впливає фактор загрози глобального тероризму.

Таким чином, якщо раніше визначення геополітики історично пов'язувалося з такими поняттями, як "життєвий простір" та "зона життєвих інтересів", то сьогодні для визначення національних інтересів та загроз щодо їх реалізації такий методологічний підхід уже не є достатньо повним. У зовнішньополітичний лексикон увійшли нові додаткові якісні характеристики геополітики - геоekonomіка та геостратегія. Це означає, що при обґрунтуванні геополітичних імперативів України у сучасних умовах необхідно відмежуватися від традиційного розуміння геополітики як дисципліни, завданням якої є вивчення переважно просторово-географічного аспекту міжнародних відносин. Очевидно, географія та місцезоналення держав, клімат, топографія, наявність природних ресурсів, доступ до морів і океанів тощо продовжують мати важливе значення для історичної долі й перспектив розвитку будь-якої держави чи народу. Але основні постулати традиційної геополітики безнадійно застаріли.

Сьогодні головною метою геополітики є вивчення взаємозалежності зовнішньої політики держав, міжнародних відносин і системи політичних, економічних, воєнно-стратегічних та інших взаємозв'язків, обумовлених географічним станом країни та іншими фізико-географічними економічними, історичними та іншими факторами. Тому, як справедливо стверджують О.Л.Валевський та М.М.Гончар, геополітика все частіше виступає у концептуальному, світоглядному та методологічному вимірах [20, с. 45].

Для визначення геостратегічних імперативів будь-якої держави дуже важливим є геополітичний та геоekonomічний аналіз. Результати вказаного аналізу дозволяють виділити найбільш характерні риси геополітичних та геоekonomічних трансформаційних процесів, які мають бути враховані при обґрунтуванні геостратегічних імперативів України, а отже, і при розробці та впровадженні державної політики забезпечення національної безпеки. Проведений аналіз дає змогу дійти висновку, що серед найсуттєвішого є те, що:

- перестала існувати світова система соціалізму, розпалась організація Варшавського Договору, на користь США та НАТО завершилося майже піввікове протистояння двох світових суспільно-політичних систем;
- набирає сили процес перебудови системи міжнародних відносин, перерозподіл сфер політичного впливу та уточнення сфер

домінування національних інтересів між США, країнами Західної Європи, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, а також Російською Федерацією;

- єдиною світовою державою, яка здійснює глобальний вплив є США;

- геополітичні реалії, вплив яких має континентальний масштаб, - це об'єднана Європа, Росія, Китай і Японія. Але найімовірніше, що у найближче десятиріччя жодна з цих реалій не відповідатиме тим геополітичним позиціям, які зараз мають США (по-перше, вони можуть проводити глобальну економічну політику; по-друге, це могутня військова держава; по-третє, вони застосовують глобальний ідеологічний вплив; по-четверте, мають змогу здійснити глобальний політичний вплив);

- розпад СРСР, на місці якого утворилися нові держави;

- ліквідація глобальної біполярності призвела до різкого зростання національного, релігійного та політичного екстремізму практично на всіх рівнях безпеки: національному, регіональному та міжнародному рівнях;

- ослаблення стримуючих важелів на одному із полюсів розв'язало руки націоналістичним сепаратистським і реакційним силам, що об'єктивно призвело до більш жорсткої політики держав, а останнє - стало одним із факторів зростання злочинів терористичної спрямованості;

- продовжує поглиблюватися диференціація країн так званого "третього світу" - одні із них намагаються стати "центрами сили" у своїх регіонах, інші ж, втративши патронаж великої держави (СРСР), стали районами нестабільності;

- продовжується процес державно-політичного становлення України;

- заходи щодо закріплення нових суспільно-політичних, економічних і національно-культурних відносин вживаються на загальному тлі погіршення соціально-економічного стану основної маси населення, яке проживає на теренах колишнього СРСР, за практичної відсутності "середнього класу" та різкої диференціації населення на "бідних" і "багатих", тобто руйнування планової системи господарства призвело до різкої поляризації суспільства, яка продовжує наростати;

- унаслідок руйнування міжнародної соціалістичної системи господарства порушені більшість економічних та науково-тех-

нічних зв'язків, а процес входження України як рівноправного партнера у нову систему міжнародних економічних відносин досить не виправдано затягнувся (і перше, і друге загальмувало економічний і технологічний розвиток України, що призвело до значного падіння рівня промислового та сільськогосподарського виробництва, деградації його технологічного потенціалу, соціально-економічного зубожіння основної маси населення країни);

- перехід до капіталізму європейського типу в Україні значною мірою гальмується через невідповідність значної маси керівників, недосконалість нормативно-правової бази для проведення реформ, ідеологічного та психологічного несприймання значною часткою населення ринкових перетворень;

- через відсутність системного підходу ні обвальна конверсія, ні потрібне скорочення ЗС України не дали очікуваних економічних результатів і не сприяли зміцненню обороноздатності держави;

- у зовнішньоекономічному плані Україна поступово перетворюється на ринок збуту товарів розвинених країн на тлі криміналізації національної економіки, зростання рівня організованої злочинності та корупції, які в сукупності являють величезну загрозу її безпеці;

- залишається загроза регіонального конфлікту України із суміжними країнами за право контролю над територією.

Проведений аналіз також дає змогу дійти висновків, що на формування простору, на який поширюється сфера впливу національних інтересів, вирішальний вплив справляє:

- характер і зміст національно-культурної ідентичності;
- наявність чи відсутність демократичних традицій у суспільстві;
- рівень та характер технологічного розвитку економіки;
- рівень контролю або рівень залежності від джерел сировини і ринків збуту;
- характер створених структур колективної безпеки в даному регіоні та міра участі держави у цих структурах тощо.

Очевидно, кожен суб'єкт міжнародних відносин ідентифікує власний геополітичний простір виходячи з вказаних факторів.

Українська історична та культурна спадщина сприяє тому, щоб її геополітична доктрина була зорієнтована на цінності су-

часного світового співтовариства й одночасно відображала б національні інтереси.

Принципово важливим є те, як не без підстав вважає З.Бжезінський, що зі зникненням глобальної біполярності "буржуазного" Заходу та "комуністичного" [12, с. 76] Сходу світ не став поліполярним, а залишатиметься деякий час в геополітичному вимірі монополярним, що "глобальний" розподіл сил у наступні двадцять років буде більш неспокійним і ми побачимо ситуацію розростання спорадичних регіональних конфліктів. А характерною особливістю цих конфліктів є те, що їх перебіг побічно пов'язаний із загрозою розпаду структур колективної безпеки. Ця загроза стає реальною за умови втрати ефективних можливостей контролювати перебіг конфліктних ситуацій. Причинами їх виникнення є етнічний і релігійний екстремізм, внутрішньополітична нестабільність тощо.

Варто також підкреслити, що релігійна чи міжетнічна нетерпимість, відсутність демократичних традицій, які призводять до локальних конфліктних ситуацій у межах однієї країни, ще не є геополітичним фактором. Він стає таким, коли у ньому зацікавлені суб'єкти міжнародних відносин.

З огляду на сказане сферами геополітичних інтересів України є:

- уся територія країни, територія суміжних країн і особливо ті регіони, де компактно проживають українці;
- держави, з якими Україна може потенційно вступити у союзницькі взаємовідносини з метою попередження зовнішніх загроз та небезпек;
- інші країни, де проявляються або ж можуть проявитися національні інтереси України.

Тому Україна зможе забезпечувати свою безпеку лише політикою, яка відповідає її об'єктивному геополітичному статусу як великої європейської держави. Інакше кажучи, усе, що сприяє інтеграції України з Європою, укріпленню взаємозв'язків її частин, освоєнню її геополітичного простору - одночасно укріплює і її національну безпеку.

Водночас необхідно враховувати, що сучасне світове політичне тло порівняно з періодом "холодної війни" набуло більш складного та багатомірного характеру. Зникнення глобальної кон-

фронтації, безумовно, заклало кращі передумови конструктивного співробітництва держав на регіональному та глобальному рівнях, спостерігається тенденція формування міжнародного співтовариства на основі норм міжнародного права. Але, як і раніше, вагому роль відіграє воєнно-силовий фактор, а формування поліцентризму у світовій політиці генерує нестабільність.

Розглядаючи Україну як суб'єкт та об'єкт геополітики, важливо отримати відповідь на питання - у сфері чиїх життєвих інтересів та геополітичних координат перебуває країна? Вона має ідентифікувати структуру та спрямованість цих інтересів, оскільки необхідно установити геополітичні реалії, які повинні визначати тенденції розвитку позиції держави на тих чи інших напрямках зовнішньої і внутрішньої політики з метою встановлення стратегічного контролю над тенденціями їх розвитку.

Особливість геостратегічного положення України може бути оцінена під ракурсом історичної взаємодії народів. Україна є однією з найбільших європейських держав. Але найближчими роками їй навряд чи вдасться "здіяяти на повну потужність" свої національні інтереси у сфері зовнішньої політики. Розташування України в центральному регіоні робить нашу державу такою, що кожна інша держава регіону має стосовно неї свій інтерес. За цієї ж причини мають свої інтереси й держави та об'єднання держав, що перебувають за межами даного регіону.

Через Україну проходять межі трьох провідних світових цивілізацій. У зв'язку з цим розв'язання проблеми національної безпеки України принципово має здійснюватися виходячи із презумпції нестабільності світу. Тому варто погодитися з Є.К.Марчуком, що на період ідентифікації України на світовій арені було б доцільно запровадити концепцію "раціонального обмеження стратегічних зв'язків з наддержавами" [78]. Це сприяло б недопущенню перетворення України на об'єкт геополітичних маніпуляцій, запобігло б надмірному тиску на неї з метою скоригувати її політику в бажаному для впливових країн напрямі.

З огляду на сказане ключовими структуроутворюючими елементами геополітичної доктрини України на сьогодні мають бути:

- моніторинг процесів, здатних створити фактори зовнішньої загрози існуючим політичним кордонам України та територіальній цілісності держави, ефективній діяльності морських,

сухопутних та повітряних комунікацій, інформаційній безпеці держави тощо;

- урахування національних інтересів у модернізації економіки, а також аналіз процесів, здатних створити загрози в економічній сфері, (наприклад характер і рівень залежності України від поставальників сировини та енергоносіїв, позиції держави на традиційних ринках збуту, рівень конкурентоспроможності українських товарів тощо);

- урахування факторів, що забезпечують стабільність фінансової та грошової системи України;

- створення раціональної стратегії зовнішньополітичної діяльності;

- упровадження протекціоністської політики, що забезпечує впровадження та інвестування високих наукомістких технологій, а також інформатизацію суспільства;

- розвиток можливостей виходу в аерокосмічний простір, аерокосмічних технологій і конкурентоспроможність відповідних галузей української промисловості;

- зміцнення позиції держави на ринку озброєнь та військової техніки, розширення можливостей військово-технічного співробітництва;

- аналіз процесів, що сприяють виникненню або ліквідації регіональних конфліктів, потенційним учасником яких може стати Україна;

- аналіз процесів, що сприяють виникненню або ліквідації етнічного і релігійного екстремізму;

- вивчення у суспільній думці ірраціональних ідеологічних схем та їх врахування при здійсненні зовнішньополітичної діяльності.

Очевидно, практична реалізація вищезазначених елементів геополітичної доктрини дозволить Україні створити необхідні умови для набуття нею членства в ЄС та НАТО, оптимізувати економічні та інші відносини з Російською Федерацією, вивести дійсно на рівень стратегічного партнерства відносини між Україною та США, дасть змогу повніше та ефективніше використовувати наявний потенціал всебічних взаємозв'язків з іншими розвченими країнами світу, що, врешті-решт, дозволить Україні реально претендувати на геополітичну доктрину, гідну одного із лідерів континентального порядку.

Питання для самоконтролю

1. Національна безпека як головна мета розвитку соціальних систем.
2. Чому поняття "націоналізм" і "нація" є базовими категоріями національної безпеки.
3. Розкрийте сутність поняття "національні інтереси".
4. Процедура визначення ієрархії національних інтересів.
5. Назвіть види та складові національної безпеки.
6. Охарактеризуйте небезпеки національній безпеці.
7. Охарактеризуйте загрози національній безпеці.
8. Назвіть виклики національній безпеці.
9. Розкрийте теоретико-методологічні аспекти категорії "національна цінність".
10. Сформулюйте принципові особливості середовища формування національних цінностей України.
11. Наведіть структуру національних цінностей України.
12. Розкрийте взаємозв'язок національних цінностей з національними інтересами і цілями.
13. Розкрийте суть та послідовність кількісної оцінки співвідношення рівня загроз та потенціалу системи забезпечення національної безпеки.
14. Назвіть цілі, для яких розробляють Паспорт загрози національній безпеці.
15. Структура та алгоритм розробки Паспорта загрози національній безпеці.
16. Сформулюйте завдання органів державної влади при розробці (уточненні) Паспорта загрози національній безпеці (її складових).
17. Наведіть алгоритм розробки (уточнення) Паспорта загрози національній безпеці.
18. Охарактеризуйте основні концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Про основи національної безпеки України : Закон України // Уряд. кур'єр. - 2003. - 30 лип.

2. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105/2007. - Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>

3. *Акимов В. А.* Природные и техногенные чрезвычайные ситуации (опасности, угрозы, риски) : монография / В. А. Акимов, В. Д. Новиков, Н. Н. Радаев. - М. : ЗАО ФИД Деловой экспресс, 2001. - 344 с.

4. *Алексеев Т. А.* Контуры ненасильственного мира / Т. А. Алексеев // Принципы ненасилия: классическое наследие : сб. ст. / отв. ред. В. М. Иванов. - М. : Прогресс, 1991. - 233 с.

5. *Арнольд В. И.* "Жесткие" и "мягкие" математические модели / В. И. Арнольд. - М. : МЦНМО, 2000. - 32 с.

6. *Бадзьо Ю.* Національна ідея і національне питання - десять років невизначеності / Ю. Бадзьо // Політика і культура. - 2001. - № 3. - С. 14-17.

7. *Барвиненко В. В.* О достаточности сил и средств для обеспечения военной безопасности страны / В. В. Барвиненко, Ю. И. Мушков // Воен. мысль. - 2003. - № 5. - С. 39-42.

8. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты : слов. терминов и определений. - 2-е изд. - М. : МГФ Знание, 1999. - 368 с.

9. *Белов П.* Законодательство и национальная безопасность / П. Белов // Свобод. мысль. - 1996. - № 7. - С. 44-49.

10. *Бельков О. А.* Антиномии национализма / О. А. Бельков // Власть. - № 3. - 2006. - С. 56-61.

11. *Бердяев Н. А.* Судьба России / Н. А. Бердяев. - М. : Сов. писатель, 1990. - 379 с.

12. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы : монография / З. Бжезинский. - М. : Междунар. отношения, 1999. - 256 с.

13. *Біляцький С. Д.* Нові процеси улаштування світу / С. Д. Біляцький, Н. В. Ярова // Стратег. панорама. - 2002. - № 2. - С. 59-64.

14. *Блавацький С.* Дилема глобалізації та державного суверенітету / С. Блавацький // Дзеркало тижня. - 2002. - 12-18 січ.

15. *Бодрук О.* Національні інтереси / О. Бодрук // Політика і час. - 2001. - № 12. - С. 52-62.

16. *Бодрук О. С.* Военно-політичні аспекти забезпечення безпеки / О. С. Бодрук // Стратег. панорама. - 2002. - № 2. - С. 65-74.

17. *Бодрук О. С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / О. С. Бодрук. - К. : НІТМБ, 2001. - 300 с.

18. *Бондаренко В. М.* Теоретические новации в обеспечении устойчивого диалога между цивилизациями / В. М. Бондаренко // Устойчивое развитие. Наука и практика. - № 1. - 2002. - С. 46-58.

19. *Бондаренко К.* Блиск і злидні українського націоналізму / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. - 2002. - 12 січ.

20. *Валевський О. Л.* Структура геополітичних інтересів України : монографія / О. Л. Валевський, М. М. Гончар. - К. : НІСД, 1995. - 94 с.

21. *Вебер М.* Избранное. Образ общества : пер. с нем. / М. Вебер. - М. : Юрист, 1994. - 704 с.

22. *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. - М. : Наука, 1989. - 261 с.

23. *Возжеников А. В.* Национальная безопасность (теория, политика, стратегия) : монография / А. В. Возжеников. - М. : НПО Модуль, 2000. - 234 с.

24. *Возжеников А. В.* Основные концептуальные положения национальной безопасности России в XXI веке / А. В. Возжеников, И. Н. Глебов, В. А. Золотарев. - М. : Изд-во ЭДАК ПАК, 2000. - 48 с.

25. *Воробьев Ю. Л.* Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций : монография / Ю. Л. Воробьев. - М. : Деловой экспресс, 2000. - 248 с.

26. *Воробьев Ю. Л.* Теория риска и технологии обеспечения безопасности (подход с позиций нелинейной динамики) / Ю. Л. Воробьев, Г. Г. Малинецкий, Н. А. Махутов // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 1998. - № 11. - Ч. 1. - С. 26-41.

27. *Вселенский М.* Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. Вселенский. - М. : Политиздат, 1991. - 214 с.

28. *Гаджиев К. С.* Введение в геополитику : учебн. для вузов / К. С. Гаджиев. - М. : Изд-во Логос, 1998. - 416 с.

29. *Гвишиани Д. М.* Организация и управление. - 3-е изд., перераб. / Д. М. Гвишиани. - М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998. - 332 с.

30. *Гегель Г.* Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. - К. : Юніверс, 2000. - 336 с.

31. Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / сост. : М. М. Абдурахманов, В. А. Баршполец и др. - М. : Пробел, 1999. - 375 с.

32. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; керівн. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. - К. : КНЕУ, 2001. - 733 с.

33. Глобальные трансформации и стратегии развития : монография / О. Г. Билорус, Д. Г. Лукьяненко и др. - К. : Ориане, 2000. - 424 с.

34. Глоссарий терминов / Без указ. авт. - Гармиш-Партенкирхен (Германия). - 2002. - 30 с. (Препр. / Европейский Центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. Колледж по изучению международных отношений и вопросов безопасности.)

35. *Гоббс Т.* Сочинения : в 2 т. : пер. с англ. / сост. В. В. Соколов / Т. Гоббс. - М. : Мысль, 1982. - Т. 1. - 621 с. ; 1991. - Т. 2. - 731 с.

36. *Гончаренко О.* Геополітична дилема України / О. Гончаренко // Екон. часопис. - 1997. - № 9. - С. 3-18.

37. *Гончаренко О.* Громадянський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Нац. безпека України. - 2003. - № 1. - С. 39-46.

38. *Гончаренко О. М.* Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України / О. М. Гончаренко, Е. М. Лисицин, В. Б. Вагапов // Наука і оборона. - 2002. - № 1. - С. 18-24.

39. *Грановский В.* Воспоминание о будущем / В. Грановский // Зеркало недели. - 2000. - 10-16 июля.

40. Греки на українських теренах : нариси з етнічної історії (документи, матеріали, карти) / М. Дмитрієнко, В. Литвин та ін. - К. : Либідь, 2000. - 488 с.

41. *Грибанов Д. Г.* Цели, принципы и особенности современной политики безопасности / Д. Г. Грибанов, О. В. Драганов, В. В. Лысюк // Сучасні проблеми державного управління : зб. наук. пр. УАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - Вип. 1. - С. 62-66.

42. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський : у 11 т. - Т. 3 / Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. - К. : Наук. думка, 1992. - 588 с.
43. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь : монографія / Л. Н. Гумилев. - М. : ООО Изд-во АСТ, 2000. - 848 с.
44. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби : монографія / П. Асснер, Г. Грищенко, І. Іден, С. Макеєв. - К. : Політ. думка, 1997. - 508 с.
45. *Дергачев В. А.* Геополітика : монографія / В. А. Дергачев. - К. : ВИРА-Р, 2000. - 448 с.
46. Демократический путь к миру / Т. Беккер, К. Слэйтон, Д. Ли Рей и др. // Демократ. журнал. - 1997. - № 2. - Т. 8. - С. 49-64.
47. Диалог между цивилизациями / пер. с англ. Т. П. Вечериной / А. К. Абулмагд, Л. Ариспе, Х. Ашрави и др. ; под ред. С. П. Капицы. - М. : Логос, 2002. - 192 с.
48. *Донцов Д.* Дух нашої давнини / Д. Донцов. - Дрогобич : Вид-во Відродження, 1991. - 341 с.
49. *Дугин А.* Основы геополитики (геополитическое будущее России) : монографія / А. Дугин. - М. : Арктогея, 1997. - 408 с.
50. *Журавський В.* Релігійні чинники у політичному процесі України / В. Журавський // Спостерігач. - 1996. - № 21. - С. 17-31.
51. *Золинген Э.* Демократия, экономические реформы и региональное сотрудничество / Э. Золинген // Теорет. політика. - 1996. - № 8. - С. 81-84.
52. *Ильин И. А.* О сопротивлении злу / И. А. Ильин // Новый мир. - 1991. - № 10. - С. 12-232.
53. *Кант И.* Критика практического разума / И. Кант : соч. в 6 т. - Т. 4 - Ч. 1. - М. : Политиздат, 1965. - 544 с.
54. *Картер Э.* Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США : монографія / Э. Картер, У. Пери. - М. : Наука, 2003. - 230 с.
55. *Качинський А. Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення : монографія / А. Б. Качинський. - К. : НІСД, 2001. - 312 с.
56. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер / пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. - М. : Ладомир, 2002. - 352 с

57. *Клаузевиц К.* О войне / К. Клаузевиц : в 2 т. - М. : ООО "Изд-во АСТ", 2002. - Т. 1. - 558 с.
58. *Кокошин А. А.* Стратегическое управление: теория, историч. опыт, сравнител. анализ, задачи для России : монография / А. А. Кокошин. - М. : МГИМО, 2003. - 528 с.
59. *Колаковский Л.* Обожествление политики / Л. Колаковский // Новое время. - 1993. - № 23. - С. 57-59.
60. *Корольков Н. А.* С кем воюет мировое сообщество? / Н. А. Корольков, Е. Г. Цветкова, С. Н. Фролов // Власть. - № 12. - 2005. - С. 74-80.
61. *Костенко Г. Ф.* Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки : навч. посіб. / Г. Ф. Костенко. - К. : ЗАТ "Видавничий дім "ДЕМІД", 2002. - 144 с.
62. *Костров А. В.* Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов / А. В. Костров, А. А. Ткачева // Проблемы безопасности. - 2000. - № 6. - С. 24-48.
63. *Коэн Р.* Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка : монография / Р. Коэн, М. Михалка. - Гармиш-Партенкирхен (Германия): Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. - 91 с.
64. *Кравченко Б. А.* Макиавелли: технология эффективного лидерства / Б. А. Кравченко // Социол. исслед. - 1993. - № 6. - С. 135-143.
65. Краткий словарь по философии / под ред. И. В. Блауберга, И. К. Пантина. - 4-е изд. - М. : Политиздат, 1982. - 431 с.
66. *Крисаченко В. С.* Історія Криму: кримське ханство / В. С. Крисаченко. - К. : Твімінтер, 2000. - 336 с.
67. *Купер Р.* Новый либеральный империализм / Р. Купер // Обсервер. - 2002. - Режим доступа : <http://www.observer.co.uk/worldview/story/0,11581,680095,00.html>. - Название с экрана.
68. *Курно Ог.* Основы теории шансов и вероятностей / Ог. Курно. - М. : Наука, 1970. - 384 с.
69. *Левашов В. К.* Глобализация и устойчивое развитие / В. К. Левашов // Устойчивое развитие. Наука и практика. - № 1. - 2002. - С. 38-46.
70. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. - М. : Политиздат, 1975. - 386 с.

71. Літопис Руський. За Іпатським списком / пер. зі старослов. Л. Махновець. - К. : Дніпро, 1989. - 591 с.
72. Локальні конфлікти: методологічні засади дослідження / В. Б. Вагапов, О. М. Гончаренко, В. О. Косевцов, Е. М. Лисицин // Страт. панорама. - 2002. - № 1. - С. 19-28.
73. *Макеев А. В.* Политика и безопасность: взаимосвязь и соотношение / А. В. Макеев // Вестн. МГУ. Серия 18. - 1998. - № 1. - С. 129-138.
74. *Малинецкий Г.* Джокеры, русла или поиски третьей парадигмы / Г. Малинецкий, А. Потапов // Знание сила. - 1998. - № 3. - С. 19-33.
75. *Манилов В.* Угрозы национальной безопасности России / В. Манилов // Воен. мысль. - 1996. - № 1. - С. 7-17.
76. *Манилов В. А.* Безопасность в эпоху партнерства : монография / В. А. Манилов. - М. : ТЕРРА, 1999. - 368 с.
77. *Манилов В. Л.* Национальная безопасность: ценности, интересы и цели / В. А. Манилов // Воен. мысль. - 1995. - № 6. - С. 28-40.
78. *Марчук Е.* Украина: перед вызовами XX века / Е. Марчук // День. - 1997. - 27 мая.
79. *Матвієнко В. Я.* Прогностика : монографія / В. Я. Матвієнко. - К. : Укр. пропілеї, 2000. - 484 с.
80. *Мервиль А.* Мировые рейтинги: перезагрузка / А. Мервиль // Эксперт. - 2006. - № 46. - С. 59-75.
81. *Могилевский В. Д.* Введение в теорию управления безопасностью систем // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях / В. Д. Могилевский. - 2001. - № 4. - С. 215-136.
82. *Могилевский В. Д.* Динамические системы: технологии трансформации и разрушения / В. Д. Могилевский // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. - 2002. - № 1. - С. 86-99.
83. *Молчанов Н. А.* Термины и определения, используемые специалистами зарубежных стран при разработке проблем национальной безопасности / Н. А. Молчанов // Стратег. стабильность. - 2000. - № 3. - С. 56-67.
84. *Монтень М.* Опыты / Мишель де Монтень : соч. : в 3 т. - Т. 1. - М. ; Л. : Политиздат, 1954. - 148 с.

85. *Мунтіян В. І.* Реформування Збройних Сил України: погляд крізь призму Держбюджету / В. І. Мунтіян // Наука і оборона. - 2003. - № 4. - С. 6-9.

86. *Мэнсфилд Э.* Демократизация и опасность войны / Э. Мэнсфилд, Д. Снайдер // Междунар. безопасность. - 1995. - № 20. - С. 5-38.

87. *Надольний І. Ф.* Національна самосвідомість як соціально-духовний феномен в реаліях політичного буття громадянського суспільства / І. Ф. Надольний // зб. наук. пр. УАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - С. 54-65.

88. *Назаров В. П.* Стратегическое планирование: сейчас или потом? / В. П. Назаров // Власть. - 2007. - № 11. - С. 3-9.

89. *Нации и национализм* : сб. науч. ст. / Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. - М. : Праксис, 2002. - 416 с.

90. *Национальный интерес versus государственный интерес: теоретические понятия и политическая реальность* : материалы круглого стола // Полит. исслед. - 2000. - № 1. - С. 55-90.

91. *Національна безпека України 1994-1996 рр.* : наук. доп. НІСД. - К. : Вид-во НІСД, 1997. - 197 с.

92. *Національна стратегія розвитку "Україна - 2015"*. - Громадсько-політичне об'єднання "Український форум". - К., 2008. - 68 с.

93. *Нижник Н. Р.* Безпека людини в умовах громадянського суспільства / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. УАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - С. 138-166.

94. *Нижник Н. Р.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус / за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. - Ірпінь, 2000. - 304 с.

95. *Ницше Ф.* Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (1884-1888) / Ф. Ницше. - М. : ТОО "Транспорт". - 1995. - 302 с.

96. *Общая теория национальной безопасности* : учебник / А. В. Возжеников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. ; под общ. ред. А. А. Прохожаева. - М. : Изд-во РАГС, 2002. - 320 с.

97. Олуйко В. М. Кадрові процеси в державному управлінні України: стан і перспективи розвитку : монографія / В. М. Олуйко. - Хмельницький : Вид-во ХУПП, 2005. - 206 с.

98. Основы национальной безопасности : монография / М. М. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов, В. С. Пирумов. - М. : Друза, 1998. - 327 с.

99. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование : монография / А. С. Панарин. - М. : Негоритм, 2000. - С. 10-11.

100. Пирожков С. І. Національна та регіональна безпека: погляд України / С. І. Пирожков // Нова безпека. - 2003. - № 2. - С. 9-16.

101. Плотницкий Ю. М. Математическое моделирование динамики социальных процессов / Ю. М. Плотницкий. - М. : Логос, 2001. - 296 с.

102. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. - Т. 1. - К. : Основи, 1994. - 444 с.

103. Проскурин С. А. Геополитика в эпоху глобализации / С. А. Проскурин // Безопасность : инф. сб. - М. : Фонд нац. и междунар. безопасности, 2002. - № 9-10. - С. 93-108.

104. Пятикоп С. М. Преднамеренные чрезвычайные ситуации: вопросы прогнозирования / С. М. Пятикоп, А. М. Гуральник // Воен. мысль. - 2002. - № 5. - С. 47-51.

105. Радецький В. Основні аспекти нової Воєнної доктрини України в контексті національної безпеки України / В. Радецький // Військо України. - 1997. - № 9-12. - С. 14-15.

106. Разуваев В. В. О понятии "геополитика" / В. В. Разуваев // Вест. МГУ. Серия 12 : Социально-политические исследования. - 1993. - № 4. - С. 32-38.

107. Рамоне И. Пять лет после 11 сентября - мир стал иным / И. Рамоне // Monde/diplomatique (русское издание). - 2006. - № 3.

108. Рамонс И. Геополитика хаоса / И. Рамонс ; пер. с франц. И. А. Егорова. - М. : ТЕИС, 2001. - 128 с.

109. Розанов Ю. А. Введение в теорию случайных процессов / Ю. А. Розанов. - М. : Наука, 1982. - 128 с.

110. Россия и мир в 2020 году : докл. Нац. разведыват. совета США "Контуры мирового будущего". - М. : Изд-во "Европа", 2005. - 217 с.

111. Русский толковый словарь / сост. В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. - 3-е изд. - М. : Рус. яз., 1994. - С. 333.

112. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. Сегеда. - К. : Вид-во Основи, 2001. - 256 с.
113. *Сергійчук В. І.* Етнічні межі та менталітет українського народу / В. І. Сергійчук. - 2-е вид. - К. : Укр. видав. спілка, 2000. - 430 с.
114. *Ситник Г. П.* Безпека як категорія і функція державного управління / Григорій Ситник // Вісн. НАДУ. - 2004. - № 1. - С. 350-357.
115. *Ситник Г. П.* Державне управління національної безпеки (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 408 с.
116. *Ситник Г. П.* Методологічні аспекти категорії "цінність" у контексті забезпечення національної безпеки / Григорій Ситник // зб. наук. пр. НАДУ. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - Вип. 1. - С. 24-36.
117. *Ситник Г. П.* Управління національною безпекою в контексті глобальних трансформацій світового простору / Григорій Ситник // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 2. - С. 508-513.
118. *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук / за заг. ред. Г. П. Ситника. - Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007. - 616 с.
119. *Скакунов Э. И.* Всеобъемлющая безопасность: модель перестройки международных отношений / Э. И. Скакунов // Сов. государство и право. - 1987. - № 5. - С. 96-108.
120. Словарь русского языка / сост. С. И. Ожегов. - 15-е изд. - М. : Рус. яз., 1984. - 816 с.
121. Словарь русского языка : в 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Рус. язык, 1981-1983. - Т. 4.
122. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. - 2-е изд. - М. : Сов. энцикл., 1983. - С. 866.
123. *Сороко А. В.* Региональные конфликты : монография / А. В. Сороко. - М. : Научн. книга, 2000. - 208 с.
124. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Дж. Сорос; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. - К. : Основи, 1999. - 259 с.

125. Стратегії розвитку України : наук. доп. / за ред. О. С. Власюка. - К. : НІСД, 2002. - 864 с.
126. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти : зб. ст. за матеріалами міжнар. конф. - К. : Сантага, 2001. - 224 с.
127. *Темко Г. Д.* Основи формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності (світоглядно-філософський аналіз) : монографія / Г. Д. Темко. - К. : Варта, 1997. - 288 с.
128. *Тер-Акопов А. А.* Безопасность человека (теоретические основы социально-правовой концепции) : монография / А. А. Тер-Акопов. - М. : Изд-во МНЭПУ, 1998. - 196 с.
129. Тлумачний словник - мінімум української мови / укл. Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов. - 2-е вид. - К. : Довіра, 2000. - 546 с.
130. *Тойнби А.* Постижение истории / А. Тойнби. - М. : Прогресс, 1991. - 720 с.
131. *Тышецкий И. Т.* Проблема безопасности в международных отношениях / И. Т. Тышецкий // Мировая экономика и международн. отношения. - 1990. - № 7. - С. 4-16.
132. Україна: стратегічні пріоритети : аналіт. оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. - К. : НІСД, 2003. - 328 с.
133. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. - К. : Знання України, 2004. - Т. 2. - 812 с.
134. *Уткин А. И.* Глобализация и осмысление : монография / А. И. Уткин. - М. : Логос, 2001. - 254 с.
135. *Уткин А. И.* Мировой порядок XXI века : монография / А. И. Уткин. - М. : Издатель Соловьев ; Алгоритм, 2001. - 480 с.
136. *Уткин О. І.* Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники : монографія / О. І. Уткин. - К. : НІСД, 1998. - 132 с.
137. *Ушаков Н. А.* Проблемы теории международного права / Н. А. Ушаков. - М. : Наука, 1988. - 192 с.
138. Философско-политологические проблемы национальной и военной безопасности : учеб. пособие. - Ч. 1 / А. М. Кондаков, С. В. Смольский и др. ; под общ. ред. А. М. Кондакова. - М. : Изд-во Воен. акад. РВСН им. Петра Великого, 1998. - 238 с.

139. Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. - К. : Вікар, 1997. - 584 с.
140. *Хаусхофер К.* О геополитике (Работы разных лет) / К. Хаусхофер. - М. : Мысль, 2001. - 426 с.
141. *Ховард М.* Изобретение мира / М. Ховард. - М. : Моск. шк. полит. исслед., 2002. - 112 с.
142. *Храбан І. А.* Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур : монографія / І. А. Храбан. - К. : Варта, 2005. - 544 с.
143. *Цыгичко В. Н.* О категории "соотношение сил" в потенциальных военных конфликтах / В. Н. Цыгичко // Воен. мысль. - 2002. - № 3. - С. 54-63.
144. *Чебан В. В.* Военная наука и новые угрозы военной безопасности // В. В. Чебан // Воен. мысль. - 2003. - № 2. - С. 60-65.
145. *Шевченко В. О.* Концепція національних інтересів України / В. О. Шевченко, М. М. Іващенко. - К. : Слов'ян. світ, 1996. - 63 с.
146. *Шульце П.* Угрозы европейской безопасности и возвращение России как значимой фигуры европейской и международной политики / П. Шульце // Вестн. аналитика. - 2008. - № 1(31). - С. 34-46.
147. *Щекин Г.* Теория социального управления : монография / Г. Щекин. - К. : МАУП, 1996. - 408 с.
148. Этнические и региональные конфликты в Евразии : монография. - Кн. 3 : Международный опыт разрешения этнических конфликтов / А. Зверев, Э. Ремакль, Б. Копитерс и др. - М. : Изд-во "Весь мир", 1997. - 304 с.
149. *Юрій М. Т.* Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. - 2-е вид. - К. : Таксон, 1997. - 237 с.
150. *Яновский Р. Г.* Глобальные изменения и социальная безопасность : монография / Р. Г. Яновский. - М. : Akademia, 1999. - 359 с.
151. *Яншин А.* О творческом наследии В. И. Вернадского в канун его 125-летия / А. О. Яншин // Сов. Россия. - 1988. - 11 мар.
152. *Ясюков М. И.* Геополитический фактор в системе национальной безопасности страны / М. И. Ясюков // Воен. мысль. - 1999. - № 6. - С. 30-37.

153. *Baev P.* The Russian Armed Forces: Failed Reform Attempts and Creeping Regionalization / P. Baev // in The Journal of Communist Studies and Transition Politics. - March 2001. - Vol. 17. - № 1. - P. 23-43.
154. *Barber B.* Jihad versus McWorld / B. Barber // The Atlantic Monthly. - March 1992. - Vol. 6. - № 3. - P. 53-65.
155. *Brown H.* Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World / H. Brown. - Colorado, 1983. - P. 4-24.
156. *Diamond L.* Is the Third Wave Over? / L. Diamond // Journal of Democracy. - July 1996. - Vol. 7. - № 3. - P. 20-37.
157. *Joffe J.* Rethinking the Nation-State / J. Joffe // Foreign Affairs. - Vol. 78, november/december 1999. - P. 122-127.
158. *Linz J.* Toward Consolidated Democracies / J. Linz, S. Alfred // Journal of Democracy. - 1996. - Vol. 7. - № 2. - P. 14-33.
159. National Security Council. The National Security Strategy of the United States of America. - Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. - 30 p.
160. *Nelson D.* Definition, Diagnosis, Therapy - A Civil / Military Critique / D. Nelson // in Defense and Security Analyses, forthcoming September 2002.
161. *Nye J.* The new Rome meets the new barbarians / J. Nye // The Economist, 23 march 2002. - P. 23-25.
162. *Rupnik J.* Europe's New Frontiers: Remapping Europe / J. Rupnik // Doedalus. - 1994. - № 3. - P. 123.
163. *Rupnik J.* The Postcommunist Divide / J. Rupnik // Journal of Democracy. - January 1999. - P. 57-62.
164. *Sandler T.* Defense and the industrial base / T. Sandler, H. Keith // In The Economics of Defense. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995. - P. 177-188.
165. *Schmitt M.* Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach / M. Schmitt // Strategic Review. - Winter 1997. - Vol. XXV, N 1. - P. 24.
166. U.S. National Security Policy and Strategy: Documents and Policy Proposals / (edited by) Sam C. Sarkesian with Robert A. Vitas. Greenwood Press, Inc. 88 Post Road West, Westport, Connecticut, 1988. - P. 9.
167. *Wendt A.* Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics / Alexander Wendt // International Organization. - Spring 1992. - Vol. 46. - N 2. - P. 405.

168. *Wolfers A.* Diskort and Collaboration, Essays on International Politics / A. Wolfers. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1962. - P. 150.

169. *Yarqer R. H.* The U.S. Army War College Methodology for Determining Interests and Levels of Intensity / Richard H. Yarqer and George F. Barber. - Carlisle Barracks, U.S. Army War College, 1997. - P. 1-12.

170. *Zakaria F.* The Rise of Illiberal Democracy / F. Zakaria // Foreign Affairs. - November/December 1997. - Vol.76. - № 6. - P. 22-43.

171. *Zuercher C.* Chechnya and Kosovo: Reflections in a Distorting Mirror. Mapping European Security After Kosovo / C. Zuercher. - Manchester: Manchester University Press, 2001.

Список рекомендованої літератури

1. *Акимов В. А.* Природные и техногенные чрезвычайные ситуации (опасности, угрозы, риски) : монография / В. А. Акимов, В. Д. Новиков, Н. Н. Радаев. - М. : ЗАО ФИД Деловой экспресс, 2001. - 344 с.

2. *Арнольд В. И.* "Жесткие" и "мягкие" математические модели / В. И. Арнольд. - М. : МЦНМО, 2000. - 32 с.

3. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты : Слов. терминов и определений. - 2-е изд. - М. : МГФ Знание, 1999. - 368 с.

4. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы : монография / З. Бжезинский. - М. : Междунар. отношения, 1999. - 256 с.

5. *Бодрук О. С.* Структури военной безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / О. С. Бодрук. - К. : НППМБ, 2001. - 300 с.

6. *Возжеников А. В.* Национальная безопасность (теория, политика, стратегия) : монографія / А. В. Возжеников. - М. : НПО Модуль, 2000. - 234 с.

7. *Воробьев Ю. Л.* Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций : монография / Ю. Л. Воробьев. - М. : Деловой экспресс, 2000. - 248 с.

8. Геополитика, международная и национальная безопасность : Словарь-справочник / сост. : М. М. Абдурахманов, В. А. Баршполец и др. - М. : Пробел, 1999. - 375 с.

9. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; керівн. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. - К. : КНЕУ, 2001. - 733 с.

10. Глобальные трансформации и стратегии развития : монография / О. Г. Билорус, Д. Г. Лукьяненко и др. - К. : Ориане, 2000. - 424 с.

11. Глоссарий терминов / Без указ. авт. - Гармиш-Партенкирхен (Германия), - 2002. - 30 с. (Препр. / Европейский Центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. Колледж по изучению международных отношений и вопросов безопасности.)

12. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь : монография / Л. Н. Гумилев. - М. : ООО Изд-во АСТ, 2000. - 848 с.

13. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби : монографія / П. Асснер, Г. Грищенко, І. Іден, С. Макеєв. - К. : Політ. думка, 1997. - 508 с.

14. *Дергачев В. А.* Геополитика : монография / В. А. Дергачев. - К. : ВИРА-Р, 2000. - 448 с.

15. *Дугин А.* Основы геополитики (геополитическое будущее России) : монография / А. Дугин. - М. : Арктогея, 1997. - 408 с.

16. *Картер Э.* Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США : монография / Э. Картер, У. Пери. - М. : Наука, 2003. - 230 с.

17. *Качинський А. Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення : монографія / А. Б. Качинський. - К. : НІСД, 2001. - 312 с.

18. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. - М. : Ладомир, 2002. - 352 с.

19. *Клаузевиц К.* О войне / К. Клаузевиц : В 2 т. - М. : ООО "Изд-во АСТ", 2002. - Т. I. - 558 с.

20. *Кокошин А. А.* Стратегическое управление: теория, истор. опыт, сравнит. анализ, задачи для России : монография / А. А. Кокошин. - М. : МГИМО, 2003. - 528 с.

21. *Костенко Г. Ф.* Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки : навч. посіб. / Г. Ф. Костенко. - К. : ЗАГ "Видавничий дім "ДЕМІД", 2002. - 144 с.

22. *Коэн Р.* Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка : монография / Р. Коэн, М. Михалка. - Гармиш-Партенкирхен (Германия) : Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. - 91 с.

23. *Манилов В. А.* Безопасность в эпоху партнерства : монография / В. А. Манилов. - М. : ТЕРРА, 1999. - 368 с.

24. *Матвієнко В. Я.* Прогностика : монографія / В. Я. Матвієнко. - К. : Укр. пропілеї, 2000. - 484 с.

25. *Надольний І. Ф.* Національна самосвідомість як соціально-духовний феномен в реаліях політичного буття громадянського суспільства / І. Ф. Надольний // зб. наук. пр. УАДУ / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - С. 54-65.

26. *Нации и национализм* : сб. науч. ст. / Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. - М. : Праксис, 2002. - 416 с.

27. *Нижник Н. Р.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус / за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. - Ірпінь, 2000. - 304 с.

28. *Общая теория национальной безопасности* : учебник / А. В. Возжеников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. ; под общ. ред. А. А. Прохожаева. - М. : Изд-во РАГС, 2002. - 320 с.

29. *Олуйко В. М.* Кадрові процеси в державному управлінні України: стан і перспективи розвитку : монографія / В. М. Олуйко. - Хмельницький : Вид-во ХУПП, 2005. - 206 с.

30. *Основы национальной безопасности* : монография / М. М. Абдурахманов, В. А. Баришполец, В. Л. Манилов, В. С. Пирумов. - М. : Друза, 1998. - 327 с.

31. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. - Т. 1. - К. : Основи, 1994. - 444 с.

32. *Рамонс И.* Геополитика хаоса / И. Рамонс ; пер. с франц. И. А. Егорова. - М. : ТЕИС, 2001. - 128 с.

33. *Россия и мир в 2020 году* : Докл. Нац. разведывател. совета США "Контурсы мирового будущего". - М. : Изд-во "Европа", 2005. - 217 с.

34. *Сергійчук В. І.* Етнічні межі та менталітет українського народу. - 2-е вид. / В. І. Сергійчук. - К. : Укр. видав. спілка, 2000. - 430 с.
35. *Ситник Г. П.* Державне управління національної безпеки (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 408 с.
36. *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. - Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007. - 616 с.
37. *Сороко А. В.* Региональные конфликты : монография / А. В. Сороко - М. : Научн. кн., 2000. - 208 с.
38. *Сорос Дж.* Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Дж. Сорос ; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. - К. : Основи, 1999. - 259 с.
39. Стратегії розвитку України : наук. доп. / за ред. О. С. Власюка. - К. : НІСД, 2002. - 864 с.
40. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти : зб. ст. за матеріалами міжнар. конф. - К. : Сантага, 2001. - 224 с.
41. *Уткін А. І.* Глобализация и осмысление : монография / А. И. Уткин. - М. : Логос, 2001. - 254 с.
42. *Уткін А. І.* Мировой порядок XXI века : монография / А. И. Уткин. - М. : Издатель Соловьев ; Алгоритм, 2001. - 480 с.
43. *Уткін О. І.* Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники : монографія / О. І. Уткін. - К. : НІСД, 1998. - 132 с.
44. *Хаусхофер К.* О геополитике (Работы разных лет) / К. Хаусхофер. - М. : Мысль, 2001. - 426 с.
45. *Ховард М.* Изобретение мира / М. Ховард. - М. : Моск. шк. полит. исслед., 2002. - 112 с.
46. *Храбан І. А.* Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур : монографія / І. А. Храбан. - К. : Варта, 2005. - 544 с.
47. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Е. А. Олейникова. - М. : Издательство "Экзамен", 2005. - 768 с.
48. *Яновский Р. Г.* Глобальные изменения и социальная безопасность : монография / Р. Г. Яновский. - М. : Akademia, 1999. - 359 с.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК*

Безпека - характеристика соціальної системи, яка дається з різних позицій: 1) як *об'єктивна характеристика зовнішніх умов середовища* нашого життя і діяльності, що припускає наявність небезпеки, спрямованої зовні на систему, безпеку якої хочуть забезпечити, тобто джерело небезпеки і об'єкт, який піддається їй, уявляються розділеними, а акцент в опису системи робиться на об'єкті, який вимагає захисту; в цьому опису фіксується: захищеність об'єкта від викликів, ризиків, небезпек і загроз; стан об'єкта, в якому йому не може бути завданий істотний збиток або шкода; стан стійкого існування (розвитку) об'єкта, при якому вірогідність небажаної зміни будь-яких характеристик (параметрів) його життєдіяльності (функціонування) невелика; прийнятний рівень небезпеки (прийнятний ступінь захищеності від загроз), залежний від витрат на обмеження дії чинників, які ініціюють небезпеку; здатність об'єкта, явища або процесу зберегти свої основні характеристики (параметри), сутність при негативних діях з боку інших об'єктів, явищ або процесів; не спричинення іншим об'єктам суттєвого збитку або шкоди;

*При підготовці глосарія використані пропозиції кандидата політичних наук А.В.Дацюка.

2) як психологічна реакція людини на зовнішні умови свого існування, яким дається оцінка як безпечним/небезпечним на основі чуттєво-емоційного їх сприйняття і яка в подальшому переноситься на умови середовища (об'єкти), що оцінюються як їх об'єктивна характеристика;

3) як відносини всередині різних систем людської діяльності, в уявленні про які з'єднано джерело небезпеки і об'єкт, який їй піддається; саме взаємодія діяльних структур породжує небезпеки і загрози в результаті дефіциту засобів і методів роботи в управлінні цими системами; безпека, таким чином, пов'язується з методологічним забезпеченням управління і діяльності та здібностями управлінця (політика) знімати утруднення, які виникають в практиці.

Безпека етнополітична - ступінь (рівень) стабільності системи взаємовідносин між представниками різних етнічних спільностей, етнічними групами та державою, за якою узгоджуються і реалізуються їх інтереси, забезпечуються права і свободи громадян незалежно від їх етнічної належності, попереджаються і нейтралізуються загрози в етнополітичній сфері суспільних відносин.

Забезпечення **Б.е.** передбачає проведення виваженої державної політики у сфері гармонізації відносин між різними етнічними спільнотами. Важливими умовами **Б.е.** є ненасильницьке розв'язання існуючих міжетнічних та міжконфесій-

них протиріч, своєчасне попередження та мирне врегулювання етнополітичних конфліктів, недопущення їх збройної ескалації.

Безпека колективна (kollektivnaya security) - це захищеність інтересів групи (союзу) держав від зовнішніх загроз, що гарантуються взаємодопомогою, співробітництвом у воєнній сфері й колективними спільними діями для запобігання та відвертання агресії.

Поняття **Б.к.**, що отримало політичний статус ще за часів Ліги Націй, має широкий вжиток у політичних кругах, зайнятих розробкою і здійсненням стратегій міжнародної безпеки на основі ліберально-ідеалістичної парадигми. Центральною є ідея про міжнародну співпрацю, засновану на універсальних цінностях і загальнолюдських інтересах. Загрозу безпеці представляють ті учасники міжнародних відносин, які відмовляються від співпраці, порушують загальноприйняті моральні і правові норми. Основна мета - загальне роззброєння і колективна безпека, а також невід'ємні права особи. Шлях для досягнення колективної безпеки проходить через створення і зміцнення міжнародних інститутів (і раніше ООН), так і в авторитетних міжурядових (ООН, СБСЕ, НАТО ін.), а також неурядових (наприклад СИПРІ) організаціях. Базова концепція Ліги націй, заснована на колективному міжнародному консенсусі у відношенні того, що агресія проти однієї держави є агресією проти всіх держав і вимагає спільної відсічі. Структури колективної

безпеки, на відміну від структур колективної оборони, мають внутрішню спрямованість (тобто держави-члени зобов'язуються протидіяти будь-якій державі-члену, що зробить напад на іншу державу-члена).

Безпека міжнародна - захищеність системи міжнародних відносин від загроз їх дестабілізації, конфронтації, збройних конфліктів і війн, яка визначається таким станом міжнародних відносин, при якому забезпечуються життєво важливі інтереси (інтереси виживання) усіх суб'єктів світової політики, виключається порушення загального миру або створення загроз реалізації вказаних інтересів і, відповідно, безпеці народів. Забезпечення **Б.м.** засноване на дотриманні всіма державами загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, які виключають вирішення спірних питань і розбіжностей між ними за допомогою сили або загрози застосування сили (передусім збройної). Виконання цієї умови здійснюється за допомогою створення та ефективного функціонування відповідних глобальних, регіональних і міждержавних структур і механізмів забезпечення безпеки. **Б.м.** може бути глобальною (загальною) або регіональною (європейська, азіатсько-тихоокеанська, близькосхідна та ін.).

Безпека національна - захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і

нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. **Б. н.** має три взаємозалежні рівні: безпека особистості, безпека суспільства та безпека держави, пріоритетність та взаємозв'язок яких є досить динамічним і визначається дією багатьох факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, передусім характером суспільних відносин, політичною системою, економічним укладом, ступенем розвитку громадянського суспільства тощо. **Б. н.** забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих (затверджених) в установленому порядку загальнодержавних та галузевих концепцій, доктрин, стратегій та програм, а основним механізмом реалізації вказаної політики є взаємодіюча сукупність вищих посадових осіб держави, органів державного і військового управління, інших державних і недержавних структур, які використовуючи наявний у їх розпорядженні потенціал, здійснюють взаємоузгоджену діяльність відповідно до принципів забезпечення національної безпеки та у правовому полі чинного законодавства з метою прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації реальних та потенційних загроз національній безпеці.

Безпека політична - захищеність політичної системи суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз. **Б. п.** передбачає ефективне функціонування політичної системи суспільства і державного управління, які забезпечують стійкий політичний суверенітет у рамках системи

міжнародних відносин, територіальну цілісність, наявність можливостей у нації і державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою (конституційного ладу) і незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику, а також політичної стабільності, що базується на балансі життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави.

Безпека регіональна (regional security) - це такий стан регіону, коли він, з одного боку, здатний протистояти дестабілізуючим впливам зовнішніх і внутрішніх загроз (фінансових, екологічних, демографічних, міжетнічних тощо), а з другого - його функціонування не повинно створювати загроз елементам самого регіону та його довкіллю. Безпека кожного регіону покликана забезпечити безпеку країни (країн, які його утворюють) й є одним із ключових завдань, які покладаються на органи державної влади. При цьому економічні успіхи, поліпшення рівня життя людей, правові заходи, задоволення духовних і культурних потреб усіх національностей і народів, які проживають у даному регіоні, повинні звести нанівець сепаратистські тенденції та забезпечити єдність тієї чи іншої країни.

Війна - суспільно-політичне явище, пов'язане з корінною зміною характеру відносин між державами. Суть змін у переході від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби, які використо-

увалися при реалізації національних інтересів, до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для досягнення певної політичної чи економічної мети. **В.** є продовженням політики держав та їх правлячих еліт й є найбільш гострою формою прямого політичного протиборства ворогуючих сторін. Головним засобом ведення **В.** є збройні сили та інші збройні формування. Разом з тим під час **В.** використовуються й невійськові форми боротьби, зокрема організація саботажу на території супротивника. **В.** тісно пов'язана з політикою і економікою. Політика визначає цілі та соціальний характер **В.**, вирішальним чином впливає на її інтенсивність, способи ведення, спрямованість основних зусиль, ступінь мобілізації людських ресурсів, вимагає корінної перебудови економіки, мобілізації всіх її можливостей для потреб збройних сил тощо. Водночас **В.** здійснює зворотню дію на політику, уповільнює або, навпаки, прискорює розвиток суспільно-політичних процесів.

Останнім часом широкого поширення набули такі поняття, як "холодна", "дипломатична", "економічна", "інформаційна", "психологічна", "торговельна" **В.** тощо. Як правило, за своїм змістом і суттю ці форми протиборства між державами є всебічно підготовлені, здійснюються за взаємно узгодженими та попередньо розробленими планами, при комплексному застосуванні дипломатичних, економічних, інформаційних та інших засобів. Але вказані війни не можна ототожнювати з **В.** в класичному її розумінні, коли мова йде про збройну бо-

ротьбу, яка надає "справжній" **В.** специфічну властивість, яка полягає у тому, що таку **В.** ведуть збройні сили та народи в цілому, водночас, як в інших формах боротьби беруть участь ті чи інші державні інститути, у тому числі й в мирний час. Тому, незважаючи на те, що значення та питома вага невоєнних засобів, їх організаційно-технічні можливості різко зростають, застосування збройної сили, насильницькі дії (наприклад не економічні санкції, а знищення економіки) складають головну специфіку **В.** Тобто без застосування збройної сили війн ніколи не було і бути не може, оскільки сутність **В.** не змінилася. **В.** як і раніше, залишається крайньою формою політичного насильства.

Війна громадянська - найбільш гостра форма розв'язання суспільних протиріч усередині країни, збройне протиборство соціальних, етнічних, релігійних груп та політичних сил за реалізацію своїх політичних, соціально-економічних, духовно-культурних та інших інтересів, що охоплює значну частину населення і територій. Основною метою сторін у **В. г.** є досягнення повноти державної влади за допомогою збройної сили. Характерними особливостями **В. г.** є залучення до бойових дій, крім державних військових формувань, великих мас озброєного населення, а також жорстокість і безкомпромісність сторін, значні людські та матеріальні втрати. На території держави може сформуватися кілька урядів, які претендують на здійснення легітимного державного управління та міжнародне визнання.

Виклик - 1) прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групи держав) у реалізації національних інтересів. **В.** являє собою першу, зародкову фазу ескалації напруженості між суб'єктами міжнародного співробітництва; 2) події, явища, процеси, які оцінюються як можливі небезпеки досягнення цілей стратегії національної безпеки або як додаткові можливості, які за певних умов можуть бути використані для реалізації національних інтересів.

Військове управління - складова державного управління. Сутність **В.у.** в організації та здійсненні стратегічного планування застосування Збройних сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України та правоохоронних органів для оборони держави, створенні належних управлінських механізмів для забезпечення досягнення визначених стратегією національної безпеки та воєнною стратегією цілей, що передбачає, зокрема, прогнозування тенденцій розвитку форм і засобів воєнних дій та засобів збройної боротьби і на цій основі підготовки пропозицій політичному керівництву держави щодо доктринальних цілей воєнної політики держави. Функції **В.у.** виконують Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних сил України, Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади, що здійснюють керівництво військовими формуваннями, Генеральний штаб Збройних сил України, інші

штаби, командування, управління, постійні та тимчасові органи у Збройних силах України та інших військових формуваннях. При цьому головним органом військового управління є Генеральний штаб Збройних сил України, який в особливий період є робочим органом Ставки Верховного Головнокомандувача (Президента України).

Військово-промисловий комплекс - сукупність державних і приватних підприємств (концернів, трестів, консорціумів та ін.), установ, наукових і конструкторських організацій, що здійснюють розробку і виробництво озброєння та військової техніки.

Геополітика - теорія і практика сучасних міжнародних відносин, яка вивчає та враховує широкомасштабний системний вплив географічних, економічних, політичних, військових, демографічних, екологічних та інших факторів на формування та здійснення передусім зовнішньої політики держав. У традиційному (класичному) розумінні Г. - це політологічна концепція, яка була сформована в кінці XIX - початку XX ст. (Ф.Ратцель, А.Мехен, Х.Маккіндер, Р.Челлен), згідно з якою зовнішня політика держави зумовлюється передусім географічними чинниками (територія, положення, клімат, чисельність населення та ін.).

Глобальні проблеми людства - сукупність життєво важливих проблем, які мають загальнолюдський характер, відоб-

ражають в узагальненому вигляді найважливіші напрями розвитку суспільства і протиріччя, які виникають на цьому шляху, від вирішення яких залежить подальший соціальний прогрес і виживання цивілізації, її подальший стійкий розвиток і скорочення ризику самознищення.

Витоки **Г.п.л.** беруть в епосі Відродження, де склався тип поведінки людини західної культури, яка позначилася перш за все в його ставленні до природи. Своє формування вони отримали в 1970-х рр. в перших доповідях Римському клубу, а також роботах П.Тейяра де Шардена, В.І.Вернадського, Б.Рассела, Дж.Форрестера та ін. У сумарному вигляді можуть бути виділені три основні групи **Г.п.л.**: 1) запобігання світовій термоядерній війні, забезпечення безпеки людей, усунення економічної відсталості окремих країн, ліквідація голоду, бідності й неграмотності; 2) проблеми, які виникли в результаті взаємодії суспільства і природи (забруднення довкілля; нераціональне використання природних ресурсів; освоєння океану і космічного простору та ін.); 3) проблеми, зумовлені ставленням людини до суспільства (обмеження стрімкого зростання населення, передбачення і запобігання негативним наслідкам науково-технічного прогресу, поширення алкоголізму і наркоманії; вдосконалення охорони здоров'я та ін.).

Доктрина воєнна - система офіційно прийнятих у державі поглядів на війни,

збройні конфлікти та їх запобігання, використання військової сили для захисту суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, а також на воєнне будівництво і підготовку країни до оборони, які формуються виходячи із поточної та прогнозованої на певний період часу воєнно-політичної обстановки у світі та ситуації в країні, об'єктивних воєнно-стратегічних реалій, існуючих і перспективних оборонних цілей та пріоритетів держави тощо. **Д.в.** може включати політичні, економічні, військово-технічні і соціально-моральні основи. Зокрема, політичні основи містять положення, що розкривають розміщення сил у світі, ймовірність виникнення і можливі джерела війни і збройних конфліктів, їх соціально-політичну сутність, цілі, завдання, ставлення держави до війни і збройних конфліктів, їх соціально-політичну сутність, цілі, завдання, ставлення держави до війни і збройних конфліктів як засобу політики, а економічні - визначають джерела, принципи й основні напрями створення й удосконалення матеріальної бази функціонування і розвитку збройних сил, мобілізаційної підготовки економіки.

Європейська політика у сферах безпеки і оборони - головний елемент "Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС". Результат розвитку і втілення Європейської ідентичності у сфері безпеки і оборони. **Є.п.с.б.о.** має за мету об'єд-

нання зусиль країн ЄС (включаючи країни, які не входять в НАТО) в проведенні політики забезпечення безпеки ЄС та здійснення спільної оборонної політики (у перспективі). **Є.п.с.б.о.** передбачає створення "Європейських сил швидкого реагування" чисельністю 60 тис. осіб. Передбачається також створення командно-штабної інфраструктури збройних сил ЄС та формування поліцейських структур для розгортання у кризових точках. Проте консенсусу між членами ЄС щодо практичного втілення **Є.п.с.б.о.** не досягнуто, що гальмує поступ у цьому напрямі.

Європейська ідентичність у сфері безпеки і оборони (European Security and Defense Identity) - європейська складова у сфері безпеки і оборони, що передбачає створення власне "Європейської системи безпеки та оборони", збільшення ролі ЄС у здійсненні контролю над операціями НАТО та можливість для європейських підрозділів брати участь у миротворчих і гуманітарних місіях окремо від об'єднаних сил НАТО. Практичним втіленням **Є.і.с.б.о.** є "Європейська політика у сферах безпеки і оборони". У 2003 р. відбулась перша операція збройних та поліцейських сил ЄС в Македонії.

Загроза національній безпеці - події, процеси, явища, інші чинники, що породжують небезпеку (перешкоджають) реалізації національних інтересів і таким чином породжують можливість (з деякою імовірністю її реалізації) заподіяння збитку (шкоди) національним цінностям. Дже-

релами **З.н.б.** можуть бути: інша держава (група держав), юридичні та фізичні особи, процеси і явища в економіці, екології, соціальній, інформаційній сфері тощо. **З.н.б.** можуть бути внутрішніми та зовнішніми, реальними, потенційними й уявними, а за масштабом (рівнем) і терміном дії можуть бути глобальними, регіональними, субрегіональними, загальнодержавними, локальними, довго-, середньо- чи короткостроковими.

Злочини міжнародні - міжнародно-правові дії або вчинки, які створюють загрозу загальному миру і міжнародній безпеці, тобто життєво важливим основам (умовам) прогресивного розвитку держав і народів. До **З.м.** відносять: *злочини проти миру* (планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни, інші прояви агресії); *військові злочини* (порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо ведення війни); *злочини проти людства* (вбивства та інші злочини стосовно цивільного населення); расизм, геноцид, апартеїд та ін. Згідно з нормами міжнародного права держави, які винні у здійсненні таких злочинів, несуть міжнародну відповідальність, а фізичні особи, які взяли участь у їх здійсненні, - кримінальну відповідальність.

Сьогодні має місце інтенсифікація інтернаціоналізації міжнародної злочинності. З одного боку, зростає рівень суспільної небезпеки **З.м.** для прогресивного розвитку держав і народів (передусім це злочини проти миру й безпеки людства

та дії, які містять небезпеку для кількох держав або порушують нормальні міжнародні відносини взагалі), а з другого - відбувається інтернаціоналізація форм та методів злочинної діяльності (розвиток міжнародної організованої злочинності, міжнародний тероризм тощо).

Інтеграція євразійська - у геополітиці це означає різноманіття форм об'єднання кількох просторових секторів Євразії. Інтеграція може здійснюватися як на основі воєнної експансії, так і мирним шляхом. Існує кілька шляхів геополітичної інтеграції - економічний, культурний, мовний, стратегічний, політичний, релігійний та ін. Усі вони можуть привести до одного кінцевого результату - збільшення стратегічного і просторового об'єму блоку. Російськими науковцями та політиками висувається геополітичний проект Євразійського Союзу, який передбачає реорганізацію простору Євразії під егідою Росії у союзі з Європою, Китаєм, Іраном та Індією.

Конфлікт збройний - 1) *міжнародного характеру* - зіткнення між збройними силами держав, між збройними силами повсталого боку (або воюючої сторони), визнаної у цій якості, і збройними силами будь-якої держави; одна із форм розв'язання суперечностей із застосуванням засобів збройної боротьби, за якої держави (держави) не переходять в особливий стан, який називається війна. До таких **З.к.**, наприк-

лад, належать військові акції та інші збройні зіткнення незначного масштабу (низької інтенсивності), які характеризуються обмеженим театром воєнних дій і відносно незначною тривалістю за часом (але, якщо їх не вдається швидко локалізувати, то вони можуть перерости у війну). У такому конфлікті всі сторони зобов'язані у своїх діях дотримуватися відповідних норм міжнародного права; 2) *недержавного характеру* - збройне зіткнення, яке відбувається на території будь-якої держави між урядовими та антиурядовими військовими формуваннями або іншими організованими збройними групами (громадянські, етнічні та інші війни, які відбуваються в межах держави). Відповідно до норм міжнародного права уряд країни, де відбувається такий конфлікт, має право захищати територіальну цілісність держави. На прохання уряду інші країни мають право надавати йому допомогу, у тому числі військову, але не повинні надавати допомогу антиурядовим угрупованням. Водночас інші країни можуть визнати антиурядові угруповання як воюючі сторони, національно-визвольний рух тощо і у такому випадку збройний конфлікт недержавного характеру набуває ознак збройного конфлікту міжнародного характеру.

Конфлікт збройний етнополітичний - крайня форма загострення протиріч в етнополітичній сфері, зіткнення, боротьба етнічних груп між собою та державою за політичну владу, що ведеться із застосуванням збройної сили. У збройному

етнополітичному конфлікті має місце не лише збройне, але й політичне, економічне, інформаційне протистояння. Ескалація **К.з.е.** може призвести до зменшення ефективності функціонування системи державного управління. **К.з.е.** пов'язані з феноменом сепаратизму. У випадку перемоги сепаратистів центральні органи державної влади втрачають можливість здійснювати свої управлінські функції на всій території країни, частина територій та адміністративно-територіальних одиниць виходять із-під їх контролю. Виникає реальна загроза державно-управлінській складовій політичної стабільності.

Країни "третього світу" - колишні колонії та напівколонії, які здобули політичну незалежність, сукупність найбільш бідних країн Азії, Африки, Латинської Америки, що посідають особливе місце у світовій політиці, а їх населення складає понад $\frac{3}{4}$ всього людства.

Механізм забезпечення національної безпеки (mechanism of providing of national security) - 1) сукупність двох комплексних елементів нормативного (матеріального і процесуального) й інституційного (державного і недержавного) характеру, спрямованих на реалізацію національних інтересів країни та їх захист від різного роду загроз; 2) діяльність державних інституцій та структур громадянського суспільства взаємопов'язаних цільовою орієнтацією, спільністю завдань, що вирішують-

ся притаманними їм методами, силами та засобами.

Надзвичайна ситуація - порушення нормальних умов життя і діяльності людей, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, небезпечними діями терористичного і антиконституційного характеру або вторинними факторами ураження у воєнний час, що призвели (можуть призвести) до загибелі людей, тварин і рослин, значних матеріальних збитків та завдали шкоди довкіллю.

За походженням виокремлюють **Н.с.** природного, техногенного та воєнного характеру. Залежно від обсягів заподіяних збитків, технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, території поширення і кількості постраждалих осіб надзвичайні ситуації класифікуються як державного, регіонального, місцевого або об'єктового рівня. Особливостями **Н.с.** є швидкий темп змін ситуації, складність передбачення виникнення та прогнозування варіантів розвитку подій. Зазначені особливості призводять до збільшення рівня управлінських ризиків у процесі попередження та нейтралізації **Н.с.** та їх наслідків.

Небезпека - одне з основних понять національної безпеки, під яким розуміються будь-які процеси, явища, події, інші чинники, які здатні нанести шкоду (збиток) національним інтересам, і таким чи-

ном ідентифікуються (оцінюються, визначаються) як загрози щодо реалізації вказаних інтересів. Тому **Н.** є більш загальне поняття, ніж поняття "загроза". У зв'язку з цим можна говорити про множину (сукупність, спектр) **Н.** щодо реалізації того чи іншого національного інтересу на деякому інтервалі від максимально можливого її рівня, який є загрозою самому існуванню об'єкта (процесу) до мінімального рівня, коли **Н.** практично можна знехтувати. **Н.** досить часто пов'язують із певною ймовірністю (можливістю) понесення шкоди (збитку) небажаної для об'єкта (процесу), тобто певною ймовірністю здійснення (реалізації) деяких умов (обставин), які не сприяють (заважають) реалізації (досягненню) національних інтересів. Тому **Н.** доцільно класифікувати за ступенем їх можливої шкоди національним інтересам для того, щоб обрати адекватні управлінські рішення для недопущення або нейтралізації чинників, які знижують рівень національної безпеки. Наприклад, **Н.** можуть бути розташовані у наступній послідовності: потенційний виклик (дуже малий ризик); реальний виклик (малий ризик); потенційна загроза (середній ризик); реальна загроза (великий ризик); реальна небезпека (дуже великий ризик).

Нейтралітет - 1) невтручання в суперечку, конфлікт, протистояння або протистояння між двома сторонами; 2) політика й особливий правовий статус держави, що відмовляється від участі у збройних конфліктах (війнах) і у військово-політичних союзах (блоках). Він може здійснюватися в

мирний і воєнний час. Розрізняють такі види **Н.**: *постійний*, оформлений у міжнародному порядку, як наприклад, Швейцарії та Австрії; *договірний*, традиційний, який дотримувався протягом тривалого часу (Швеція); *позитивний*, який отримав широке поширення в післявоєнні роки в зв'язку з утворенням незалежних держав, що розвиваються, і які проводять так звану політику неприєднання до військово-політичних союзів (блоків); *збройний* - з оголошенням готовності держави захищати свій **Н.** за допомогою військової сили. Будь-яка нейтральна держава відповідно до Статуту ООН має право на індивідуальну чи колективну самооборону у разі збройного нападу на неї.

Переворот державний - насильницьке, незаконне захоплення державної влади шляхом повалення правлячого режиму. **П.д.** являє собою одну із форм боротьби за владу в конфлікті між суб'єктами політичних відносин. **П.д.** організовується і здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові. У випадку, коли група заколотників складається з військових, виникає воєнний переворот (путч) як різновид **П.д.** На відміну від революції, у результаті **П.д.** не відбуваються докорінні зміни систем політичних та економічних відносин. Проте після зміни правлячого режиму можуть мати місце суспільно-політичні та економічні пере-

творення. Важливими умовами попередження виникнення **П.д.** є: високий ступінь легітимності органів державної влади, соціально-економічний розвиток, дієвість механізму демократичної зміни владної еліти та впровадження громадського контролю над військовою організацією держави.

Піратство міжнародне - морський розбій, незаконне захоплення, грабунок і потоплення торгових та інших суден, які здійснюються у відкритому морі приватними або державними суднами. До **П.м.** прирівнюється напад під час війни надводних і підводних суден, а також військових літаків на торгові судна нейтральних країн. У другій половині ХХ ст. поширення набуло захоплення повітряних суден (повітряне піратство), а також морських і повітряних суден з послідуною заявою про можливість знищення екіпажу, команди, пасажирів, товару, який перевозився тощо, у разі невиконання вимог захоплювачів, наприклад, у разі не отримання від власників суден (товару) вказаного викупу або виконання якихось інших умов.

Політика воєнна - 1) складова державної політики, безпосередньо пов'язана зі створенням збройних сил та інших військових формувань, плануванням, підготовкою та застосуванням засобів збройного насильства для досягнення політичних цілей. **П.в.** держав, як правило, конкретизується в їх воєнних доктринах, стратегіях, практиці військового будівництва. **П.в.** ґрунтується на стратегічній оцінці своїх сил та сил імовірного противника, складових потенціала

лів, які визначають воєнну могутність держави; 2) сукупність дій органів державної влади, спеціально створених нею інститутів та структур безпеки, спрямованих на запобігання війни, воєнно-політичних і збройних конфліктів, стримування агресії, відбиття збройного нападу і розгром агресора, а також заходів щодо воєнного будівництва і підготовки збройних сил, населення та економіки країни до захисту її національних інтересів.

Політика внутрішня - складова державної політики, безпосередньо пов'язана з діяльністю органів державної влади, спрямована на забезпечення стабільного існування і розвитку суспільства за рахунок внутрішніх ресурсів. Функціями внутрішньої політики є: захист існуючого способу виробництва, політичної, економічної і соціальної системи; управління економікою або регулювання господарської діяльності; охорона суспільного порядку і підтримка дисципліни; регулювання соціальних відносин; культурно-виховна, інформаційна та ідеологічна діяльність тощо.

Політика забезпечення міжнародної безпеки - політична діяльність суб'єктів міжнародних відносин, яка спрямована на забезпечення міжнародної безпеки. **П.з.м.б.** є складним процесом взаємодії різних політичних сил, цілі і завдання яких відрізняються в різні історичні епохи залежно від відповідного розуміння міжнародної безпеки і способах її забезпечення. У сучасних умовах обґрунто-

вуються і реалізуються на практиці у **П.з.м.б.** кілька стратегій, які перебувають у складному і суперечливому взаємозв'язку. Одна з них пов'язує міжнародну безпеку із здатністю суверенних держав, які вступаючи у міжнародні відносини, де відсутня будь-яка центральна влада, реалізувати свої національні інтереси з використанням різних засобів насильства і насамперед військової сили. Завдяки цьому їм вдається нав'язувати свою волю іншим державам, що дозволяє забезпечувати єдині принципи і норми в організації їх життєдіяльності, утримувати певну стабільність у міжнародних відносинах. Інша - пов'язує міжнародну безпеку з розумінням наявності єдиних для всіх країн і народів фундаментальних інтересів і **П.з.м.б.** ставить за мету узгодження національних інтересів в організації їх життєдіяльності, особливо в тих сферах, де виникли або намічається поява небезпек і загроз.

Політика забезпечення національної безпеки - політична діяльність соціальних суб'єктів суспільства, передусім держави, а також спеціально уповноважених органів, яка спрямована на реалізацію національних інтересів і цінностей, організацію життєдіяльності суспільства з метою його сталого, прогресивного розвитку і задоволення потреб людей. **П.з.н.б.** є однією з найважливіших функцій державного управління, яка реалізується: 1) в ефективному державному управлінні всім господарським та соціальним життям суспільства, узгодженні інтересів усіх соціальних суб'єктів, недопущенні конфліктів між

ними, завчасному запобіганню розвитку несприятливих тенденцій суспільного розвитку; 2) у своєчасній реакції на загрози і небезпеки в разі їх появи як усередині суспільства, так і у взаємовідносинах з іншими акторами міжнародних відносин.

Політика зовнішня (a policy is external) - діяльність держави на міжнародній арені, регулююча відношення з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами і їх союзами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Система цілей і засобів досягнення державою результатів у її міжнародних відносинах; зовнішня політика є продовженням політики внутрішньої. **П.з.** спирається на економічний, демографічний, військовий, науково-технічний і культурний потенціали держави. Їх поєднання визначає можливості зовнішньополітичної діяльності держави на тих або інших напрямках, ієрархію пріоритетів у постановці й реалізації зовнішньополітичних цілей. В основі **П.з.** лежить геополітичне положення держави, яка історично зумовлює напрями зовнішньої політики, вибір партнерів і розвиток відносин із супротивниками. Формою традиційного здійснення **П.з.** є встановлення (припинення, розрив) дипломатичних відносин (або зниження їх рівня між державами), членство або представництво держави у всесвітніх і регіональних міжнародних організаціях, співпраця з дружніми державами і зарубіжними політичними партіями

та іншими громадськими організаціями; здійснення і підтримка епізодичних і регулярних контактів з представниками держав, зарубіжних партій і рухів, з якими дана держава не має дипломатичних відносин або дружніх зв'язків, але в діалозі з якими зацікавлена з тих чи інших причин.

Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України) - відповідно до Конституції України є координаційний орган з питань безпеки і оборони при Президентові України. Згідно з чинним законодавством функціями РНБО України є: внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Режим безпеки - сукупність правових норм, прийомів і методів, орієнтованих на досягнення цілей безпеки; **Р.б.** передбачає встановлення: певного режиму таємності; пропускнуго режиму; порядку охорони території, зон, будівель, приміщень, комунікацій, споруд тощо; добір та підготовку кадрів; порядок захисту співробіт-

ників об'єкта і членів їхніх родин, інші норми, які спрямовані на протидію зовнішнім і внутрішнім загрозам об'єкта.

Реформа військова - сукупність кількісних і якісних перетворень збройних сил, військових органів управління, оборонно-промислового комплексу і пов'язаних із ним органів державного управління, спрямованих на її приведення у відповідність з реальними і внутрішніми умовами. **Р.в.** зумовлюється зміною геополітичної обстановки, ролі та місця держави у світі, її новими політичними завданнями, появою нових засобів і способів збройної боротьби, економічними факторами, зміною рівня промислового виробництва тощо й знаходить правове закріплення в законах, воєнних доктринах, військових статутах та інших документах.

Ризик політичний - імовірність виникнення негативних наслідків дій або бездіяльності суб'єктів політичних відносин. Повністю нейтралізувати ризик у політичній, управлінській діяльності неможливо. Ризик є важливою, невід'ємною складовою управлінської діяльності, що здійснюється в ситуації того чи іншого ступеня невизначеності, браку інформації та необхідності вибору між кількома варіантами управлінських рішень. Можна лише управляти ризиком, зменшувати його рівень. Управління **Р.п.** являє собою планування та вжиття заходів, спрямованих на зменшення рівня імовірності негативних наслідків та збільшення вірогідності позитивних результатів діяльності

суб'єкта політики по досягненню визначених ним політичних цілей. Р.п. зумовлює необхідність удосконалення технологій прийняття управлінських рішень, методів їх реалізації відповідно до конкретних обставин ситуації, що склалась.

Сектор безпеки - 1) система, що включає всі державні інститути та структури, які наділені повноваженнями застосовувати силу, віддавати накази щодо застосування сили або загрожувати застосуванням сили. Зазвичай складові сектору безпеки включають: військових, поліцію, воєнізовані частини, прикордонну службу та розвідувальні органи; 2) сукупність збройних сил, інші війська, військові формування, утворені відповідно до чинного законодавства, органи військового управління, а також інші сили, засоби і ресурси, що використовуються державою для забезпечення воєнної безпеки і досягнення воєнно-політичних цілей; 3) охоплену єдиною системою стратегічного планування та державного управління сукупність збройних сил, інших військових формувань, правоохоронних та спеціальних органів держави, ОПК, інших сил і засобів, діяльність яких безпосередньо і передусім спрямована на вирішення завдань захисту від спектра загроз національній безпеці.

Система міжнародної (колективної) безпеки - система безпеки, що створена зусиллями кількох держав або усього світового співтовариства для виявлення,

запобігання, нейтралізації або зниження рівня загроз (економічних, екологічних, воєнних та інших) існуванню та розвитку людської цивілізації на регіональному або глобальному рівні. Водночас сьогодні не існує єдиної (універсальної) системи міжнародної чи європейської безпеки, яка б гарантувала запобігання та нейтралізацію всього спектра вказаних загроз головним чином через те, що діяльність тих чи інших країн світу щодо забезпечення міжнародної безпеки досить часто оцінюється порізному.

Система національної безпеки - складна багаторівнева соціальна система, яка формується у руслі об'єктивних та суб'єктивних процесів під впливом багатьох факторів внутрішнього та зовнішнього походження.

Основними взаємопов'язаними та взаємообумовленими елементами **С.н.б.** є: суб'єкти національної безпеки (органи державного управління, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни, ЗМІ); об'єкти національної безпеки (матеріальні й духовні цінності та інтереси особи, суспільства, держави); потенціал системи (маються на увазі можливості спеціально створених для захисту національних інтересів сил і засобів, тобто наявний потенціал можливої матеріалізації державно-управлінських впливів на відповідні суспільні відносини); масив чинного законодавства, принципи та можливі концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки; загрози національним цінностям, інте-

ресам та цілям; зовнішні і внутрішні фактори національної безпеки; джерела (суб'єкти) загроз.

Діалектична єдність всіх складових **С.н.б.** обумовлена нерозривністю процесу розвитку людини, суспільства, держави у просторі і часі. Тому ефективність функціонування **С.н.б.** залежить від належного врахування ступеня взаємозв'язку та взаємообумовленості між її елементами при прийнятті державно-управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки. При цьому перші три групи елементів більшою мірою, так би мовити, є матеріальними, а інші - визначають умови і межі функціонування **С.н.б.** Крім того, деякі елементи є відносно статичними (національні цінності), а інші (наприклад загрози) - динамічними.

Залежно від суб'єкта, який виступає організуючим началом, при дослідженні національної безпеки (факторів, які визначають її якісні та кількісні характеристики) можна розглядати міжнародну, державну та суспільну систему безпеки, які взаємно доповнюють й певним чином контролюють одна одну у визначенні міжнародних та національних пріоритетів, виявленні загроз міжнародній та національній безпеці, пошуку шляхів ефективної протидії вказаним загрозам тощо. З позицій внутрішніх властивостей **С.н.б.** можна також розглядати як сукупність взаємопов'язаних складових національної безпеки за функціональними сферами національної безпеки.

Сучасні світові загрози - загрози розвитку земної цивілізації, коріння яких сягає глобальних проблем людства як наслідку несвоєчасної та недостатньої уваги людства до тих змін, які людина внесла в навколишнє природне середовище завдяки своїй перетворюючій діяльності, а також трансформації самого суспільства. Ці зміни поряд з підвищенням добробуту становлять певні загрози. Історично до кінця минулого століття найбільш актуальною вважалась загроза міждержавного ядерного зіткнення і широкомасштабної війни з використанням звичайних озброєнь між провідними країнами світу. В сучасних умовах вона залишається, але відійшла на другий план. Її місце посіла загроза катастрофічно зростаючого розриву в рівні та якості життя між високо- і низькорозвиненими в соціально-економічному відношенні країнами ("Багата Північ" - "Бідний Південь"). На тлі цього все більш загрозливими стають зміни у світових енергетичному, демографічному, екологічному балансах, стані освіти і культури. До нових загроз зараховують поширення міжнародного тероризму, зброї масового знищення і засобів її доставки, внутрішні збройні конфлікти та ін.

Тероризм (від лат. terror - страх, жах) - застосування насильства або погроза здійснення насильницьких дій з метою поширення страху, паніки серед населення країни, в органах державної влади і місцевого самоврядування та досягнення таким чином політичних цілей.

Відповідно до території, на яку поширюється діяльність терористичних угруповань, можна виокремити внутрішньо-державний та міжнародний тероризм. Відповідно до складу організації, мотивів та цілей терористів існують такі різновиди тероризму: націоналістичний (сепаратистські та національно-визвольні цілі), релігійний (боротьба між прихильниками різних релігій та конфесій, можливі спроби встановлення теократичного правління) та ідеологічний (правий і лівий). Тероризм становить одну із найбільших загроз як національній безпеці окремих держав, так і міжнародній безпеці в цілому.

Міжнародний тероризм - різновид тероризму, складне суспільно-політичне явище, поширене у світовій спільноті, небезпека якого суттєво зростає з кінця ХХ ст. Віддзеркаленням складності цього тероризму є велика кількість визначень його і їх суперечність. Як і тероризм, **М.т.** характеризується насильством, політичною спрямованістю, використанням примусу і залякуванням та ін. Водночас міжнародний тероризм має специфічні ознаки, такі як: 1) його міжнародно-політична небезпека для світового правопорядку і міждержавних відносин та для міжнародної безпеки і міжнародних інтересів держав; 2) міжнародно-правова протиправність, яка полягає у визнанні його акцій міжнародними злочинами. До сьогодні на рівні світової спільноти, а також на регіональному

рівні прийнята низка конвенцій про протиправність різних проявів міжнародного тероризму; 3) непередбачуваність у діях терористів та їх угрупованнях. Головний суб'єкт **М.т.** - терористичні групи або організації, які діють на території кількох країн світу. Це стійкі об'єднання фізичних осіб, які для досягнення своїх цілей вибрали методи терору. Формально такі структури не перебувають на службі в тих або інших державах, а останні не надають їм офіційної політичної або моральної підтримки.

Навчальне видання

Ситник Григорій Петрович
Абрамов Володимир Іванович
Кучма Дмитро Якович

Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України

Навчальний посібник

У трьох частинах

Частина 1

*Філософсько-методологічні та системні основи
забезпечення національної безпеки*

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *Л. О. Воронько*
Коректор *С. Г. Крушельницька*
Технічний редактор *О. Г. Сальнікова*

Підп. до друку 25.09.2009.
Формат 60 x 84/16. Ум. друк. арк. 12,78. Обл.-вид. арк. 12,08.
Тираж 150 пр.

Видавець : Національна академія державного управління
при Президентові України
Виготівник : ТОВ Ц
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20; тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.kiev.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.

Виготівник : ТОВ "Центр народної творчості "Гопак"
01034, Київ, вул. Рейтарська, 21/13

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК